

В. А. СМОЛІЙ
В. С. СТЕПАНКОВ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ББК 63.3(4УКР)4я721
С51

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист МОН України № 1/11-2164 від 28.04.2007 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Запитання та завдання до параграфів, джерел і тематичного оцінювання складено з допомогою старшого викладача методики викладання історії Кам'янець-Подільського державного університету *В. А. Дубінського* та вчителя-методиста Кам'янець-Подільського ліцею № 18 *В. Б. Машталер*.

- Смолій В. А.**
С51 Історія України: Підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Генеза, 2007. – 224 с.: іл., карти. ISBN 978-966-504-630-1

У підручнику на сучасному науковому рівні з урахуванням загальноєвропейських тенденцій міститься систематичний виклад історії українського народу за доби середньовіччя. Висвітлюються особливості та еволюція його суспільно-політичного, господарського і духовного життя, його вірування та культурно-побутові традиції.

Ілюстративний та довідково-оціночний матеріал розрахований на поглиблення та закріплення здобутих учнями знань.

ББК 63.3(4УКР)4я721

ISBN 978-966-504-630-1

© Смолій В. А., Степанков В. С., 2007
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2007

ПЕРЕДМОВА

Юні друзі!

Цього року в курсі всесвітньої історії ви, зокрема, познайомитеся із середньовічною історією Європи. Але чи задумувався хтось із вас, що її невід'ємною складовою є величне й трагічне, таке віддалене від нас і водночас постійно присутнє в сьогоденні у вигляді матеріальних, архітектурних, мистецьких і писемних пам'яток, народних традицій і вірувань, оспіване в піснях і думках минуле нашого народу, нашої Батьківщини?

Лише пізнання історії народу, маленькою часточкою якого визнає себе людина, наповнює її душу теплом трепетної любові до Вітчизни, формує свідомого своїх прав і обов'язків громадянина, котрому болить доля України та співвітчизників. Відсутність національної самосвідомості й гідності рано чи пізно призводить до розриву духовної єдності окремої людини зі своїм народом, утрати особистості, перетворення на збайдужілого до всього (окрім власного шлунку й кишені) обивателя-безбатченка. Запам'ятайте: народ, котрий не знає власної історії, приречений знову й знову повторювати помилки минулого, платити за них знівченими долями та й самим життям своїх дочок і синів.

Упродовж тривалого часу поневолювачі намагалися позбавити український народ його історичної пам'яті – основи збереження й розвитку національної самоповаги, мови, культури, формування патріотизму. Геніальний письменник і кінорежисер **Олександр Довженко** 14 квітня 1942 р. написав у *«Щоденнику»* такі пройняті щемливим боєм слова: *«Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія – це паспорт на загибель. А що ж таке історія? Історія є рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу»*.

Здобуття Україною незалежності створило сприятливі умови для правдивого вивчення історії. Пропонований вашій увазі підручник перенесе вас в українське середньовіччя, знання якого необхідне для виховання історичного мислення, для розуміння закономірностей історичного розвитку. Із його сторінок зійдуть до вас легендарна княгиня Ольга, мужній воїн Святослав, святий Володимир, мудрий Ярослав, хоробрий Данило Галицький і щирий Василько. Перед вами постануть приклади як мужності, самопожертви, безкорисливого побратимства, величі духу, вірності, гідності й честі, так і ницості, гордині, зрадливості, лицемірства. Ви познайомитеся з державниками та полководцями, реформаторами й бунтівниками, творцями й руйнівниками, учитиметеся відрізняти добро від зла, честь від ганьби.

Пропонований вам підручник поділяється на теми, параграфи і пункти, так звані ліхтарики. Зверніть увагу на виділення, які зустрічаєте в тексті. Зокрема, **напівжирним** шрифтом виділено ті терміни, поняття, імена історичних осіб та дати, які обов'язкові для запам'ятовування. *Курсивом* виділено географічні назви, без орієнтування в яких вам непросто буде зрозуміти навчальний матеріал. Курсивом виділено й слова, позначені цифрами (¹) або зірочками (*). Їхнє значення пояснюється внизу сторінки або в рубриці «Засвоїмо поняття», уміщеній наприкінці параграфа. Наприкінці кожного параграфа вміщено джерела, опрацювання яких дасть змогу поглибити одержані знання, визначено поняття й дати, які слід обов'язково запам'ятати, а також запитання і завдання. Навчальний матеріал кожної теми завершується уроками узагальнення і тематичного оцінювання. Це допоможе вам ґрунтовніше підготуватися до семестрового й річного оцінювання. Майте на увазі: під час опанування параграфів найголовніше досягти цілковитого розуміння змісту матеріалу. Потім запам'ятайте дати й поняття. Не нехуйте ілюстраціями й картами – вони допоможуть вам образно уявити життя наших предків. Для кращого засвоєння матеріалу неодмінно попрацюйте з хронологічною таблицею й термінологічним словничком, уміщеним наприкінці підручника. Радимо прочитати запропоновані праці вчених і художні твори, що збагатять ваші уявлення про історичні події, діяльність відомих осіб, складні процеси та явища середньовіччя. Вони можуть бути доповнені цікавим матеріалом, уміщеним у мережі Інтернет.

Сподіваємося, що підручник стане вашим другом і порадником, джерелом пізнання історії середньовічної України.

ВСТУП

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ
ІСТОРІЇ

Учені під *середньовіччям* розуміють тривалу історичну епоху, початки якої в Європі збігаються із загибеллю Західної Римської імперії (476 р.), а її завершення – з великими географічними відкриттями (кінець XV ст.). Хоча ці хронологічні межі є умовними, більшість європейських й американських істориків дотримуються саме такої періодизації.

Термін «середні віки» народився в Італії ще в XV ст., коли Європу охопила хвиля могутнього культурного піднесення. У сприйнятті італійських гуманістів доба, яка йому передувала, асоціювалася з варварством, невіглаством, мракобіссям, що запанували після загибелі античної *цивілізації**. Таке розуміння середньовіччя досить довго панувало в науці й суспільній свідомості.

Справді, у середні віки мали місце прояви всіх названих вище людських і соціальних вад. Проте водночас духовний світ європейців наповнювався новим змістом, формувалася якісно нова людська особистість, викристалізовувався *кодекс*¹ лицарської честі, закладалися підвалини сучасної університетської освіти, створювалися величні витвори архітектури, виробилися засади сучасного містобудування та парламентаризму. З виникненням книгодрукування відбувся справжній переворот у поширенні освіти та наукових знань. Нарешті, саме в середньовічну добу народилася і сформувалася європейська цивілізація, заклалися підвалини становлення сучасних європейських держав та народів.

Середньовіччя – важлива епоха в розвитку Європи, епоха народження і становлення її народів і цивілізації.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Зрозуміло, що середньовіччя не можна сприймати як цілісний, однорідний етап у розвитку європейської цивілізації. У кожному регіоні Європи воно мало свої особливості. Водночас середнім вікам притаманні й спільні характерні риси, що відрізняють їх як від античної доби, так і від пізнішого нового часу.

Насамперед сутність середньовіччя виявляється в становленні нових форм соціального та духовного життя, політичних та правових систем, своєрідної суспільної ієрархії, заснованої на принципі сюзе-

* Тлумачення понять, позначених зірочкою, подається наприкінці параграфа.

¹ *Кодекс* – звід законів; сукупність правил поведінки, звичок, переконань тощо.

ренно-васальної залежності. Середньовічна доба – це доба воєнних походів і міграції населення; політичної роздробленості; поєднання політичної влади з власністю на землю; утвердження васальних (феодальних*) відносин; формування основних суспільних станів – духовенства, лицарства й селянства; становлення й розвитку дрібного селянського господарства й посилення економічних визисків; розбудови міст; формування християнського світогляду й культури.

Сутність середніх віків визначається сукупністю політико-правових, соціально-економічних і духовних характеристик.

СЕРЕДНЬОВІЧНА
УКРАЇНА.
ХРОНОЛОГІЧНІ
МЕЖІ
Й ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Органічною складовою європейського середньовіччя з властивими йому вадами й здобутками була середньовічна доба в історії України. Упродовж цієї доби відбувалися складні процеси, які зумовили утворення та розвиток українського народу, його мови й культури. Тоді було запроваджено християнство, виникла держава – **Русь**, що пережила періоди політичного, соціально-економічного й культурного піднесення, занепаду і розпаду на окремі князівства та їх захоплення сусідами. Доба середньовіччя охоплює й часи бездержавного існування наших пращурів у складі різних країн, що мало для них негативне значення. Її вивчення дає змогу зрозуміти непрості стосунки українців із сусідніми народами й державами, які не завжди були мирними, а також оцінити важливість для історичної долі нашого народу боротьби за незалежність.

Серед істориків немає єдиної думки про хронологічні межі українського середньовіччя. Ми дотримуємося того погляду, що доба середніх віків в українській історії розпочинається із середини I тис. н.е. – часу існування ранньосередньовічних слов'янських культур і формування племінних політичних утворень – і завершується кінцем XV ст., коли були ліквідовані удільні князівства й усі українські землі потрапили до складу інших держав.

В українському середньовіччі вирізняються періоди, що відповідають європейському *ранньому, зрілому й пізньому середньовіччю*:

– **раннє середньовіччя (середина I тис. н.е. – перша половина XI ст.)** – доба інтенсивних етнічних та політичних процесів, які зумовили виникнення Руської держави та її перетворення на середньовічну імперію*; прийняття християнства; зародження нових суспільних відносин;

– **зріле (розвинуте) середньовіччя (друга половина XI – середина XIV ст.)** – розквіт і загибель Руської імперії; початок втрати руськими князівствами самостійності; еволюція українського етносу та середньовічних суспільних відносин;

– **пізнє середньовіччя (друга половина XIV ст. – XV ст.)** – функціонування удільних князівств та припинення їхнього існування; розквіт феодальних відносин; утвердження іноземного володарювання на етнічних українських землях.

Середньовічна історія України – важливий етап у формуванні українського етносу та його культури; розквіту й загибелі Руської імперії; входження до європейської цивілізації через утвердження християнства.

**ДЖЕРЕЛА
ВИВЧЕННЯ
СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ
ІСТОРІЇ**

Учені вивчають історію середніх віків України за допомогою різноманітних джерел. Важливе значення мають *речові* джерела – пам'ятки матеріальної культури: замки, фортеці, храми, житлові будівлі, майдани міст, скульптура, інші твори мистецтва, знаряддя праці, предмети побуту, монети, зброя тощо. Частина з них віднайшли під час археологічних розкопок, інші зберігаються в музеях, колекціях. Вони є головними для з'ясування господарського, соціального, побутового й культурного життя наших пращурів періоду раннього середньовіччя.

Неможливо переоцінити значущість *писемних* джерел, відомості яких становлять основу історичних знань про епоху середньовіччя. Писемні джерела поділяються на дві великі групи: *документальні*, створені внаслідок діяльності владних установ, канцелярій, офіційних осіб (князівські акти, грамоти, збірки законів, договори, накази тощо), та *розповідні* – літописи, «житія» святих, праці тогочасних істориків, церковні проповіді, біографії, листи, художні твори тощо. З-поміж них особливу цінність мають «Руська правда», «Повість временних літ», «Галицько-Волинський літопис», «Повчання Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігоревім». Чимало цінної інформації зберігають *усні джерела*: легенди, перекази, міфи, оповідання, пісні, билини, думи, прислів'я, приказки.

Вивчення різноманітних джерел дає змогу вченим відтворити цілісну картину середньовічної історії України.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

ІМПЕРІЯ – багатоетнічна держава, в якій панівні позиції посідає народ, котрий відіграв провідну роль у її утворенні, а всі інші перебувають у підлеглому становищі й втрачають можливість самостійного розвитку. Як правило, має велику територію, монархічну форму правління, проводить завойовницьку політику.

ФЕОДАЛІЗМ – політична, ідеологічна і правова система, що склалася в середньовічній Європі на основі васальних взаємин.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ – сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; історичний тип культури.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

Середина I тис. н.е. – XV ст. – середньовічна доба в історії України.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Які хронологічні межі історичної епохи середньовіччя?
2. Науковці якої країни вперше запровадили термін «середні віки»?
3. Вставте пропущені дати в речення: «Доба середніх віків в українській історії розпочинається з ... і завершується ...».
4. Назвіть найважливіші писемні джерела вивчення історії середніх віків України.
5. Як тлумачили епоху середніх віків учені доби Відродження?
6. Розкрийте сутність поняття «цивілізація».
7. Охарактеризуйте зміст основних періодів середньовічної історії України.
8. У чому ви вбачаєте історичне значення українського середньовіччя?
9. Висвітліть значення речових джерел.
10. Доведіть, що епоха середньовіччя відіграла важливу роль у розвитку європейської цивілізації.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Учені про середньовічну європейську державу – Київську Русь

Підсумовуючи сказане... про Київську Русь, є всі підстави стверджувати, що вона становила видатне явище європейської середньовічної історії. Цілком справедливою здається сентенція знаменитого київського митрополита Іларіона, згідно з якою Русь була країною, званою в усіх чотирьох кінцях землі. Посідаючи географічне проміжне місце між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, вона була зоною важливих історико-культурних контактів, формувалася не лише на самодостатній внутрішній основі, а й за участі впливів сусідів...

Віддаючи належне ролі іноземних впливів у ранній історії Русі, слід відзначити, що вони потрапляли в добре підготовлений ґрунт східних слов'ян. Найрозвиненішим слов'янським регіоном із давніх часів було Середнє Подніпров'я, тому природно, що воно стало зосередженням ранньої руської державності, а потім і політичним стрижнем Київської Русі. Саме тут бився, часом нерівно, але безперервно, політичний пульс величезної середньовічної держави.

Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С. 348.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чим визначалася роль Руської держави в середньовічній історії Європи?
2. Який слов'янський регіон належав до найрозвинутіших?
3. Чому саме Середнє Подніпров'я стало осередком політичного життя середньовічної держави русів? Свою думку обґрунтуйте.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Довженко Олександр. Україна в огні. Кіноповісті: Щоденник. – К., 1990. – С. 135.

Ісаєвич Ярослав. «Не маємо права компрометувати нашу освіту і нашу науку...» // Історія в школах України. – 2003. – № 3. – С. 7–11.

Кононенко Петро. Віха в історії духовності // Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2 кн. – К., 1996. – Кн. 1. – С. 5–10.

Утворення та розвиток Київської Русі

ФОРМУВАННЯ
СОЮЗІВ ПЛЕМЕН
ТА ЇХ РОЗСЕЛЕННЯ

Початки формування сучасних слов'янських народів криються в часах, коли на території Східної і Південно-Східної Європи розпочалося Велике розселення слов'ян, яке тривало до кінця VII ст. Єдина до цього слов'янська спільнота поступово розпадалася на східно-, західно-, південно- й північнослов'янські племінні утворення. На середину I тис. на історичних теренах України вже існували Антський і Склавинський союзи слов'янських племен. Після розгрому в V ст. гунів і загибелі Західної Римської імперії Антський союз почав відігравати помітну роль у Східній

§1. Союзи племен напередодні утворення Руської держави (VI–VIII см.)

Утворення та розвиток Київської Русі

і Південно-Східній Європі. Однак на початку VII ст. він був розгромлений аvaraми. Вони також поневолили племінне утворення склавинів. Це дещо загальмувало, але не припинило суспільний і господарський розвиток тієї гілки слов'янства, яка в майбутньому стала основою формування українського етносу. Слов'янські племена колонізували нові землі й, об'єднуючись, утворювали нові союзи племен.

Спочатку виникали тимчасові об'єднання племен переважно для боротьби з ворогами чи проведення походів; згодом – союзи близьких за культурою й побутом сусідніх племен і, нарешті, утворювалися **територіальні об'єднання протодержавного¹ типу** (землі, княжіння²). Останні мали своїх князів³ і стольні міста.

Наприкінці VIII ст. на етнічних теренах України сформувалося сім політичних союзів: **дулібів** (волинян, бужан), **деревлан**, **хорватів**, **полян**, **уличів**, **тиверців**, **сіверян**. Одним із перших виник **Дулібський союз**, що об'єднував племена, які заселяли території від *Західного Бугу* на заході до *Горині* на сході та від *Прип'яті* на півночі до басейну *Верхнього Дністра* на півдні. Після його розпаду (середина VII ст.) частина племен створила союз **бужан** (волинян).

Загадковою залишається історія **уличів** і **тиверців**. Вочевидь, перші з них сформувалися на території, розташованій південніше полян, між річками *Оріллю*, *Дніпром* і *Самарою* та в лісостеповій частині *Південного Бугу*. У *Прутсько-Дністровському* межиріччі утворилися племена **тиверців**, які згодом зайняли територію до *Південного Бугу*. **Хорвати** займали терени *Верхньої Наддністрянщини* (західніше р. *Збруча*), межиріччя *Верхнього Пруту* й *Дністра*, *Північну Буковину*, *Прикарпаття* й частину *Закарпаття*.

Східніше волинян жили **деревлани**. Межі їхніх земель простягалися від р. *Случі* на заході й майже до *Дніпра* на сході, від річок *Уборті* та *Прип'яті* на півночі до р. *Тетеріва* на півдні. Після розпаду Полянського союзу племена **поляни** заселяли Середнє Подніпров'я від р. *Тетеріва* на півночі до вододілу річок *Ірпіня* і *Росі* на півдні.

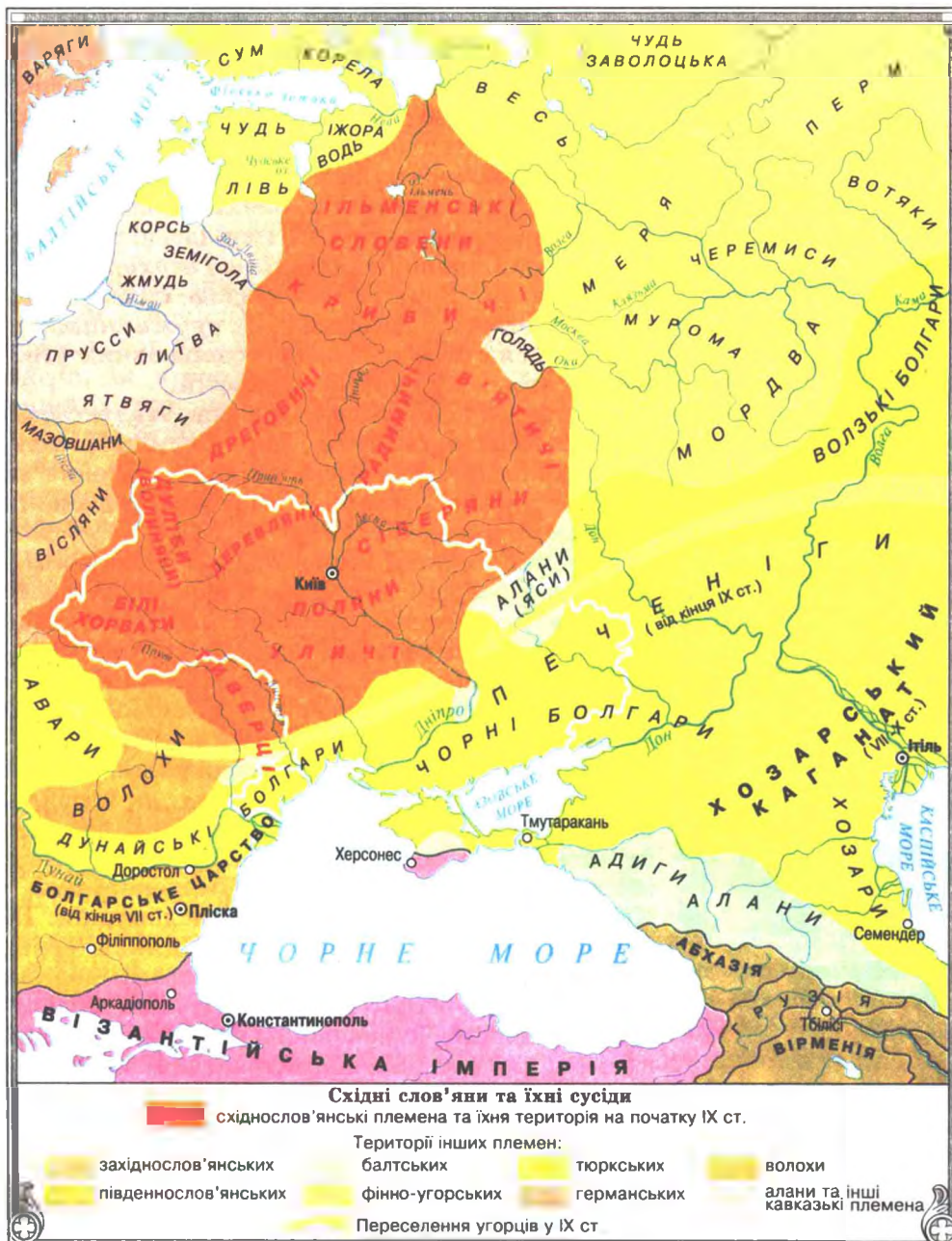
¹Протодержавний – у розумінні зародка держави (від *прото* – частини слова, що означає «первинний»).

²Княжіння – землі, що належать князю; управління.

³Князь – воєначальник племені, згодом володар державного утворення.

Руків'я гунського
кинджала

Сівер'яни заселяли землі Лівобережжя в середній течії Десни, на берегах р. Сейм та у верхів'ях Сули. На теренах сучасних Білорусі й Росії існували східнослов'янські союзи племен дреговичів, радимичів, в'ятичів та ін.

Майже всі ці племінні об'єднання мешкали в смугах лісостепу й лісу, які виявилися сприятливішими для розвитку господарства й безпечнішими для життя.

ВИНИКНЕННЯ
ЗАРОДКІВ
ДЕРЖАВНОГО
ЖИТТЯ. ПОХОДЖЕН-
НЯ НАЗВИ «РУСЬ»

В умовах становлення союзів племен зростала їх роль як військово-політичної сили. Значну частину захопленої під час воєнних дій здобичі привласнювали вожді племен і *дружинники* – озброєні професійні воїни, котрі служили вождям і князям за винагороду. Помітну роль відігравали *збори чоловіків-воїнів*, або *народні збори (віча)*, які розв'язували найважливіші громадські питання. Відбувалося виділення в окремий прошарок *племінної верхівки*, в руках якої зосереджувалася влада. Верхівку складали *князі, бояри* (знать, пов'язана службовими стосунками з князем), *дружинники*.

З кінця VIII ст. прискорилося становлення протодержавних утворень (княжінь), очолюваних князями місцевих династій.

Особливо інтенсивно цей процес відбувався на теренах *Полянського племінного княжіння*. Зростало значення *Києва* – його столиці. На межі VIII–IX ст. склалися реальні політичні передумови для утворення на його основі першої східнослов'янської *держави**. Верховна влада в ній належала нащадкам полянського князя *Кия*.

Кий, Щек, Хорив та Либідь. «Моя Київська Русь». Художник Ф. Нірод. 1992 р.

Питання «Звідки пішла Руська земля і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала?», яке першим порушив літописець Нестор, так і не отримало в історичній науці однозначної відповіді. Сьогодні серед істориків побутує кілька наукових теорій походження назви «Русь». Серед них переважають північна та південна. Однозначно можна стверджувати, що цей термін, як і термін «Руська земля», як правило, вживався у двох значеннях. У широкому розумінні ними охоплювалися всі східнослов'янські землі, у вузькому – територія Південної Русі – Київщини, Чернігівщини, Переяславщини. Ці терміни досить швидко поширилися серед слов'янства й закріпилися за назвами деяких річок (Рось, Росава, Роставиця), слов'янізованих роксоланів і, вочевидь, тих слов'янських племен, які посідали привілейоване становище

у Середньому Подніпров'ї. На думку вчених, за назвою одного із таких племен, яке входило до Полянського союзу, його соціальна верхівка – дружина – почала іменувати себе русами.

У IX ст. назва «Русь» закріплюється за новоутвореною державою.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ

Питання етнічної належності Київської Русі впродовж XIX–XX ст. неодноразово породжувало гострі *дискусії*¹ науковців. Російські історики XIX ст. (Микола Карамзін, Михайло Погодін та ін.) стверджували, що Руську державу заснували росіяни (ототожнюючи поняття «Русь»,

¹Дискусія – спір, суперечка окремих осіб; публічне обговорення спірного питання.

«русини», «русичі» з поняттями «Росія», «росіяни»), а українці й білоруси відгалузилися від них значно пізніше. У радянській науці панувала думка, що в ці часи сформувалася *давньоруська народність*, яка в XIV–XV ст. розпалася на російську, білоруську й українську (тому називали Русь «колискою братніх народів»). Українські вчені XIX – першої третини XX ст. (Михайло Максимович, Михайло Грушевський, Агатангел Кримський та ін.) доводили, що формування українського, російського й білоруського етносів розпочалося до виникнення Руської держави.

Більшість сучасних істориків, археологів і мовознавців пов'язують початки етнокультурного розвитку пращурів українців з розпадом великої слов'янської етномовної спільноти й появою нових племінних союзів. Їх утвердження супроводжувалося асиміляцією місцевих етнічних груп неслов'янського походження.

Надалі етнічні процеси розвивалися у напрямі створення досить стійкої етнокультурної спільноти, для якої були характерними наявність власної мови, релігійна й культурна єдність, відчуття територіальної цілісності. Від середини XII ст. в межах цього етнокультурного масиву починають виокремлюватися кілька центрів, які в майбутньому надали поштовх розвитку російського, українського й білоруського народів.

Кінцем того ж століття датується й перша літописна згадка назви «Україна» в сенсі територіально-етнографічного означення південно-західного регіону Руської держави. З часом вона набуває поширення паралельно із терміном «Русь», поступово витісняючи останній.

ВЗАЄМИНИ ІЗ СУСІДАМИ

Географічне розташування південної групи східно-слов'янських племен істотно впливало на характер відносин із сусідніми народами й державами. Територія їхнього проживання знаходилася на межі між Сходом і Заходом, на межі двох великих людських цивілізацій – європейської та азійської, а отже, не випадково дістала назву *Великого кордону*. Ці землі розташовувалися на перехресті давніх доріг і торгових шляхів зі сходу на захід і з півночі на південь, якими просувалися різні племена й народи. Вони були відкритими і не захищеними природними бар'єрами, що робило їх вразливими для набігів і вторгнень.

Упродовж VII–VIII ст. основну загрозу для місцевого населення становили прийшли народи зі Сходу й Півдня. Так, далеко не завжди мирно складалася відносина з тюркомовними племенами *булгар* (болгар), державне утворення яких виникло на початку VII ст. у Приазов'ї.

У середині VII ст. у Прикаспії й Приазов'ї утворюється сильна держава – *Хозарський каганат*, яка спочатку утвердилася в Північному Причорномор'ї, а пізніше – в Криму. Хозари намагалися підкорити сусідні племена. Спочатку вони обклали даниною радимичів, в'ятичів і сіверян, а пізніше й полян. Боротьба з ними сприяла згуртуванню племен Полянського племінного князіння, які торгували з Хозарією. Можливо, саме в неї вони запозичили титул володаря – *каган*¹.

¹ *Каган* – титул володаря держави в давніх тюркських народів.

Важливе місце займали стосунки східних слов'ян із Візантією. Це були як військові конфлікти, так і мирні, інколи навіть союзницькі відносини. Розвивалася також взаємна торгівля. На заході доводилося спілкуватися зі словаками, поляками та чехами.

Проживаючи на теренах Великого кордону, південні східно-слов'янські племена, з одного боку, змушені були захищатися від війовничих сусідів зі зброєю в руках, а з другого – мали можливість переймати від них усе краще, збагачуючи власну матеріальну й духовну культуру.

V–VIII ст. стали важливою віхою в історії слов'ян. Вони колонізують нові території. Утворюються основні політичні союзи. Виникають зародки державного життя.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

ДЕРЖАВА – політичне утворення, яке, спираючись на органи влади й закони, обов'язкові для всього населення, регулює життя суспільства, зберігає його цілісність, забезпечує розвиток, захищає від зовнішніх ворогів.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

V–VII ст. – Велике розселення слов'ян.

VI–VIII ст. – інтенсивні етнічні процеси та перегрупування слов'янських племен.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Назвіть східнослов'янські союзи племен, які виникли на етнічних теренах України.
2. Хто такі дружинники?
3. Віче – це: а) народні збори; б) назва військової дружини; в) племінна верхівка.
4. Руси – це: а) раби; б) завойовані племена; в) привілейована група населення Полянського князіння.
5. Назвіть істориків, котрі вважали, що формування українського, російського й білоруського народів розпочалося до виникнення Руської держави.
6. Що означає поняття «Великий кордон»?
7. Покажіть на карті місця розселення союзів племен.
8. Охарактеризуйте процес становлення політичних союзів племен.
9. Розкажіть про походження назви «Русь».
10. Що дало поштовх процесу формування слов'янських народів?
11. Охарактеризуйте відносини слов'янських союзів племен із хозарами.
12. Які етнічні процеси започатковуються в VI–VIII ст.? Як відбувався їх подальший розвиток в умовах існування Давньоруської держави?
13. Поміркуйте, у чому полягало позитивне й негативне значення географічного розташування Руської землі.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

**Михайло Грушевський
про етнічний характер Київської Русі**

Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народности, українсько-руської; Володимиро-Московська – другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV– XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народности. Етнографічна й історична близькість народности української до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань, – вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами.

Грушевський Михайло. Звичайна схема «Руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2 кн. – К., 1996. – Кн. 1. – С. 278–279.

№ 2

**Літописець про відносини полян
із хозарами**

І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіте нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали їм од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «В лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель».

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1990. – С. 10–11.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте основну ідею роздумів М. Грушевського щодо історії українського народу. Як трактує вчений етнічну належність Київської Русі?
2. Що хотіли сказати поляни, заплативши хозарам данину мечами?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – Тернопіль, 2005. – С. 72–76.

Малик Володимир. Князь Кий. – К., 1982.

Мищенко Дмитро. Лихі літа Ойкумени. – К., 1985.

§2. Утворення Київської Русі. Політика перших князів

УТВОРЕННЯ
РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.
КНЯЗЬ АСКОЛЬД

Політичний розвиток Полянського князіння зумовив виникнення на **рубежі VIII–IX ст.** державного утворення, за яким пізніше закріплюється найменування **Русь**. Оскільки столицею нової держави виступав Київ, то історики XIX–XX ст. почали називати її **Київською Руссю**. Територіальним ядром держави стали землі **Середнього Подніпров'я**, де проживали поляни, деревляни та сіверяни.

Правитель Русі мав титул **каган (хакан)**, рівнозначний **великому князю руському**. Зрозуміло, що його міг носити лише володар, котрий за суспільним становищем стояв вище князя племінного союзу.

Про зміцнення держави свідчила її активна військова діяльність. Наприкінці VIII ст. руси, очолювані полянським князем **Бравліном**, напали на Кримське узбережжя, що належало Візантії, й захопили Корсунь (Херсонес), Сурож (Судак) і Корчев (Керч). У 838 р. послы Русі прибули до столиці Візантії Константинополя. Так було започатковано *дипломатичні** відносини. Наступного року руське посольство відправилося до франкського короля.

Княжили в Русі представники династії Києвичів, до яких зараховують братів **Діра** та **Аскольда**. На думку деяких істориків, вони були співправителями, хоча можливо, що спочатку князував Дір, а пізніше Аскольд. У ті часи на Дніпрі з'явилися дружини *норманів* (північних людей): шведів, датчан, норвежців, котрі відзначалися відвагою. Їх використовували для охорони торгового шляху, що пролягав від Ладоги до Києва, а також у воєнних походах. У **860 р.** Аскольд на чолі 6–8 тис. воїнів здійснив морський похід на Константинополь. Було укладено угоду з імператором, яка, вочевидь, передбачала виплату певної суми грошей Русі, привілеї руським купцям на торгах Візантії, а візантійським – у Русі та згоду останньої надавати імператору воєнну допомогу. Так уперше Русь сповістила про свій вихід на міжнародну арену.

Перебуваючи у Візантії, Аскольд ближче ознайомився з віровченням, яке в середні віки стало провідною релігією в Європі, – християнством. Він не тільки сам прийняв хрещення, а й спробував запровадити його в Русі. Сюди з Візантії запрошувалися християнські священнослужителі, будувалися храми. Однак ці заходи князя викликали невдоволення серед знаті, яка, як і більшість простолюду, ще дотримувалася язичницьких традицій, а водночас не бажала зміцнення князівської влади.

Убивство князів
Аскольда й Діра
на березі Дніпра.
Художник
В. Топорков.
Середина XIX ст.

Імовірно, через варягів — воєначальників князівської дружини — вона порозумілася з повгородським князем **Олег** — родичем покійного норманського князя Рюрика, який, осівши в *Ладозі*, у 60–70-х роках IX ст. утверджував свою владу серед *словен* — північного слов'янського союзу племен. У 882 р., зібравши дружину, Олег із малолітнім сином Рюрика **Ігорем** вирушив до Києва. Його поява стала сигналом для змовників, котрі вбили Аскольда й відчинили брами міста. Династія Києвичів припинила існування.

Утворена на рубежі VIII–IX ст. Руська держава за правління Аскольда переживала піднесення й розпочала боротьбу за утвердження на берегах Чорного моря. У 882 р. внаслідок перевороту до влади приходять варязька династія Рюриковичів.

ПРАВЛІННЯ ОЛЕГА

З приходом до влади Рюриковичів міцнішає влада великого руського князя. У суспільстві зароджуються нові соціальні відносини, характерні для середньовіччя, зокрема, підвладна знать потрапляє у *васальну** залежність від свого *сюзерена*¹. Олег не був прямим спадкоємцем Рюрика, тому не мав права княжити. Проте, він виявився талановитим державним діячем. Основну увагу приділяв розв'язанню *політичних** питань, насамперед проблемі єдності держави, бо знать *деревлян* і *сіверян* відмовилася визнавати його владу. Олег вдався до рішучих дій: у 883 р. завдав поразки *деревлянам*, а в наступному році — *сівер'янам*. Однак повівся з переможеними мудро, наклавши невелику данину й залишивши при владі князів місцевих династій. У 885 р. він приєднав до Русі *радимичів* і розпочав боротьбу з *уличами* й *тиверцями*. На початку X ст. порозумівся з кня-

Олег на київському престолі. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. Кінець XV ст.

¹ *Сюзерен* — великий землевласник, господар над своїми підданими.

зями *хорватів, тиверців і волинян*. До складу держави входять землі *словен і кривичів*. Терени Русі розширювалися не лише за рахунок князів слов'ян, а й інших племен (меря, весь, чудь тощо).

Важливими напрямками діяльності Олега стали спорудження нових міст і заходи, спрямовані на перетворення Києва на «матір городам руським». Проводив князь активну зовнішню політику. Щоб уникнути спустошливих набігів норманів, він уклав угоду з їхніми вождями, погодившись щороку виплачувати по 300 гривень¹. Здійснював походи на Каспійське узбережжя й Кавказ, боровся з угорськими племенами, котрі просувалися в Середнє Подунав'я.

У 912 р. Олег за загадкових обставин помер. Літописна легенда оповідає, що смерть сталася від укусу змії, яка виповзла з черепа його померлого, колись улюбленого, коня. Влада перейшла до Ігоря.

Князювання Олега сприяло зміцненню монархічної форми правління Русі, розширенню її меж, становленню системи васалітету.

КНЯЗЬ ІГОР ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ

Перші роки правління нового великого князя виявилися для нього нелегкими. Взялися за зброю *деревляни*, відмовлялися визнавати його владу *уличі*.

У 914 р. Ігор зламав спротив *деревлян*. Три роки захищалися *уличі* у своїй столиці *Пересічені*, після чого переселилися у межиріччя *Південного Бугу й Дністра*. Відразу ж стало помітно, що Ігор діяв жорстокіше за Олега в придушенні виступів і рішучіше в зміцненні центральної влади. Наприклад, здолавши *деревлян*, наклав на них данину більшу за ту, яку виплачували раніше. Він домігся послаблення ролі місцевих князів, прагнув обмежити вплив варягів-дружинників. Великий князь доброзичливо ставився до християн. Завдяки його підтримці в Руській державі поживавилася діяльність християнської общини. Зокрема, в Києві на Подолі діяла церква св. Іллі.

Інтереси держави вимагали вирішення питання про встановлення розмірів та порядку щорічного збирання данини з населення підлег-

Убивство *деревлянами* князя Ігоря.
Мініатюри з Радзи-
віллівського літопису.
Кінець XV ст.

¹ Гривня – зливok срібла близько 160 грамів, який слугував грошовою її ваговою одиницею.

лих великому князеві земель – **полюддя**. Утримання великої дружини, здійснення походів, розбудова Києва потребували чималих коштів, а їх нестача спонукала князя збільшувати його розміри. Така ситуація виникла восени **945 р.**, коли для частини дружинників не вистачило зібраного майна й коштів. Позачерговий збір данини з деревлян, що супроводжувався насильствами, спричинив повстання, під час якого князя було вбито. Однак не варто оцінювати це повстання лише як стихійний вибух ненависті пограбованих селян. Насамперед це був організований князем **Малом** і знаттю виступ на захист прав Деревлянського племінного князіння. Повстанці зробили спробу **усунути від влади Рюриковичів** й **утвердити в Києві династію Мала**.

Діяльність Ігоря ознаменувалася зміцненням централізованої влади й дала поштовх врегулюванню збору данини.

ПОХОДИ КНЯЗІВ ПРОТИ ВІЗАНТІЇ

Князювання Рюриковичів позначилося воєнними конфліктами з Візантією. У **907 р.** Олег організував небачений за розмахом морський похід на Константинополь. Унаслідок переговорів з імператором було укладено вигідний для Русі договір, за умовами якого Візантія зобов'язувалася дати відкуп воякам і щорічно сплачувати данину київському й іншим князям. Руські купці отримали право приїжджати до візантійської столиці й торгувати, не сплачуючи *мита*¹. Упродовж 6 місяців вони (як, до речі, й посли) могли безкоштовно отримувати продовольство й забезпечуватися необхідним спорядженням для повернення на батьківщину. Зі свого боку Русь зобов'язувалася допомагати Візантії в боротьбі з кочовиками. Це перший договір Русі, текст якого зберігся. Як свідчить легенда, на знак здобутої перемоги Олег прибив власного щита на воротах Константинополя.

Оскільки візантійці (тогочасні джерела називали їх також греками) порушили договір, у 911 р. великий князь знову вирушив до їхньої

«Грецький вогонь».
Мініатюра

¹ Мито – податок, сплачуваний за перевезення товарів через кордон.

столиці. Імператор змушений був погодитися на новий договір, який чіткіше окреслював відносини між державами. Він передбачав розв'язання конфліктів, породжених бійками, крадіжками, вбивствами, вчиненими жителями обох країн; надання взаємної допомоги торговельним кораблям, що зазнавали аварій; повернення полонених тощо.

Візантійський уряд наприкінці 30-х років X ст. скасував право безмитної торгівлі для руських купців і почав використовувати *печеніги*¹ задля створення загрози південним окраїнам Русі. Тому в 941 р. Ігор учинив морську виправу на Константинополь. Однак візантійці зустріли його флот «грецьким вогнем» (вибухова суміш, котра горіла й на воді), який завдав великої шкоди кораблям. Зазнавши поразки, Ігор відступив. Новий похід, який стався 944 р., завершився підписанням на Дунаї договору, що передбачав сплату руськими купцями мита й надання руськими князями воєнної допомоги Візантії в захисті її володінь у Криму від нападів печенігів і хозарів.

Укладені з Візантією угоди утверджували Русь як її рівноправного партнера.

Утворення в VIII–IX ст. Руської держави започаткувало нову епоху в історії східних слов'ян – епоху повноцінного державно-політичного життя. Її суспільно-політичний та економічний розвиток був подібним до розвитку решти середньовічних європейських держав.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

ВАСАЛІТЕТ – система особистої залежності одних земельних власників (васалів) від інших (сюзеренів).

ДИПЛОМАТІЯ – діяльність керівників держав і урядів, спрямована на досягнення цілей зовнішньої політики, захист інтересів держави і її громадян у зарубіжних країнах; сукупність прийомів і методів проведення зовнішньої політики.

ПОЛІТИКА – діяльність у сфері управління країною, врегулювання відносин між соціальними групами (внутрішня) й державами (зовнішня).

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

Рубіж VIII–IX ст. – утворення Руської держави.

860 р. – похід Аскольда на Константинополь. Вихід Русі на міжнародну арену.

882–912 рр. – правління князя Олега.

907 р. – похід русичів на Візантію й укладення договору.

912–945 рр. – князювання Ігоря.

945 р. – повстання деревлян. Убивство князя Ігоря.

¹ *Печеніги* – тюркомовні кочові племена.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Як назвали історики Руську державу?
2. Який титул мав правитель Русі з династії Києвичів?
3. Хто здійснив першу спробу хрещення Русі?
4. Коли припинила існувати династія Києвичів: а) у V ст.; б) у VII ст.; в) у IX ст.; г) у X ст.?
5. Яка подія засвідчила вихід Русі на міжнародну арену?
6. Які княжіння першими виступили проти Рюриковичів?
7. Землі яких східнослов'янських союзів племен були приєднані до Русі Олегом та Ігорем?
8. Пригадайте з історії стародавнього світу, що таке монархія.
9. На основі тексту підручника з'ясуйте причини смерті Аскольда. Під час відповіді використайте ілюстрацію художника В. Топоркова.
10. Що було спільним у зовнішній політиці Олега та Ігоря?
11. Якої мети хотіли досягти деревляни, убивши князя Ігоря?
12. За умовами якого договору руські купці отримали право безмитної торгівлі у Візантії?
13. Доведіть, що діяльність Діра та Аскольда мала державотворчий характер.
14. Чому з приходом до влади Олега постала проблема єдності держави? Висловіть власну думку.
15. Використовуючи ілюстрації і джерело № 3, підготуйте розповідь «Загибель князя Ігоря».
16. Порівняйте зміст договорів 907 і 944 рр. і з'ясуйте, який із них був вигідніший для Русі. Свою думку обґрунтуйте.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Послання патріарха Фотія до православних у 866 р.

І не тільки сей нарід [болгарський] змінив давнішу безбожність на віру в Христа, але й той нарід, про якого так часто казано, той, що переважає всіх щодо суворой вдачи й охоти до убивання, себто звана Русь, що, опанувавши околихних і з того загордувавши, підняла була руки на державу Ромейську. Тепер і вони перемінили елиньську [себто – язичеську] і безбожну віру, в якій пробували ранійше, на чисте і непокривджене служенє Христу...

Крисаченко В.С. Християнство на теренах України І–ХІ століття. Свідчення очевидців. – К., 2000. – С. 297.

№ 2

Арабський географ Ібн Хордадбе про руських купців

Що ж до купців руських, – вони ж є плем'я з слов'ян, – то вони вивозять хутра видри, хутра чорних лисиць і мечі з найдавших кінців Славоні¹ до Румського моря², і цар Руму³ бере з них десятину.

Хрестоматія з історії Української РСР. З найдавших часів до кінця 50-х рр. ХІХ ст.: Посібник для вчителів: У 3 т. – К., 1959. – Т. 1. – С. 31.

¹ Ріка Славонія – Волга.

² Румське море – Чорне море.

³ Цар Руму – імператор Візантії.

Нестор Літописець про повстання деревлян у 945 р.

Коли ж почули деревляни, що він (князь Ігор. – Авт.) знов іде, порадилися деревляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, він усіх нас погубить». І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав еси всю данину». І не послухав їх Ігор, і деревляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало... І сказали деревляни: «Осе князя руського ми вбили. Візьмемо жону його Ольгу за князя свого Мала і Святослава [візьмемо] і зробимо йому, як ото хочем».

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 30–31.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Про що свідчить послання патріарха Фотія до православних? Зробіть власний висновок.
2. Використовуючи зміст джерела № 2, підтвердіть думку про те, що назва русичів стосувалася Полянського союзу племен.
3. Визначте за змістом джерела № 3, у чому полягають причини повстання деревлян у 945 р.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах із найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 81–95.

Іванченко Раїса. Зрада, або Як стати володарем. – К., 1988.

Кралицький Анатолій. Князь Лаборець. Історична повістка із IX віку // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – К., 1990. – Вип. 1. – С. 142–154.

§3. Русь

за князювання
Ольги
та Святослава

**РЕФОРМИ ПЕРШОЇ
РУСЬКОЇ КНЯГІНІ**

Після трагічної смерті Ігоря влада перейшла до рук його дружини **Ольги (945–964)**, бо син покійного, **Святослав**, не досяг повноліття. Нова володарка держави виявилася надзвичайно вольовою, владолюбною, холоднокровною і цілеспрямованою особою. Обдарована гострим розумом, вона збагнула задум деревлянської знаті й вирішила ліквідувати місцеве княжіння. У 946 р. за наказом Ольги винищується знать, спалюється столиця, скасовується правління місцевої династії Мала, котрий загинув чи був страчений. Деревлянська земля під-

порядковується безпосередньо великій княгині. Налякані її рішучістю й жорстокістю, володарі місцевих княжінь не сміли виявити непокори.

Помста княгині Ольги деревлянським послам. Мініатюра з Радзивілівського літопису. Кінець XV ст.

У 947 р. Ольга здійснила мудрий крок, *реформувавши** систему збору данини. Були встановлені норми податків і повинностей – *устави, уроки, оброки*, а також новий порядок їх стягнення. Представники княгині збирали їх в адміністративно-господарських осередках – *погостах**. Останні ставали опорними пунктами верховної влади на місцях, де її представники виконували також адміністративні й судові функції.

Велика княгиня вжила заходів і для поповнення скарбниці добуванням хутра, полюванням на певних територіях, де встановлювалися *знаки князівської власності*. Ними ж позначалися й бортні дерева, звідки для держави брали мед і віск, які разом із хутром становили важливий товар для торгівлі з іншими країнами.

Реформи Ольги відіграли важливу роль у підпорядкуванні племінних князів безпосередньо владі великих руських князів і включенні їх теренів до територіальних меж Руської держави. Вони також започаткували нові принципи збирання податків.

Св. княгиня Ольга з великомученицями. Хрестовоздвиженська церква Києво-Печерської лаври. Фрагмент розпису. 1895 р.

НЕВДАЛА СПРОБА
ЗАПРОВАДИТИ
ХРИСТИАНСТВО

У справі зміцнення Руської держави велика княгиня намагалася знайти опору в християнстві. Охрестилася Ольга в Константинополі, а в складі її посольства до Візантії у 946 р. уже перебував священник Григорій. Відомо, що, об'їжджаючи наступного року країну, вона не тільки впроваджувала новий порядок збирання податків, а й встановлювала хрести на місцях культових відправ. За сприяння великої княгині на могилі Аскольда (його християнське ім'я Микола) було споруджено (або відновлено) церкву *Св. Миколи*.

Намагаючись поширити християнство на всю державу, Ольга відправила посольство до германського імператора Оттона I клопотатися про відрядження до Русі єпископа й священників. У відповідь на прохання великої княгині в 961 р. до Києва відбула християнська місія єпископа Адальберта. Проте її діяльність через спротив язичницького населення й прагнення єпископа тлумачити свій приїзд як прояв залежності Русі від імператора зазнала невдачі. Враховуючи силу опору християнству як серед знаті, так і простолюду, велика княгиня не наважилася проголосити його державною релігією.

Ольга зробила чимало для поширення християнства, готуючи ґрунт для його утвердження як державної релігії. За словами Нестора Літописця, вона «була передвісницею християнській землі, яко вранішня зоря перед сонцем і яко зірниця перед світом».

ВІДНОСИНИ РУСІ
ІЗ СУСІДАМИ

Князювання Ольги помітно вплинуло на характер відносин Русі з іншими країнами, насамперед з Візантією. На відміну від попередників, вона намагалася розв'язувати непорозуміння, що виникали, не силою зброї, а *шляхом переговорів*, не прагнула загарбувати чужих земель. Насамперед велика княгиня прагнула підняти авторитет Русі на міжнародній арені, поставити її врівень з наймогутнішими тогочасними державами. Вона особисто очолила велике (понад 100 чол.) посольство до Константинополя. Під час переговорів з імператором Константином Багрянородним Ольга намагалася поновити чинність умов договору 944 р., наполягала на виплаті Русі данини й відновленні привілеїв руським купцям і дипломатам у Візантії. Можливо, Ольга прагнула встановити також династичні зв'язки, одруживши Святослава з візантійською принцесою. Проте всі її наміри залишилися нездійсненими.

Намагаючись зміцнити позиції країни в Центральній Європі, Ольга відправила посольство до Оттона I, яке, крім клопотання про запровадження християнства, мало домагатися встановлення відносин «миру й дружби» з *Германією* – могутньою європейською державою.

У роки правління великої княгині не відбувалося воєнних зіткнень ні з Хозарією, ні з печенігами, конфліктні ситуації розв'язувалися мирним шляхом.

Княгиня Ольга з дарами у візантійського імператора. Мініатюра з Радзивілівського літопису. Кінець XV ст.

У проведенні зовнішньої політики Ольга віддавала перевагу мирним засобам урегулювання конфліктів.

СВЯТОСЛАВ
ТА ЙОГО ЗОВНІШНЯ
І ВНУТРІШНЯ
ПОЛІТИКА

У 964 р. княгиня відходить від державної діяльності й влада зосереджується у руках її сина Святослава (964–972). У його жилах струменіла гаряча кров відчайдушного воїна, для якого найвищою цінністю була честь лицаря. Гордий, сміливий і чесний, він не вдавався до політичних інтриг, а, збираючись у похід проти ворогів, шляхетно попереджав: «Іду на ви». Літописець Нестор зумів точно передати характер його способу життя: «Возів же за собою він не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину [і] на вуглях спікши, [це] він їв. Навіть шатра він [не] мав, а пітник (кінська попона. – Авт.) слав і сідло [клав] у головах». Враховуючи вдачу великого князя, М. Грушевський назвав Святослава «чистим запорожцем на київському столі».

Відразу ж після приходу до влади князь став на шлях завоювання нових земель. Уже в 964 р. він розпочав похід до Оки і Волги, захопив землі в'ятичів і завдав удару по Волзькій Булгарії. Зайнявши її столицю, продовжив наступ проти буртасів (мордви) і приєднав їхні землі до Русі. Після цього вторгнувся в Хозарію й дощенту знищив потужну фортецю на Дону – Саркел (Білу Вежу). Розгромивши хозарське військо, оволодів столицею каганату Ітілем (у гирлі Волги), яку також зруйнував. Повертаючись назад уздовж Каспійського моря і Кавказу, завдав поразки ясам (осетинам) і касогам (черкесам). Унаслідок цього походу руським купцям було забезпечено сприятливі умови для торгівлі на Сході та Півдні.

Однак Святослав не врахував появи серйозної загрози для існування держави з боку печенігів і дозволив Візантії втягнути себе у війну з Болгарією. Перший похід на Балкани відбувся у 968 р. Під час нього русичі розгромили болгар під Доростолом і зайняли 80 міст. Візан-

■ Промова князя
Святослава.
Гравюра
другої половини
XIX ст.

тійський уряд спровокував напад печенігів на Русь. Навесні 969 р. кочівники взяли в облогу Київ, і лише мужність городян, очолюваних Ольгою, та підхід з Лівобережжя дружини врятували його від розгрому. Печеніги відступили.

Дізнавшись про напад на Київ, Святослав на чолі кінноти негайно прибув до міста. Проте він не хотів залишатися у ньому, плануючи перенести столицю до *Переяславця* на Дунаї. Після смерті матері вирушив у другий похід на Балкани, де проти нього розпочали військові дії і візантійці. Зазнавши поразки, Святослав відступив до *Доростола*, де в квітні 971 р. його оточила армія візантійського імператора **Іоанна Цимісхія**. Упродовж кількох місяців русичі мужньо оборонялися. Урешті-решт було укладено угоду, що передбачала відмову великого князя від зазіхань на візантійські володіння на Дунаї і в Криму та зобов'язувала імператора забезпечити русичам вільне повернення додому. Проте Іоанн Цимісхій повідомив печенігів про повернення Святослава з великою здобиччю. Їхній хан Куря перекрив шляхи до Києва і в березні 972 р. біля дніпровських порогів атакував великого князя. У бою більшість русинів разом із князем загинули. Літопис оповідає, що хан наказав зробити із черепа Святослава чашу з написом: «*Чужих бажуючи, свою погубив*».

Великий князь, зайнятий походами, приділяв менше уваги внутрішній політиці. За час його володарювання посилювалися позиції язичництва, відбувалися погроми християнських храмів і громад. Водночас князь намагався зосередити всю повноту влади на місцях у руках єдиної династії. Так, улітку 969 р. він призначив на київський престол старшого сина *Ярополка*, у *Деревлянську* землю – *Олега*, у *Новгородську* – позашлюбного сина *Володимира*. Про зміцнення влади великого князя у віддалених від столиці землях промовляють знахідки печаток з іменем Святослава у Воїні, Новгороді, Пліснеську та Ізяславі.

■ Зовнішня політика Святослава мала завойовницький характер і ознаменувалася розширенням території Руської держави.

Упродовж 40–60-х років Х ст. у внутрішньополітичному розвитку Русі відбувалися процеси підкорення племінних князівств і зосередження влади в руках єдиної династії; у зовнішній політиці спостерігалось розширення теренів держави шляхом приєднання завойованих земель.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

ПОГОСТ – адміністративно-господарський осередок, де княжі люди виконували князівські розпорядження, чинили суд, збирали данину й податки.

РЕФОРМА – перетворення, зміни, нововведення, покликані сприяти розвитку соціально-політичних й економічних відносин.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

945–964 рр. – князювання Ольги.

946–947 рр. – реформи Ольги.

964–972 рр. – князювання Святослава.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Чим були викликані реформи Ольги: а) прагненням збільшити податки; б) необхідністю врегулювання розмірів і порядку збору данини й створення опорних пунктів на місцях; в) намаганням зосередити всю повноту влади у своїх руках?
2. У чому полягала мета поїздки Ольги до Константинополя?
3. Хто зробив спробу ввести Русь у сферу міжнародних відносин у Центральній Європі?
4. Походи Святослава: а) спрямовувалися на завоювання чужих територій; б) врятували Русь від поневолення; в) створювали сприятливі умови для розвитку завойованих територій.
5. Коли і за яких обставин загинув Святослав: а) у 860 р. був убитий варягами; б) у 945 р. під час повстання деревлян; в) у 972 р. у бою з печенігами?
6. У чому суть реформ Ольги?
7. Що було спільним у зовнішній політиці Святослава й Карла Великого?
8. Назвіть відмінності зовнішньої політики Ольги й Святослава.
9. Що вам подобається, а що не подобається у постаті Святослава?
10. Оцініть дії Ольги проти повсталих деревлян.
11. Які заходи Ольги промовляють про її намір запровадити християнство? Чому вона відмовилася від цього?
12. Прочитайте додаткову літературу про битву Святослава при Доростолі. Доведіть, що князь був видатним полководцем.
13. Чому М. Грушевський назвав Святослава «чистим запорожцем на київській столі»? Свою думку обґрунтуйте.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Нестор Літописець про княгиню Ольгу

Ся [Ольга] була передвісницею християнській землі, яко вранішня зоря перед сонцем і яко зірниця перед світом. Вона бо сіяла, як місяць уночі... Вона бо першою увійшла в царство небеснеє із Русі, і її восхваляють руської сини яко зачинательку, бо й по смерті молилась вона Богові за Русь.

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав
Леонід Махновець. – С. 39.

№ 2

**Візантійський історик Лев Діакон (X ст.)
про зовнішній вигляд Святослава**

На вигляд він був такий: середнього зросту, не дуже високий, не дуже низький, з густими бровами, з блакитними очима, з плоским носом, з голоною бородою і з густим довгим волоссям на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, а тільки з одного боку її висів локон волосся, що означає знатність роду; шия товста, плечі широкі і весь стан досить стрункий. Він здавався похмурим і диким. В одному усі висіла в нього золота серга, прикрашена двома перлинами, з рубіном, посеред них встановленим. Одяг на ньому був білий, нічим, крім чистоти, від інших не відмінний.

Історія України в документах і матеріалах: У 3 т. – К., 1939. –
Т. 1. – С. 63–64.

№ 3

**Промова Святослава до війська
під Доростолом улітку 971 р.**

І мовив Святослав: «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [дове- деться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, – то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, – тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід
Махновець. – С. 41.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи матеріал підручника та джерела, складіть історич- ний портрет княгині Ольги.
2. На основі опису зовнішнього вигляду князя Святослава намалюйте його портрет.
3. Який настрій руського війська показав художник у картині «Промова князя Святослава»?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Анонім кінця XVII ст. Життя Ольги // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – Вип. 1. – С. 154–162.

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 96–108.

Опільський Юліан. Іду на вас // Золотий лев. Повісті. – К., 1989. – С. 6–145.

Плацинда Сергій. Хлопець з обротькою // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – Вип. 1. – С. 163–167.

Склярєнко Семен. Святослав. – К., 1985.

ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД
КИЇВСЬКОЇ РУСІ

При вивченні розвитку Русі важливо знати не лише як відбувалося становлення держави, а й як змінювалися форми її устрою й управління. За своїм етнічним складом Київська Русь не була монолітною державою. Вона становила своєрідну *федерацію** народів з різним рівнем політичного, господарського та культурного розвитку. Це потребувало створення сильного апарату влади.

Виняткового значення в управлінні державою набувала князівська влада. Саме великий київський князь був її верховним носієм. У X ст. відбулося *окняження земель* (підпорядкування владі київського князя територій племенних князів), упорядковувалося збирання данини й податків. Влада на місцях почала зосереджуватися в руках родини Рюриковичів. Причому в уявленнях населення підпорядкована володарю територія ототожнювалася з його персоною. Постать володаря в очах підданих виглядала сакральною (священною). Вони вірили в божественну силу й магію його особи.

З другої половини X ст. зароджується ідея *старшинства* одного з князів роду, якому передавалася влада над братами, синами, племінниками, онуками, а також право на київський («старший») стіл. На думку деяких істориків, у IX–X ст. в Київській Русі поступово почали визнавати право кожного члена роду Рюриковичів на співучасть у владі.

Великі князі здійснювали *законодавчо-судову* діяльність. Уже на початку X ст. існував «Закон Руський» – звід нормативних актів, у яких знайшли відображення норми звичаєвого права. Княгиня Ольга поширила на підвладні землі адміністративну й судову системи. Власне князі очолювали військо й брали участь у походах. Лише вони мали право на зовнішні зносини з іншими державами.

Помітну роль у політичному житті відігравав *дорадчий орган*¹ при князеві – *рада старіишин*, а згодом – *князівська рада*. До її складу

§4. Суспільний устрій та господарське життя Київської Русі у IX–X ст.

¹ Дорадчий орган – орган, який має право лише обговорювати питання, а не вирішувати їх.

входили старійшини (старці), заслужені дружинники й бояри¹. Вона відала найважливішими питаннями життя країни.

Русь розвивалася як ранньосередньовічна монархія з родовою формою володарювання.

СКЛАД І ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Упродовж IX–X ст. відбувалося становлення ранньофеодального суспільства. На відміну від Центральної і Західної Європи, де виникли три великі групи людей – *верстви** (стани) залежно від способу заняття: «ті, що моляться» (церковнослужителі), «ті, що воюють» (лицарі), та «ті, що працюють» (трудящий люд), у Русі не склалося соціальної групи з представників духовенства, оскільки християнство ще не утвердилось як державна релігія. Повільнішими темпами, ніж на Заході, йшов процес формування привілейованого стану – «людей війни», на вершині якого перебували великий князь і залежні від нього князі. Зростали чисельність і вплив *бояр*, лави яких поповнювали представники родоплемінної знаті підкорених земель та верхівки дружинників. Дуже значною була роль *дружини*, на яку великий князь спирався і з якою радився. Саме за її участю проводилися військові походи, приєднувалися нові землі, країна захищалася від нападів ворогів. Не випадково Русь цього часу історики називають *дружинною державою*.

Найчисельнішу групу населення складав трудящий люд. Годувальниками суспільства були селяни. Їх переважну більшість, на відміну від Центральної і Західної Європи, складали вільні особи – *смерди*. Вони вели своє господарство, володіли землею, виплачували данину. Рід занять селян залежав від природних умов. У різних місцевостях вони вирощували жито, пшеницю, ячмінь, просо, горох та інші культури. З городини – капусту, ріпу, огірки, часник, цибулю. Збирали яблука, груші, сливи, вишні. Займалися скотарством (переважно розводили велику рогату худобу й свиней), промислами (особливо у смугах лісів), ремеслами, забезпечуючи себе всім необхідним.

Набір ливарних
форм для виготов-
лення поясних
прикрас. X ст.

¹Бояри (благородні, знатні) – панівний прошарок людності Київської Русі.

З розвитком міст зростала чисельність *ремісників, торгівців і купців*. Ремісники-ковалі виготовляли із заліза зброю та різноманітні знаряддя праці, предмети хатнього начиння. Гончарі виробляли посуд. Розвивалися ремесла з обробки кістки, шкіри, дерева, каменю. Поширювалося прядіння, ткацтво, виготовлення одягу, взуття. Торівці та купці займалися продажем і купівлею товарів.

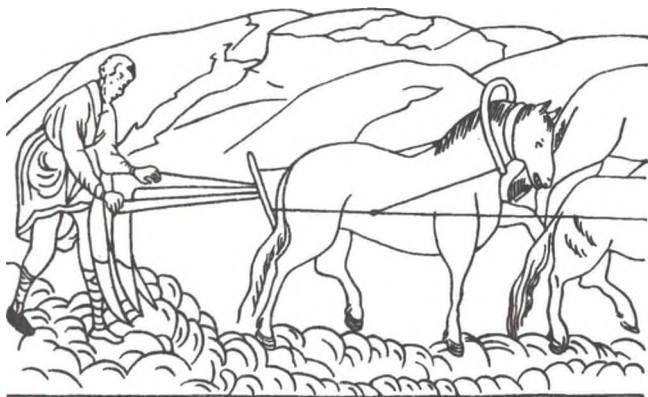
Найбільш знедоленими були *челядь* (різні групи залежного населення), котру дарували й продавали, та *холопи*, становище яких мало чим відрізнялося від *рабства*.

У IX–X ст. розпочався процес формування середньовічних суспільних станів.

СЕЛО ТА ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У НЬОМУ

Переважаюча більшість селянства мешкала в селах – неукріплених поселеннях. Села виникали на пологих берегах річок, струмків, озер і розташовувалися групами на відстані 0,5–3 км. У них налічувалося по кілька десятків жител, переважно напівземлянок площею до 30 м². Господарські приміщення розташовувалися на подвір'ї окремо. Розміри житла свідчать, що селяни здебільшого жили малими сім'ями (у середньому 5–6 осіб) і лише в Поліссі – великими сімейними общинами, розташованими на одному *дворищі*. Сім'ї кількох сусідніх невеликих сіл чи одного великого об'єднувалися в *суспільно-територіальну одиницю* – *селянську общину*, яка називалася *верв* (термін походить від особливої мотузки – «вірьовки», яку використовували при плануванні жител на родовому поселенні та для вимірювання розмірів земельних ділянок). Вєрв володіла лісами, пасовиськами й водоймами; орні землі перебували в індивідуальному володінні її членів.

Стіни житла зводили з дерева. Дим від печі виходив через двері, вікна й спеціальний отвір у стелі, тому хата називалася *курною*. Меблі – лави, лежанки, ослони, полиці, столи і скрині – були грубими й масивними. З посуду використовували горщики, глеки й миски.

Ліпний горщик. V–VI ст. Реконструкція

Оранка сохою. Фрагмент із давньоруської мініатюри

Язичницьке
капище.
Реконструкція

Ліжка не існувало: «*постіль*» стелили на долівці – лягали на роґожі й укривалися полотном чи шкурами тварин.

Улітку чоловіки носили сорочку й штани, жінки – довгі вишиті полотняні сорочки; підперізувалися поясами, зверху одягалися літники та свити. Теплим одягом слугували сукняні свити й кожухи. Взувалися у личаки, шкіряні постолы, чоботи. На голову чоловіки вдягали шапки, жінки – очіпки, убруси, намітки. Їли хліб, різноманітні каші, м'ясо, сало, рибу, птицю, городину, вживали олію, пили молоко, кисіль, мед і пиво.

Побутові умови відзначалися суворістю. Аби «звести кінці з кінцями», щоденно доводилося тяжко працювати всім членам сім'ї. Через стихійні лиха, що регулярно повторювалися, селяни часто голодували. Унаслідок недоїдання вони ставали жертвами різноманітних хвороб; особливо високою була смертність серед дітей.

Фрагмент Збруцького ідола. Х ст.
Реконструкція

Як і в попередні віки, селяни поклонялися явищам природи, небесним світилам, деревам, річкам, дотримувалися культу роду. Вони сприймали світ триєдиним: люди, космос, боги. Так, у *Збруцькому ідолі*¹ (символізує бога – творця Всесвіту – *Рода*) зображення розташовані у трьох ярусах: у верхньому – небесні боги, у середньому – люди, у нижньому – підземний світ з богом, який тримає в руках землю. Релігійні обряди відправляли у святилищах, які будувалися з дерева. У них споруджували *капище* – місце, де приносилися жертви богам. Тут діяли жерці-*волхви* (волхв – мудрий) – служителі культу, котрі пам'ятали й виконували обряди, замовлення, ритуальні пісні, обчислювали календарні терміни магічних дій, знали цілющі властивості трав тощо. Зображення ідолів вирізувалися з дерева чи каменю.

¹ Ідол – у язичників скульптура, що зображує бога.

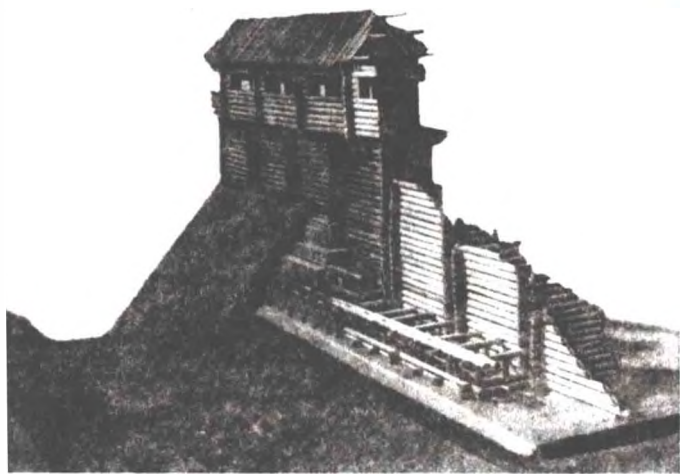
Селянство розвивало рільництво, городництво, тваринництво й різні ремесла, виступало носієм традицій, побутової і духовної культури.

МІСТА Й МІСЬКЕ ЖИТТЯ

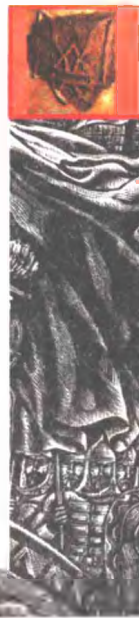
Важливу роль у становленні міст відігравала князівська влада, представники якої зводили фортеці, що з часом перетворювалися на центри князівських вотчин. У IX–X ст. на теренах Русі налічувалося уже понад 20 міст: Київ, Новгород, Полоцьк, Чернігів, Переяслав, Білгород, Вишгород, Галич, Пересечен та ін. Огороджене ровами й валами, кожне з них мало міцно укріплений *дитинець*¹, де зосереджувалися органи влади й управління, та *посад*, у якому мешкало ремісничо-торгове населення. Основою економічного розвитку більшості міст були сільськогосподарське виробництво, ремесла й торгівля.

Здебільшого давньоруські міста виникали не на порожньому місці: їм, так само як і Києву, передували поселення, які поступово перетворювалися на ремісничо-торговельні й адміністративно-політичні центри певної округи.

Міста за площею в багато разів перевищували села, мали брами, що зачинялися на ніч. Якщо в посаді житла були такими самими, як у селі, то у дитинці зводилися наземними і значно більшими. Князі й бояри будували *хороми*. У X ст. з'являються перші кам'яні будівлі. Починає формуватися власне міське населення. На відміну від села, воно не було однорідним. Його верхівку складали князі, бояри, представники князівської адміністрації, заможні купці й ремісники, низи – ремісники, дрібні торгівці, челядь. Умови життя названих груп істотно різнилися. Представники першої з них мали просторіші й зручніше обставлені житла, носили дорожчий одяг і взуття. Побут

Оборонний вал м. Білгорода (нині с. Білогородка під Києвом). X ст. Реконструкція

¹ *Дитинець* – центральна укріплена частина міста.

міських низів уподібнювався селянському. Хоча в деяких містах з'являлися громади християн, переважна більшість городян залишалася язичниками.

Виникнення міст започаткувало нову епоху в розвитку середньовічного суспільства, оскільки саме містам судилося стати центрами політичного, економічного й культурного життя, носіями й рушіями прогресу¹.

Суспільний розвиток Русі IX–X ст. створив умови для утвердження ранньосередньовічних відносин і започаткував формування соціальних верств.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

ВЕРСТВИ (стани) – великі групи людей, які відрізняються спадковими правами й обов'язками.

ФЕДЕРАЦІЯ – форма державного устрою, за якої територіальні одиниці, що входять до її складу, мають ознаки державного утворення, однак найважливіші питання державного життя вирішують вищі органи центральної влади.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

Друга половина X ст. – зародження ідеї «старшинства» одного з князів роду Рюриковичів, що давало йому право на київський стіл і певну владу над «молодшими».

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Окняження земель – це: а) завоювання чужих територій; б) дарування землі князем; в) підпорядкування владі київського князя територій племінних князів.
2. Продовжте речення: «Виняткового значення в управлінні державою набувала...».
3. Хто входив до князівської ради?
4. Які ви знаєте заняття селян?
5. Смерди – це: а) раби, які викупилися; б) різні групи залежного населення; в) вільні селяни.
6. Де виникали села?
7. Що таке верв?
8. Дитинець – це: а) назва князівських хоромів; б) язичницьке святилище; в) центральна укріплена частина міста.
9. Які зміни відбулися в політичному устрої держави в X ст.?
10. У чому суть родової моделі володарювання?

¹ Прогрес – поступальний рух уперед, розвиток нового, перехід від нижчого етапу до вищого, досконалішого.

11. Чому в Русі IX–X ст. не існувало стану «людей молитви»?
12. Чому Русь називають дружинною державою?
13. Визначте прикметні риси сільського житла.
14. Що зображено на Збруцькому ідолі?
15. Доведіть, що в Русі утверджувалася монархічна форма правління.
16. Чи погоджуєтесь ви з думкою, що в IX–X ст. відбувався процес формування станів? Свої міркування аргументуйте.
17. На основі ілюстрації та тексту параграфа поясніть, у чому полягали суттєві відмінності в зовнішньому вигляді давньоруського міста й села. Чим це обумовлювалося? Які відмінності в побуті селян і городян це відбивало?
18. Скориставшись ілюстрацією, текстом підручника й джерелом, напишіть оповідання на тему «Життя селян у IX–X ст.».

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Історики про верв та її значення

...Селянська територіальна община складалася з окремих селянських сімей. Конкретні механізми її появи могли бути різними: це й безпосереднє переродження родових колективів у сусідські; й об'єднання родичів та неродичів, що спонтанно склалися в процесі освоєння нових земель; і цілеспрямовані акції «сильних світу цього». Але суть нових колективів завжди була одною. Як відзначала Л. Данилова, «община – соціальний організм, що обов'язково доповнював парцелярне (тобто дрібноселянське. – Авт.) сімейне виробництво, гарантував його нормальне функціонування й відтворення, забезпечував соціалізацію селянства, його включеність у цілісну систему». Значення сусідської общини не стосувалося виключно виробничої сфери. Община була інститутом із широкими соціальними функціями, що охоплювали не лише господарську діяльність, але й сімейно-шлюбні відносини, щоденний побут, сферу культу, ідеології та й в цілому духовне життя, звичаєве право, суд із внутрішніх поміжселянських конфліктів, відправлення повинностей та інші відносини із зовнішнім світом.

Історія українського селянства: У 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 56.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте причини утворення верви.
2. Використовуючи матеріал підручника та джерела, з'ясуйте сутність функціонування верви.
3. У чому полягало значення сусідської общини?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 192–193.
Історія української культури / За заг. ред. Івана Крип'якевича. – К., 1994. – С. 10–13, 36–38.

§5. Узагальнення

ВИТОКИ
ТА ПЕРЕДУМОВИ
УТВОРЕННЯ
КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Виникнення Антського та Склавінського союзів у першій половині I тис. н.е. започаткувало тривалий процес формування державності в

тогочасних племен. Гальмівний вплив на нього справили боротьба з *готами* та *вторгнення аварів*, які затримали політичний розвиток племінних союзів на 150–200 років. Упродовж VII–VIII ст. відбувалося становлення семи політичних союзів протодержавного типу (дулібів, деревлян, хорватів, полян, уличів,

тиверців і сіверян) – племінних княжінь, споріднених мовою, побутом, культурою. У них виокремилася племінна верхівка, виникли дружини, склався примітивний апарат влади, утвердилися місцеві князівські династії, тобто відбувалося формування підвалин ранньосередньовічної держави. Окрім внутрішньополітичних чинників, що зумовлювали творення Руської держави, існував і зовнішній – необхідність боротьби з *Хозарським каганатом*, що сприяло об'єднанню деяких племінних княжінь. Важливо пам'ятати, що сучасні українські землі розташовувалися на *Великому кордоні*, а відтак його вплив (переважно негативний) постійно позначався на різних сферах життя населення цих земель.

Початок формування на рубежі VIII–IX ст. Київської Русі – закономірний наслідок політичного розвитку племінних княжінь.

ПОХОДЖЕННЯ
НАЗВ «РУСЬ»,
«РУСЬКА ЗЕМЛЯ»

Серед істориків тривають дискусії щодо походження термінів «Русь», «Руська земля». Нині сформувалося кілька поглядів на цю складну наукову проблему. Ряд учених дотримується думки про скандинавське коріння цих термінів.

Інші віддають перевагу південним витокам. Крім того, існують і прибічники ототожнення назви «Русь» з місцевими слов'янськими племенами. Поступово вона набуває вживання як у широкому, так і вузькому значеннях. Протягом наступних століть із розвитком у слов'янському середовищі політичних та етнокультурних процесів назви «Русь», «Руська земля» ототожнюються із назвою «слов'яни», закріплюються за державою, витвореною їх східною гілкою.

Русами починають називати себе не лише окремих слов'янських княжінь, а й усе населення Київської Русі.

ОСОБЛИВОСТІ
ПОЛІТИКИ
РЮРИКОВИЧІВ

Прихід до влади в 882 р. *Рюриковичів* не перервав політичного розвитку Русі, хоча й не позначився значущими змінами. Зміцнювалася влада великого князя руського у формі родової моделі володарювання Рюриковичів, зародилася ідея старшинства одного з князів роду; рада старійшин перетворювалася на князівську раду; як і раніше, важливу роль відігравала дружина.

Продовжувалася політика окняження земель (до складу Русі входять землі радимичів, словенів, кривичів, уличів та інших союзів племен слов'янського і неслов'янського походження, зокрема меря, весь, чудь), яка породжувала систему васальної залежності місцевої знаті. За правління Рюриковичів оформився «Закон Руський», було врегульовано систему збору данини й податків, розпочато адміністративну реформу, що передбачала зосередження всієї повноти влади на місцях у руках однієї родини. У сфері соціальних відносин започатковано процес формування двох станів: привілейованого – «тих, хто воює» та селян і міщан – «тих, хто працює».

Рюриковичі, які прийшли до влади в Русі, продовжили політику попередніх князів.

СПРОБИ
ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ
РУСИ ТА ЇХ НЕВДАЧІ

Християнство почало проникати на територію Східної Європи з Візантії, Криму й Великої Моравії в VII–IX ст. Наприкінці VIII ст. прийняв хрещення руський князь Бравлін.

У 860 р. у Константинополі хрестився Аскольд, котрий, повернувшись із походу, спробував поширити це віровчення на Русі. Заходи князя з християнізації населення викликали невдоволення язичницької знаті, що стало причиною приходу до влади Рюриковичів. За Олега становище християнських общин погіршилося. Ігор поставився до них доброзичливіше, і чисельність прихильників нової віри зросла. Чимало для неї зробила Ольга, котра стала християнкою. Проте через спротив різних груп язичницького населення, передусім дружинників, вона не наважилася запровадити християнство на державному рівні.

*Пам'ятник княгині Ользі в Києві.
Скульптор
І. Кавалерідзе*

Спротив язичників став основною причиною невдач у реалізації намірів охрестити Русь.

ВИХІД РУСИ
НА МІЖНАРОДНУ
АРЕНУ

У період раннього середньовіччя війна була головним засобом проведення зовнішньої політики всіх держав, і Русь не становила винятку. Основним

напрямок зовнішньополітичних зносин руських князів залишався південний – взаємовідносини з Візантією. Походи на її володіння спонукали Константинополь у 838 р. піти на встановлення з Руссю дипломатичних відносин. У 860 р. між ними було укладено перший договір. Военні походи на Візантію й укладені з нею договори засвідчили перетворення Русі на впливову державу Східної і Південно-Східної Європи. Велика княгиня Ольга першою з руських правителів зуміла розв'язати міждержавні суперечки мирним шляхом – шляхом переговорів. На відміну від неї, її син Святослав проводив зовнішню політику лише за допомогою військової сили.

Упродовж IX–X ст. відбувався процес утвердження Русі на міжнародній арені.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які чинники зумовили утворення Київської Русі?
2. У VII–VIII ст. термін «Русь» означав назву: а) території; б) держави; в) привілейованої групи людей.
3. У чому виявились особливості політики Рюриковичів? Свою думку аргументуйте.
4. Чому зазнали невдачі спроби християнізації Русі?
5. У чому полягала особливість зовнішньої політики великої княгині Ольги?

§6. ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ

■ ПЕРШИЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Коли відбувалося Велике розселення слов'ян: а) у V–VII ст.; б) у III– V ст.; в) у IV–VI ст.?
2. Хто такий князь?
3. Дружинники – це: а) вільні селяни; б) родоплемінна знать; в) професійні воїни, котрі служили князю.
4. Де і коли виник Хозарський каганат?
5. Коли утворилася держава Київська Русь?
6. Титул правителя Русі IX ст. мав назву: а) каган; б) боярин; в) король.
7. У якому році започаткувалися регулярні дипломатичні відносини з Візантією: а) у 838 р.; б) у 860 р.; в) у 907 р.?
8. Яка подія відбулася у 882 р.: а) похід на Константинополь; б) смерть Ігоря; в) прихід до влади династії Рюриковичів?
9. Кого називали варягами?
10. Кому належать слова: «Хай буде се мати городам руським»?
11. Що промовляє легенда про смерть Олега?
12. Полюддя – це: а) зібрання племінного ополчення; б) щорічне збирання князем данини з населення; в) повинності міщан.
13. Хто з руських князів першим ліквідував місцеве княжіння: а) Ольга; б) Олег; в) Святослав?
14. Хто з володарів Русі впорядкував збір данини й податків?
15. Кого М. Грушевський назвав «чистим запорожцем на київським столі»?
16. Коли відбувся перший похід Святослава на Балкани?
17. Ханом печенігів був: а) Дір; б) Куря; в) Касог.
18. Перша згадка про «Закон Руський» припадає на: а) початок X ст.; б) першу половину VII ст.; в) 964 р.
19. З кого складалася князівська рада?

■ ДРУГИЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. У чому полягали наслідки Великого розселення слов'ян?
2. Покажіть на карті України місця розташування політичних союзів племен.
3. Що означало поняття «Русь» у VII–VIII ст.?
4. Визначте причини утворення Руської держави.
5. Що ви знаєте про діяльність Аскольда?
6. Складіть таблицю «Договори Русі з Візантією другої половини IX – першої половини X ст.» (рік, хто уклав, статті договору).
7. Яку політику щодо переможеної знаті племінних княжінь проводив Олег?
8. Чому науковці називають Русь дружинною державою?
9. У чому суть принципу васальної залежності?
10. Чому існувала потреба у встановленні порядку й розмірів щорічного збирання данини?

11. Чому зазнав невдачі похід Ігоря на Константинополь у 941 р.?
12. Розставте зазначені нижче події у хронологічній послідовності:
  - похід князя Бравліна на Кримське узбережжя;
  - захоплення Києва Олегом;
  - розпад Дулібського союзу;
  - смерть Ігоря;
  - перша спроба хрещення Русі;
  - розгром Хозарського каганату;
  - посольство Ольги до германського імператора;
  - початок князювання Святослава.
13. Чому Ольга не наважилася запровадити християнство?
14. Визначте особливості зовнішньої політики Ольги.
15. Які зміни відбулися в політичному устрої держави у X ст.?
16. Якого стану не знало руське суспільство?

■ ТРЕТІЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Якими рисами характеризувався процес творення союзів племен?
2. Доведіть, що впродовж VII–VIII ст. у союзів племен виникали зародки державного життя.
3. Чому питання етнічної належності Київської Русі породжувало і породжує дискусії серед істориків? Власну думку обґрунтуйте.
4. Складіть оповідання на тему «Взаємини слов'янських союзів племен із сусідами у VII–VIII ст.».
5. Чим визначалася політика Рюриковичів? Свою думку аргументуйте.
6. Віднайдіть спільне у внутрішній політиці князів Олега й Ігоря.
7. Чи засуджуєте ви деревлян за вбивство князя Ігоря? Власну думку обґрунтуйте.
8. Доведіть, що реформи Ольги мали прогресивний характер.
9. Підготуйте розгорнутий план відповіді по темі «Зовнішня політика Святослава».
10. Доведіть, що впродовж X ст. у Русі зміцнювалася монархічна форма правління.
11. Складіть оповідання на тему «Життя села у IX–X ст.»

Київська Русь наприкінці X – у першій половині XI ст.

ПРИХІД
ВОЛОДИМИРА
ДО ВЛАДИ.
РОЗШИРЕННЯ
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
МЕЖ РУСІ

Довідавшись про смерть батька, сини Святослава розпочали жорстоку міжусобну боротьбу за владу. Цьому сприяла відсутність закону про порядок успадкування престолу.

Після загибелі Олега і Ярополка влада перейшла до Володимира (980–1015), котрий став володарем Русі. Відразу ж він узявся за зміцнення центральної влади й розширення територіальних меж держави. У 981 р. прилучив терени, заселені волинянами й хорватами, – Побужжя (уздовж Західного Бугу). До Русі ввійшли такі міста, як Пере-

§7. Внутрішня і зовнішня політика Володимира Великого

Київська Русь наприкінці X – у першій половині XI ст.

Князь Володимир – хреститель Київської Русі.
Малюнок Ф. Сонцева.
Середина XIX ст.

- 1. Меч із написом «Коваль Людота». Початок XI ст.
- 2. Наконечник списа. X ст.

Київська Русь наприкінці X – у першій половині XI ст.

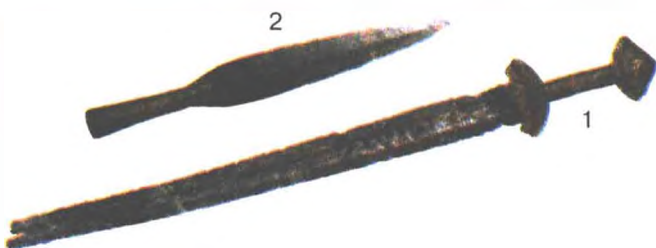
мишль, Волинь, Червень, Белз й інші, частина яких перебувала в залежності від Чехії та Польщі. Наприкінці X ст. Володимир приєднав *Закарпаття*, землі хорватів Подністров'я й, вочевидь, остаточно *тиверців* й *уличів*, об'єднавши таким чином у складі Русі всі племінні княжіння, що знаходилися на теренах сучасної України. До складу держави внаслідок воєнних походів остаточно приєднуються й племена *в'ятичів* і *радимичів*; завойовуються землі *ятвягів*.

Розширюються кордони у східному й південному напрямках. У 985 р. разом із тюркомовними *торками* великий князь здійснив успішний похід проти *Волзької Булгарії*, зміцнив позиції держави в Північному Причорномор'ї, Криму й Приазов'ї. На Таманському півострові постало руське *Тмутараканське князівство*, до складу якого ввійшов *Керченський півострів* з основним містом *Корчев*. Посилився вплив Русі в кримських містах *Херсонес* і *Сурож*. Унаслідок походів Володимира Русь перетворилася на найбільшу за територією європейську країну. Її кордони простягалися від *Дністра*, *Закарпаття*, річок *Західного Бугу*, *Німану* та *Західної Двіни* на заході до межиріччя *Оки* й *Волги* на сході; від *Чудського*, *Ладозького*, *Онезького* озер і *Фінської затоки* на півночі до *Причорномор'я* і *Приазов'я* на півдні.

За правління Володимира завершується процес перетворення Руської держави на імперію.

РЕФОРМИ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Управляти величезною державою було не простою справою, бо місцеві вожді племен і князі вкрай неохоче викону-

вали розпорядження великого князя. Не задовольняючись надходженням данини, Володимир став на шлях ліквідації незалежної від Києва місцевої влади. Спочатку у великих містах призначив своїх намісників, а близько 988 р. завершив *адміністративну реформу*, розпочату батьком: у найголовніших містах – *центрах княжінь і земель* (Новгороді, Полоцьку, Турові, Ростові, Муромі, Володимирі Великому тощо) посадив своїх синів. Ставши намісниками, вони управляли землями, чинили суд, збирали данину. Таким чином, започатковується формування князівств-*намісництв* – адміністративно-політичних одиниць імперії. Ця реформа завдавала відчутного удару племінній знаті, різко послаблювала її роль і, що особливо важливо, замінювала **родоплемінний** поділ держави на **територіальний**.

Володимир усунув із провідних ролей у дружині варязьких найманців, що сприяло формуванню верхівки військової знаті з місцевого населення.

За даними літописця, Володимир радився з дружиною «про порядки землі». Приймається закон «*Устав земляний*», проводиться судова реформа, розмежовується княже й церковне судочинство. Запроваджується, а потім скасовується смертна кара. До монгольського завоювання вона не застосовується в Русі як вид покарання.

Розпочалося карбування за візантійським зразком перших золотих і срібних монет (*златників і срібляків*). На них з одного боку зображено Христа, а з другого – Володимира, котрий сидить на троні з хрестом у руці, в царських відзнаках, які він отримав після одруження з візантійською царівною. З-поміж них найважливішою була корона. На деяких монетах – уперше як герб великого князя – виکارбувано *тризуб*.

■ Златник Володимира
Святославича.
X ст.

■ «Місто Володимира». Фрагмент
макета.
Д. Мазюкевич

Володимир Великий розпочав розбудову Києва з метою піднести його значення як столиці держави. Засновувався новий центр – «град Володимира» площею в 10 га, укріплений високими земляними валами з баштами.

Перетворення, які здійснював Володимир Великий, зміцнювали центральну владу й політичну єдність Русі.

**ЗМІЦНЕННЯ ПІВДЕННИХ РУБЕЖІВ.
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА**

І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні – так мудрий Нестор Літописець описав заходи князя щодо захисту південних рубежів. Згідно з описом, тоді будувалися міста-фортеці, насипалися потужні вали й копалися глибокі рови вздовж лівих берегів Росі та Стугни. Пороські вали разом із валами *Переяславщини* склали єдину систему оборони, а Стугнинські вали сягали річки Здвиж і захищали Київ. Їх називають ще *Змієвими валами* (назва походить від легенди про богатирів, які перемогли велетенського змія, впрягли його в плуг і змусили проорати гігантські борозни). Вали мали загальну довжину майже 1 тис. км і споруджувалися в основному Володимиром і його сином Ярославом з метою не допустити перетворення кочівниками південноруських земель на свої випасні угіддя.

Володимир Великий доклав багато зусиль до зміцнення міжнародного становища Русі.

Важливе значення мали відносини з Візантією. Володимир рішуче протидіяв намірам останньої перетворити Русь на залежну від неї державу. Надавши військову допомогу імператору Василю II в боротьбі із заколотниками, він домігся, охрестившись, згоди імператора на шлюб із візантійською принцесою Анною. Унаслідок цих двох важливих подій великий князь посів почесне місце у «християнській сім'ї» європейських правителів¹. Започаткувалися відносини з Вірменією, чому сприяли вірменські корені принцеси Анни. Одним із провідних напрямів зовнішньої політики стали відносини з країнами Центральної, Північно-Західної та Західної Європи. Так, підтримувалися стосунки із Скандинавією. Наприкінці X ст. було

Бесіда Володимира Святославича з батьком Кожум'яки перед битвою з печенігами. Мініатюра з Радзивілівського літопису. Кінець XV ст.

Хрещення князя Володимира. Мініатюра з Радзивілівського літопису. Кінець XV ст.

¹ «Сім'я правителів» – політичний інститут середньовіччя з ієрархічною організацією міждержавних відносин: найвище знаходився імператор («батько»), нижче – його «брати», ще нижче – «сини», найнижче – «приятелі». Короновані особи вважалися «братами».

Поклоніння
Перуну. Гравюра
другої половини
XIX ст.

встановлено дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною і Польщею. Успішно розвивалися вони з Германією: відбувався обмін посольствами, сам Володимир після смерті візантійської принцеси Анни одружився з онукою імператора Оттона I; зав'язуються контакти з Римом.

Укріплення південних рубежів і налагодження добросусідських відносин з європейськими державами створили сприятливі умови для політичного й економічного розвитку Русі.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА ЯК ДЕРЖАВНОЇ РЕЛІГІЇ

Завойовуючи нові землі, Володимир намагався досягти єдності Русі, об'єднати місцеві *культи*^{*} її різних частин у єдиний державний культ. А відтак, у 980 р. наказав у Києві, в центрі дитинця, на пагорбі поставити ідолів: Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла й Мокоші. Проте цей захід не виправдав надій князя, бо язичництво з його *багатобожжям* виявилось неспроможним ні забезпечити *ідеологічну*¹ й культурну єдність держави, ні обґрунтувати право Володимира на одноосібну верховну владу. Тому він схилиється до обрання іншої релігії. Нею стало вже знане русичами *візантійське християнство*. Існує літописна легенда, що перш ніж наважитися на цей крок, великий князь розіслав у різні країни послів для «*випробовування віри*» з метою виявити кращу з них. Після їх повернення у 987 р. рада старійшин, обговоривши різні віри, обрала візантійське християнство.

Датою запровадження християнства як державної релігії вважається 988 р. Як це сталося? Одружившись із сестрою візантійського імператора у Херсонесі (Корсуні), де Володимир також охрестився, він повернувся до Києва. Сюди ж він привіз духовенство, мощі папи

¹ Ідеологія – сукупність тих чи інших поглядів, які побутують у певній соціальній групі, стані, суспільстві; світогляд, переконання.

*Грецький мудрець
намовляє князя
Володимира
прийняти
християнство.
Гравюра другої
половини XIX ст.*

римського Климентія, ікони, хрести, книги. Діяв рішуче: розпорядився «поскидати кумирів» (ідолів), князям наказав з'явитися до Дніпра. Знаючи крутий норов князя, вони прибули у визначене місце, де священики їх охрестили. Після цього почалося охрещення населення держави. Звісно, не завжди воно відбувалося мирно й безболісно.

Зводилися нові церкви: на Перуновому пагорбі – Св. Василя; у 996 р. завершилося будівництво першої кам'яної церкви – *Десятинної* (на її утримання великий князь розпорядився виділити *десяту частину* данини й оброків зі своїх володінь, тому дістала таку назву). Наприкінці його правління вже діяло п'ять єпископств: у *Києві, Чернігові, Білгороді, Володимирі-Волинському й Новгороді*. Запроваджується *Церковний статут*, який передбачав виділення десятини з різних доходів для утримання церков, організацію суду для розгляду справ щодо язичницьких звичаїв, спрямованих проти християнства, розв'язання родинних суперечок.

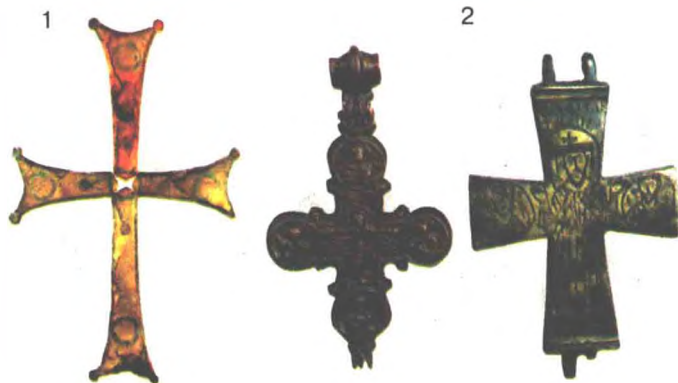
Значення прийняття християнства важко переоцінити. Нова релігія утверджувала високі морально-етичні цінності, переорієнтовувала

*Контури
фундаменту
Десятинної церкви*

- 1. Хрест процесійний. X–XI ст.
- 2. Хрести. X–XIII ст.

людину від повсякденних турбот на занурення в стан власної душі, поклала край практиці людських жертвоприношень, допомагала усталенню парної сім'ї. Русь стала невід'ємною складовою європейської християнської цивілізації. Християнство сприяло зміцненню центральної влади, розвитку писемності, літератури, архітектури й мистецтва.

Хрещення Русі сприяло європеїзації давньоруського суспільства, прилучало державу до європейського культурного й державного життя

Здійснені князем перетворення, запровадження християнства як державної релігії, пройдений ним особисто шлях морального самовдосконалення стали підставою для того, аби зарахувати Володимира до лику святих Руської православної церкви й назвати Великим.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

КУЛЬТ – сукупність обрядів, поведінка священнослужителів і віруючих; поклоніння комусь або чомусь.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

980–1015 рр. – князування Володимира Великого.
 Близько 988 р. – проведення адміністративної реформи.
 988 р. – запровадження християнства як державної релігії.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. У якому році Володимир прийшов до влади?
2. Коли було завершено об'єднання племінних княжінь у межах Руської держави?
3. Покажіть на карті кордони Русі наприкінці X ст.

4. З якою метою на південних рубежах Русі зводилися міста-фортеці й вали?
5. Вставте в речення пропущені слова: «Адміністративна реформа передбачала заміну ... поділу ... на ...».
6. Як називалися перші карбовані гроші в Русі?
7. У якому році в Києві було поставлено ідолів: а) 980 р.; б) 981 р.; в) 1015 р.?
8. З якою метою великий князь розіслав, згідно з літописною легендою, послів до інших країн напередодні прийняття християнства?
9. Як і чому називалася перша кам'яна церква в Києві?
10. Покажіть на карті напрямки походів Володимира.
11. Чому Володимир пішов на проведення адміністративної реформи?
12. Що передбачала судова реформа?
13. Що означало зображення на монетах Володимира, який сидить на троні у царських відзнаках?
14. Визначте причини невдачі спроби Володимира реформувати язичництво.
15. Покажіть на карті місце розташування Змієвих валів.
16. Охарактеризуйте зовнішню політику Володимира.
17. За які заслуги, на вашу думку, Володимира назвали Великим?
18. На основі ілюстрації підручника й опрацювання додаткової літератури складіть оповідання «Місто Володимира».
19. Доведіть, що реформи Володимира спрямовувалися на зміцнення держави.
20. Доведіть, що вибір віри великим князем не був випадковістю.
21. У чому, на вашу думку, полягали переваги християнства над язичництвом?
22. Використовуючи знання з історії середніх віків, складіть порівняльну таблицю діяльності Володимира Великого й Карла Великого.

Роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика	Культура

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Нестор Літописець про заходи Володимира щодо поширення християнства й освіти

Повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву Святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували.

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1990. – С. 66.

№ 2

Поєдинок Кирила Кожум'яки з печеніжином у 993 р.

І приїхав князь печенізький [Куря?] до ріки, і викликав Володимира, і сказав йому: «Ти випусти свого мужа, а я – свого. Нехай обидва борються. І якщо твій муж ударить моїм [об землю], то не будем воювати три

роки, якщо ж наш муж ударить вашим, то будем воювати три роки»... І привели його (К. Кожум'яку. – Авт.) до князя, і князь розповів йому все. Цей тоді сказав: «Княже! Я не знаю, чи переможу його. Спробуйте-но мене. Чи немає бика, великого й сильного?» І знайшли бика сильного, і сказав він роздразнити бика, і поклали на нього залізо гаряче, і пустили бика. І побіг бик мимо нього, і схватив він бика рукою за бік, і вирвав шкуру з м'ясом, скільки йому рука захопила. І сказав йому Володимир: «Можеш із ним боротись».

А на завтра прибули печеніги і стали гукати: «Чи нема [вашого] мужа? Наш ось готов!»... і випустили печеніги мужа свого, і був він превеликий вельми і страшний. Виступив також муж Володимирів, і, побачивши його, печеніжин посміявся, бо був він середній тілом. І, розміривши [відстань] між обома військами, пустили їх одного до одного. І взялися вони оба, і стали кріпко держати [один одного], і удавив він печеніжина в руках своїх до смерті, і вдарив ним об землю. І вигукнули руси, а печеніги побігли, а руси погнали вслід за ними, рубаючи їх, і прогнали їх.

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 68–70.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте власну оцінку заходам Володимира Великого щодо запровадження християнства в Русі, використовуючи зміст джерела № 1.
2. Використайте матеріал джерела № 2 при підготовці повідомлення «Боротьба Русі проти печенігів».

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Білик Іван. Похорон богів. – К., 1986.

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – Тернопіль, 2005. – С. 109–120.

Опільський Іван. Ідоли падуть // Золотий лев. Повісті. – К., 1989. – С. 148–352.

Плачинда Сергій. Кожум'яки // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – К., 1990. – Вип. 1. – С. 215–220.

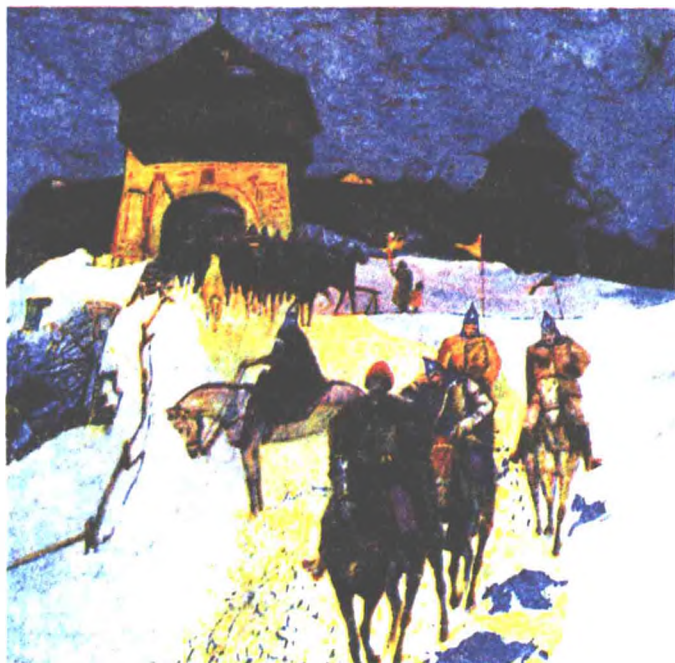
Склярєнко Семен. Володимир. – К., 1989.

§8. Розквіт Русі

БОРІТЬБА
ЗА ВЛАДУ.
УТВЕРДЖЕННЯ
НА ПРЕСТОЛІ
ЯРОСЛАВА

Після смерті Володимира Великого між його синами розпочалася жорстока боротьба за владу. У 1015 р. київський стіл посів Святополк. Новгородський князь Ярослав виступив проти нього і в бою під Любечем розгромив. Святополк подався до Польщі шукати підтримки у батька дружини – короля Болеслава Хороброго. Той вирішив допомогти зятеві й у 1018 р. на чолі великого війська вторгся в Русь. У бою під містом Волинь на Західному Бугу Ярослав зазнав поразки й втік до Новгорода. Влада знову перейшла до Святополка.

Давньоруський
щит. XI ст.
Реконструкція

Вийзд княжої дружи-
ни з міста. Худож-
ник П. Холодний

Проте грабежі польських вояків спричинили повстання киян, і Болеслав Хоробрий через незгоди із Святополком повернувся до Польщі, приєднавши по дорозі до неї *Червенські міста* (невелика територія Західної Волині з містами *Червен*, *Волинь*, *Шеполь* та ін.).

Зібравши військо, Ярослав вирушив до Києва. Святополк, якого відтоді історичні джерела називали Окаянним, звернувся по допомогу до печенігів. Вирішальна битва відбулася влітку 1019 р. на р. *Альті* під Переяславом, у ній переміг Ярослав. Ця дата вважається початком його правління. Однак у 1021 р. він змушений був визнати самостійність полоцького князя *Брячеслава*. А через рік проти Ярослава виступив тмутараканський князь *Мстислав*, котрий у 1024 р. у битві під *Лиственом* переміг великого князя. Розпочалися переговори, що завершилися укладенням у 1026 р. договору про поділ Руської землі по Дніпру: Ярославу відійшло Правобережжя з Києвом, а Мстиславу – Лівобережжя з Черніговом. Фактично в межах імперії сформувалися три самостійних утворення: *Київське*, *Чернігівське* й *Полоцьке*. Тільки після смерті Мстислава в 1036 р. Ярослав стає єдиновладним володарем Русі (Брячеслав визнав його владу).

Завдяки таланту політика й сильній волі Ярославу вдалося закріпитися на київському столі.

РОЗБУДОВА
КИЄВА. ПЕРША
ЗБІРКА ЗАКОНІВ

Розуміючи значення Києва як політичного і духовного центру Русі, Ярослав приступив до грандіозної розбудови міста. Великий князь задумав перетворити руський столий град на другий Константинополь – столицю могутньої держави, яка

■ *Золоті ворота з Благовіщенською церквою в Києві. Сучасний вигляд*

■ *Ірининська церква. Реконструкція. Макет Д. Мазюкевич*

суперничала б з Візантією. Довжина міського валу (14 м висоти і 30 м ширини в основі) становила 3,5 км. Окрасою міста стали *Золоті ворота* – головний в'їзд до нього з надбрамною церквою *Благовіщення Богородиці*. Територія нового граду складала близько 70 га, тобто зроста в сім разів порівняно з дитинцем Володимиром. У цих межах місто в основному й розвивалося наступні 200 років. У ньому зводилися храми й палаци. Зокрема, в 1037 р. постав *Софійський собор* – видатна пам'ятка світової архітектури; споруджуються храм *Святого Георгія* та церква *Святої Ірини*. У 1051 р. на схилах Дніпра засновується відомий нині в усьому світі *Києво-Печерський монастир*. Золоті ворота й Св. Софія стали символами «царственості» Києва, а архітектурно-художня символіка храму розкривала ідею божественного походження руської династії.

Розвиток суспільства потребував узаконення змін, що відбувалися у стосунках між групами населення. Ярослав вирішив упорядкувати існуючі правові норми і близько 1016 р. видав Новгороду грамоту, що

■ *Суд за «Руською правдою» за часів князя Ярослава Мудрого. Художник В. Прохоров*

дістала назву «Найдавніша правда», або «Правда Ярослава». Вона ввійшла як складова частина до «Руської правди» – збірки норм руського права. «Найдавніша правда» містила 18 статей. У них ішлося про покарання за вбивство, побої, вчинення каліцтва, їзду на чужому коні, псування майна, переховування чужого холопа тощо. Передбачалося збереження права родичів на кровну помсту за вбивство, яка, однак, могла бути замінена грошовим штрафом. Близько 1024–1026 рр. видається закон «Поко́н ві́рний», що визначав розміри данини, яку збирали з населення на користь княжих дружинників, котрі приїжджали до громади правити судочинство й збирати штраф – *віру*.

Розбудова столиці й упорядкування законодавства засвідчували намагання Ярослава піднести Русь на рівень найрозвинутіших країн тогочасної Європи.

ЦЕРКОВНЕ
Й КУЛЬТУРНО-
ОСВІТНЄ ЖИТТЯ

Активна розбудова храмів у Києві й інших містах спонукала Ярослава приділяти більше уваги діяльності Руської православної церкви. Як показали переговори з Візантією, та не бажала надати їй *автокефалії**, намагаючись не допустити урівняння прав церков Русі й Візантії; прагнула бачити Руську церкву на становищі однієї зі своїх митрополій. Великий князь змушений був погодитися на приїзд у 1039 р. візантійського митрополита, котрий згодом повернувся до Константинополя. Тоді Ярослав вирішив досягти церковної самостійності. За його розпорядженням у 1051 р. митрополитом «Київським та всія Русі» вперше обирається русич Іларіон, про життя й діяльність якого збереглися дуже скупі дані. Проте константинопольський патріарх відмовився затвердити Іларіона, і Ярослав погодився згодом прийняти візантійського митрополита.

Розвивалися також освіта й писемність, літописання й література. Приклад подавав сам великий князь, котрий читав книги «вдень і вночі». Навколо нього гуртується коло всебічно освічених осіб – *книжників*, котрі були носіями мудрості. Вони діяли при митрополичому Софійському соборі й сприяли комплектуванню заснованої Ярославом першої державної бібліотеки, яка налічувала 960 книг. Бібліотеки створювалися також у Білгороді, Чернігові, Переяславі й інших містах. Відкривалися державні, церковні й приватні школи. Працювали книгописні майстерні. Помітними були успіхи в

Іларіон

Переписування книжок у бібліотеці при Софійському соборі в Києві

літописанні й літературі. Так, у 1039 р. завершилося створення літописного *Київського зводу*. Іларіон написав знаменитий твір «Слово про закон і благодать», присвячений Володимирі Великому, де обґрунтовував ідею рівноправності Русі в сім'ї християнських народів й уперше охарактеризував значення Києва як її столиці. Він також добивався канонізації* руських святих – Ольги, Володимира, Бориса й Гліба.

Володарювання Ярослава ознаменувалося спробою домогтися самостійності Руської церкви, її незалежності від Візантії, могутнім піднесенням культури й освіти.

ВІДНОСИНИ
З ІНШИМИ
ДЕРЖАВАМИ

У міждержавних відносинах Ярослав продовжував політику батька. Насамперед дбав про територіальну цілісність імперії, намагався не лише повернути втрачені землі, а й приєднати нові. У 30-х роках XI ст., порозумівшись із польським королем Казимиром, київський великий князь уклав союзний договір, що передбачав визнання королем Перемишля, Белза, Червенських міст і Берестя складовою Русі. На півночі й північному заході він воював з *чуддю, ятвягами, литовцями, мазовшанами*.

■ Анна Ярославна.
Середньовічна
французька
гравюра

У відносинах із західними державами Ярослав віддавав перевагу не воєнним діям, а укладенню взаємовигідних угод. Наприкінці 40-х років XI ст. встановлюються дружні відносини з Францією, Угорщиною, Германією, Норвегією, Швецією, а також контакти з Англією. Яскравим свідченням міжнародного визнання Русі було прагнення європейських монархів налагодити династичні шлюбні зв'язки з домом Ярослава. Адже в середньовіччі саме *династичні шлюби* слугували *найнадійнішим способом скріплення союзів між державами*. Так, дочка князя Анна стала дружиною французького короля, Анастасія вийшла заміж за угорського короля, Єлизавета – спочатку за норвезького, а пізніше – за датського короля. Троє синів узяли

шлюб із представницями родин найзнатніших вельмож у Германії. Не випадково сучасники називали Ярослава «*тестем Європи*».

Помітну роль, як і раніше, відігравав і південний напрямок політики. Дещо напружено складалися стосунки з Візантією, які в 1043 р. вилилися у війну, що виявилася невдалою для Русі. Ярослав пішов на укладення угоди, яка передбачала відшкодування візантійською стороною збитків руським купцям у Константинополі й руському монастирю на Афоні. Дбав він і про оборону південних рубежів, де зводилися міста-фортеці й вали. У 1036 р. на околицях Києва вщент розгромив печенігів, котрі відтоді вже не загрожували Русі.

Зовнішня політика Ярослава відзначалася послідовністю й миролюбністю; вона сприяла зміцненню міжнародного становища держави, зростанню її авторитету.

ЗАПОВІТ
ЯРОСЛАВА

Великий князь народився близько 978 р. Добре освічений, м'який, але владолубний, надзвичайно розумний, гнучкий і схильний до компромісів політик, спритний дипломат і посередній полководець, він завдяки сталевій волі й цілеспрямованості, не переймаючись каліцтвом (був кривоніжкою), спромігся досягти вершин влади й до кінця життя втримувати її у своїх руках. За сприяння розвитку культури, освіти, писемності, архітектури Ярослава й прозвали **Мудрим**.

Князь Ярослав
Мудрий, Реконструкція М. Герасимова.
1939 р. Київ

Ярослав усвідомлював неминучість боротьби за владу між синами після своєї смерті (помер 20 лютого 1054 р.). Щоб якось запобігти цій трагедії, склав заповіт, у якому йшлося про **порядок успадкування великокнязівської влади й розподіл між синами території імперії на окремі володіння – уділи**. Заповідав їм поважати й любити один одного, бо інакше «землю отців і дідів погубите». Запроваджувана система успадкування влади передбачала, що верховна влада належатиме **групі князів-родичів, пов'язаних між собою васально-ієрархічними стосунками**. Згідно із заповітом, київський стіл за принципом **старшинства** мав послідовно переходити до старшого за віком брата. Старший син Ярослава мав стати для братів «старшим» не лише за віком, а й за місцем, яке посідав на щаблях ієрархічної драбини.

Ярослав Мудрий був одним із найвидатніших державних діячів епохи середньовіччя.

Завдяки мудрій політиці Ярослава Київська Русь у роки його правління переживала політичний і культурний розквіт.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

АВТОКЕФАЛІЯ – незалежність, самоврядування православних церков.

КАНОНІЗАЦІЯ – зарахування до лику святих.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

- 1019–1054 рр. – князювання Ярослава Мудрого.
- 1019 р. – перемога Ярослава у битві на р. Альті.
- 1037 р. – спорудження храму Св. Софії у Києві.
- 1051 р. – заснування Києво-Печерського монастиря.
- 1051 р. – обрання київським митрополитом русича Іларіона.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Кого й чому в історичній літературі традиційно називають Окаянним:
а) Ярослава; б) Мстислава; в) Святополка?
2. У якому році Ярослав Мудрий прийшов до влади: а) 1015 р.; б) 1019 р.;
в) 1024 р.?
3. Вставте в речення пропущені слова: «Тмутараканський князь ...
у битві під ... 1024 р. переміг ...».
4. Хто й коли вперше з русичів був обраний митрополитом Русі?
5. Коли було прийнято «Правду Ярослава»?
6. Де було створено першу державну бібліотеку?
7. Чому Ярослава називали «тестем Європи»?
8. Назвіть причину міжусобної боротьби впродовж 1015–1019 рр.
9. Яку мету переслідував Ярослав, розбудовуючи Київ?
10. Чому Ярослав пішов на обрання Іларіона митрополитом?
11. Віднайдіть на карті країни, володарі яких були пов'язані з Руссю
шлюбними стосунками.
12. Який напрям переважав у зовнішній політиці Ярослава й чому?
13. Що передбачав політичний заповіт Ярослава?
14. У чому полягало політичне значення династичних шлюбів?
15. Чи можна назвати угоду 1026 р. між Ярославом і Мстиславом
мудрою? Якщо так, то чому?
16. Яким був зміст «Найдавнішої правди»? Використовуючи ілюстрацію
художника В. Прохорова, доведіть, що її прийняття мало позитивне
значення.
17. Використовуючи зміст підручника, ілюстрації й додаткову літерату-
ру, складіть розширений план оповідання на тему «Розбудова Києва
та розвиток культури й освіти за Ярослава Мудрого».
18. Віднайдіть спільне й відмінне у зовнішній політиці Володимира Вели-
кого та Ярослава Мудрого.
19. Напишіть оповідання на тему «Чому я вважаю Ярослава Мудрим?».

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

**Політика Ярослава Мудрого у сферах
церковного життя та культури**

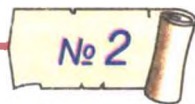
Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, премудрості божої, митрополію... І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устава, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий за-сіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просві-тив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми вітшаємось, вони є уздою стриманості.

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 89.

Політичний заповіт Ярослава Мудрого

А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, – замість себе, – стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене.

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 98–99.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи текст параграфа підручника, пропонованих джерел і додаткову літературу, напишіть твір «Моя оцінка внутрішньої політики Ярослава Мудрого».
2. До чого закликав князь Ярослав Мудрий своїх синів? Чим це було викликано? Висловіть власну думку.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 121–130.

Загребельний Павло. Диво. – К., 1968.

Іванченко Раїса. Ярославни // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – Вип. 1. – С. 231–243.

Кочерга Іван. Ярослав Мудрий // П'єси. – К., 1990. – С. 295–392.

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ

Упродовж періоду володарювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого завершується розбудова держави. Завдяки їхнім зусиллям було зламано спротив місцевої племінної знаті. Вся повнота влади в центрі й на місцях зосереджувалася в руках родини *Рюриковичів*. Спостерігалось зміцнення монархічної форми правління, чому сприяло запровадження хри-

§9. Політичний та соціально-економічний розвиток Русі

стиянства. Тепер князівський рід претендував на статус царственного (пригадаймо зображення Володимира на монетах). Вступ до кола «християнської сім'ї» європейських правителів узаконював як владу руського монарха, так й існування власне самої держави. Водночас в XI ст. у свідомості книжників відбулося розмежування персони володаря з інститутом влади (у язичницькому розумінні державу уособлював володар).

Діяльність великих князів спрямовувалася на зміцнення **єдиновладдя** (*одноосібної влади*) та **централізацію держави**. Утверджувалася ідея старійшинства котрогось із князів роду Рюриковичів, що надавало йому право на верховну владу (київський стіл) в Русі. Заповіт Ярослава передбачав передачу верховної влади старшому з його синів, тобто київським князем мав послідовно ставати кожен із братів у порядку старшинства. Важливу роль в управлінні державою продовжувала відігравати *князівська рада*; досить помітним залишався вплив *дружини*.

До Руської держави були приєднані величезні території, населені як слов'янськими, так і неслов'янськими народами і племенами, яких насильно підпорядковували владі київського князя. Привілейоване становище в суспільстві посідали русичі. Зовнішня політика держави спрямовувалася на захоплення нових земель. Важливу політичну роль відігравало військо, за допомогою якого вирішувалася більшість внутрішньо- і зовнішньополітичних питань.

Наприкінці X – у першій половині XI ст. відбувалися процеси утвердження монархічної форми правління й постання держави як імперії.

ФОРМУВАННЯ
ОСНОВНИХ
СУСПІЛЬНИХ
ВЕРСТВ ТА ПОСИ-
ЛЕННЯ ЗАЛЕЖ-
НОСТІ СЕЛЯН

З прийняттям християнства й утвердженням Київської митрополії започатковується процес формування нової верстви суспільства – *духовенства*. Спочатку його більшість становили вихідці з Балканських країн, котрі могли правити *літургію*¹, а з початку правління Ярослава значно зросла частка священиків з місцевого населення. З утворенням монастирів на Русі з'являються *монахи*². Декотрі з них ішли у «*затвор*» – усамітнювалися в земляних печерах. Духовенство переважно утримувалося за рахунок десятини, що збиралася на користь церкви. Зміцнювалися позиції «людей війни», які становили *еліту** суспільства. Набуває рис середньовічної верстви *селянство*, а з розвитком міст формується соціальна група *міщан*.

З кінця X ст. прискорюється утвердження *суспільних середньовічних відносин*. На відміну від Центральної і Західної Європи, де утвердилося приватне феодальне землеволодіння, в Русі панувала державна власність на землю. Лише в X ст. зароджується великокня-

¹ *Літургія* – християнське церковне богослужіння.

² *Монах* – член релігійної громади, котрий живе в монастирі й пройшов обряд постриження в ченці.

■ Одяг дівчини. XI ст.
Реконструкція
за зображенням
в Ізборнику 1073 р.

■ Одяг жителів Київської
Русі. XI ст. Реконструк-
ція за фресками собору
Св. Софії в Києві

■ Одяг жінки. XI ст.
Реконструкція
за фресками собору
Св. Софії в Києві

зівське землеволодіння, що дістало назву *князівського домену*. У наступному столітті з'являється особисте князівське землеволодіння, що мало умовний характер. Великий князь надає іншим князям *волості*, але не в приватну власність, а в тимчасову, бо земля належала не йому особисто, а «княжому столу». Виникають передумови перетворення волості на *феод**. Поширюється система *васальної залежності*. Однак вона не мала розмаїття форм, бо не існувало приватної земельної власності. Лише наприкінці XI ст. виникає *боярське землеволодіння*.

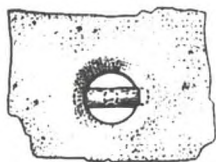
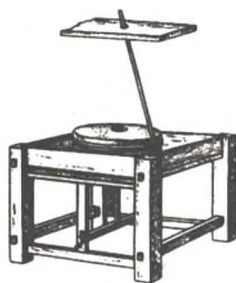
Селяни потрапляють у залежність від землевласників, що зумовлює формування нової системи податків і повинностей. У другій половині X ст. полюддя перетворюється на особливий податок для київського князя. На користь держави збирається податок з окремого господарства – «*диму*», пізніше виникає *поземельний податок* – від плуга чи рала. Податки виплачувалися як у натуральній формі, так і в грошовій. До повинностей належали «*повоз*» – надання коней і транспорту для потреб князя чи його адміністрації, а також будівництво міст і зведення укріплень. Упроваджуються *відробітки* залежних селян на користь власників феодів.

■ Кінець X ст. ознаменувався прискоренням процесу формування середньовічних суспільних відносин.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Основним заняттям русичів (за винятком лісової смуги) залишалося *рільництво*. На зміну підсічній і *передоговій* системам землекористування приходять дво- і трипільна. У техніці обробки землі відбуваються істотні зміни. Якщо в IX–X ст. панувало *рало*, яке лише розпушувало ґрунт, то з XI ст. набуває поширення *плуг з череслом*. При оранці він підрізав

■ Ручний млин
та його деталі

продуктів сільського господарства (зерна, льону, конопель, м'яса, молока тощо), збиральництво, полювання, рибальство, лісохімічні промисли (виробництво смоли, дьогтю, деревного вугілля), бортництво.

■ Сільське господарство переживало піднесення, зумовлене переходом до плужної оранки.

РОЗВИТОК МІСТ,
РЕМЕСЕЛ
І ТОРГІВЛІ

Наприкінці X ст. інтенсивно розбудовуються старі й засновуються нові міста. Це зумовлювалося розвитком сільського господарства, ремесел і торгівлі. Більшість міст мала статус державних, хоча були й приватні. Всі вони мали дитинець і посад. В XI ст. окреслюється їхня виробнича спеціалізація. Наприклад, Овруч виготовляв шиферні прясла, натільні хрестики, іконки, Городеськ уславився виробами з металу, Галич – сіллям. Як центри торгівлі зростали Вітачев, Воїнь, Дорогочин, Берестя.

Помітного успіху досягли ремесла, що розвивалися як у містах, так і в селах. Важливою галуззю залишалася *металообробка*. Обробка заліза й виготовлення з нього виробів здійснювалися в ковальських майстернях. Зроблені ковалями мечі хорезмський учений XI ст. Аль-Біруні називав «чудовими й винятковими». Ювелір-

■ Фрагмент
бронзового
свічника.
XI ст.

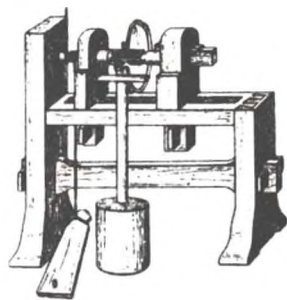
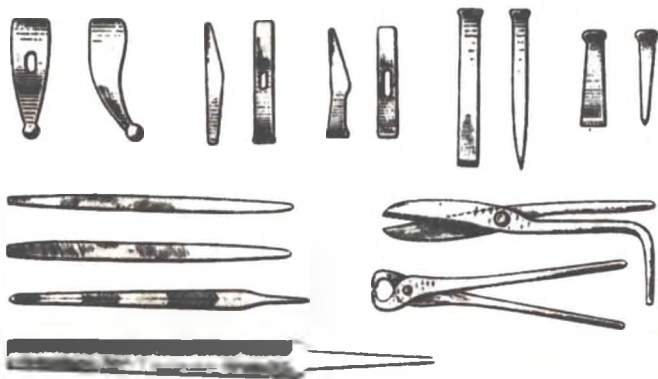

■ Хорос-люстра.
XI ст.

■ Скляні вироби.
X–XII ст.

ні майстри оволоділи мистецтвом прекрасно оздоблювати речі емаллю¹ й черню². Поширювалися склоробство, гончарство, набували розвитку спеціальності, пов'язані з будівельною справою тощо. У селі також розвивалися різні ремесла: залізодобувне виробництво, ковальська справа, виготовлення кераміки та ін.

Зростала роль внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Збільшення виробництва продуктів сільського господарства й ремесла сприяло формуванню міських ринків. Розвивалася й зовнішня торгівля. Спочатку її головним напрямком був східний. Грецький шлях вів до Візантії, а Залозний – до Кавказу й арабського Сходу. Через Соляний шлях велася

■ Токарний верстат

■ Знаряддя для
механічної обробки
металів

¹ Емаль – тонкий шар склоподібної речовини на поверхні керамічних або металевих виробів.

² Чернь – чорні чи темно-сірі зображення, нанесені на метал шляхом гравірування й заповнення штрихів особливим сплавом.

Гривні монетні.
XI–XIV ст.

торгівля з країнами Центральної і Західної Європи. На міжнародні ринки поставляли рабів, хутра, зброю, прикраси із золота й срібла, мед, віск, шкурки. Ввозили прянощі, ювелірні й скляні вироби, мідь, зброю, коштовні тканини, вино тощо.

Виробництво товарної продукції, розвиток торгівлі сприяли зростанню ролі *грошей*. Переважно використовувалися арабські й візантійські монети. Власних карбувалося небагато. Для розрахунків застосовувалися й срібні злитки – *гривні* масою від 95 до 197 г.

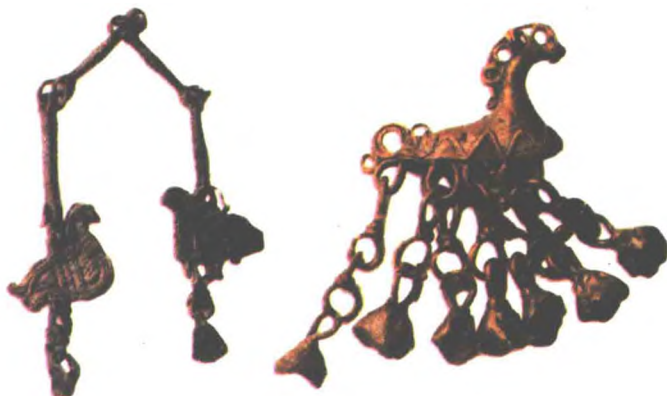
Розбудова міст відбувалася в умовах піднесення ремісничого виробництва й торгівлі.

ПОВСЯКДЕННЕ
ЖИТТЯ РІЗНИХ
ВЕРСТВ
НАСЕЛЕННЯ

У зв'язку із запровадженням християнства відбувся злам багатьох традиційних норм побуту, звичаїв і навіть окремих принципів моралі. Доводилося виконувати заповіді Божі, що стосувалися основних сфер життя, молитися, ходити до церкви на богослужіння, відзначати нові свята, не працювати в неділю тощо. І якщо до середини XI ст. князі, бояри, дружинники, міщани уже прийняли християнство, то в багатьох селах частина жителів ще притримувалася язичництва.

Князі й бояри вставали вдосвіта, ходили на богослужіння, після якого снідали. Потім займалися розв'язанням різних політичних, адміністративних чи судових справ; якщо ж випадав вільний час – виїжджали на лови чи просто «поїздити» на конях. У полудень обідали, лягали трохи поспати. Прокинувшись, згодом перекушували. Тоді оглядали своє господарство, аби з'ясувати, що слід зробити, й давали слугам відповідні розпорядження. Знаходили час для виховання

Язичницькі
амулеті.
X–XIII ст.

дітей. Особливу увагу приділяли синам. Після вечері, по заході сонця лягали спати. З різної нагоди (свята, зустрічі гостей, весілля та ін.) влаштовували обіди й бенкети, на яких з коштовного посуду смакували десятки страв, пили різноманітні напої. Бенкетували до пізньої ночі з гусями й дудками, співами й танцями (траплялося, що й по кілька днів). Вироблявся *етикет*¹ у міжособистісних стосунках, котрий обов'язково враховував статус тих чи інших персон.

Зовсім іншим було щоденне життя селянина. Вставати доводилося вдосвіта (до сходу сонця) усім членам сім'ї. Помолившись і нашвидкуруч поспідавши, поспішали поратися по господарству (біля волів, корів, коней, свиней, свійської птиці). Всі, включаючи дітей, виконували свою роботу. Навесні, влітку й ранньої осені чоловіки здебільшого працювали в полі. Не завжди їм вдавалося обідати вдома, частіше доводилося брати їжу з собою. Лише пізнього вечора сім'я збиралася на вечерю.

У неділю ходили до церкви. Відзначали свята, під час яких вживали кращі наїдки, смакували хмільні напої. Хлопці й дівчата брали участь в іграх і танцях. Тяжка фізична праця й злиденні умови життя більшості селян виснажували їх і робили вразливими до хвороб. Багато з них помирали у відносно молодому віці або швидко старіли. Особливо жакливими для простолюду були роки неуродів, голоду й епідемій.

Фрагмент статуетки іграшки. X ст.

Щоденне життя різних груп населення зумовлювалося їхнім соціальним становищем і способом занять.

Господарська будівля. XI ст. Переяслав-Хмельницький. Реконструкція

Вироби кістяні. XI–XIII ст.

¹ Етикет – установлені норми поведінки й правила ввічливості.

Політичний розвиток Русі наприкінці X – у першій половині XI ст. висував на чільне місце проблему зміцнення єдиновладдя й централізації держави. У соціально-економічній сфері утверджувалися середньовічні суспільні відносини.

ЗАСВОЙМО ПОНЯТТЯ

ЕЛІТА – вищий привілейований прошарок суспільства.

ФЕОД – земля, що надавалася королем чи сеньйором васалу в спадкове володіння як плата за службу (як правило, військову).

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

XI ст. – поширення плуга з череслом у сільському господарстві, що зумовило прискорення його розвитку.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Вставте в речення пропущені слова: «Вступ до кола ... .. європейських правителів ... як владу руського ..., так й існування власне самої ...».
2. Коли Русь перетворилася на імперію?
3. «Затвор» – це: а) церковне богослужіння; б) усамітнення монаха в земляних печерах; в) обряд постриження в ченці.
4. Боярське землеволодіння виникає: а) у IX ст.; б) у X ст.; в) наприкінці XI ст.
5. Чим ще займалися селяни, окрім рільництва?
6. Хто назвав руські мечі «чудовими й винятковими»: а) Володимир Великий; б) Аль-Біруні; в) Ярослав Мудрий?
7. Назвіть основні ремесла, якими займалися русичі.
8. Як проходило формування верстви духовенства?
9. У чому суть системи васальної залежності?
10. Які повинності виконували селяни?
11. У чому полягало позитивне значення запровадження плуга?
12. Що ви знаєте про розвиток міст?
13. Чому зростала роль грошей?
14. Яким було повсякденне життя князів і бояр?
15. Доведіть, що запровадження християнства сприяло зміцненню монархічної форми правління.
16. Чи погоджуєтеся ви з тим, що Русь перетворилася на імперію? Власну думку обґрунтуйте.
17. Визначте особливості становлення середньовічних суспільних відносин.
18. Складіть розгорнутий план висвітлення теми «Розвиток сільського господарства».
19. Напишіть оповідання на тему «Один день життя селянської сім'ї».

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

Історик про появу нових поглядів на владу великого князя

№ 1

У заданій проповіді («Слово про закон і благодать». – Авт.) Іларіон уперше наголошує на «столичній» функції Києва. У попередніх, язич-

ницьких, поняттях володарювання «столиці» не існувало: оскільки держава персоніфікувалася в особі володаря, то й «столиця» містилася там, де перебував у той чи той момент він сам (такі «ставки» правителів характерні як для варварських королівств Європи, так і для азійських кочових держав). Тож ідею «столиці», як і згадану вище розбудову Києва, нав'язали паралелі з Константинополем, сигналізуючи про відщеплення у свідомості підданих персони володаря від інституту держави.

Ще одним кроком на шляху деперсоніфікації влади стала поява першого писаного зводу законів – «Руської правди».

Яковенко Наталя. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розширене. – К., 2005. – С. 56.

№ 2

Нестор Літописець про формування верстви духовенства

І інші церкви ставив він (Ярослав Мудрий. – Авт.) по городах і по містах, настановляючи попів і даючи їм частку майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом. І умножилися пресвітери і люди християнські, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського...

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 92.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягала новизна ідеї Іларіона про Київ як столицю Русі?
2. У чому літописець вбачав основне завдання духовенства?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Хоткевич Гнат. Історія України (до кінця XVI століття): Для молодшого та середнього шкільного віку. – К., 1992. – С. 78–86.

РОЗВИТОК МОВИ
ТА ПИСЕМНОСТІ.
ШКОЛИ

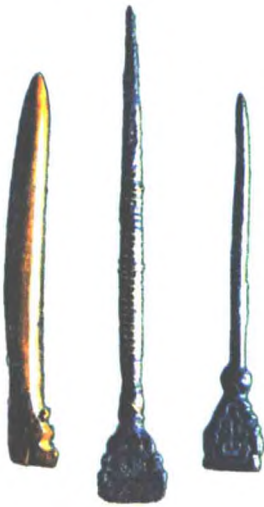
Мова належить до однієї з визначальних характеристик будь-якої етнічної спільноти.

Не становили в цьому винятку й східні слов'яни. Формування мовних особливостей в їхньому середовищі пережило складні та неоднозначні процеси. У ході їхнього історичного розвитку відбувалося становлення міжплемінної і надплемінної мов.

На різних географічних теренах розселення слов'ян, зокрема й тих, які згодом утворили східнослов'янську спільноту, усталювалися місцеві мовні діалекти. Разом з тим існувала й сукупність спільних мовних характеристик, що дозволяло

§10. Культура Русі

■ Писала бронзові.
X–XI ст.

соціальної верхівці східнослов'янської спільноти вільно спілкуватися між собою.

Протягом тривалого часу вчені вважали, що *писемність* у східних слов'ян з'явилася у зв'язку із запровадженням християнства. Проте є підстави стверджувати, що вона виникла раніше. Адже просвітитель Кирило у 860 р. бачив у Херсонесі «**руськими письменами писані**» Євангеліє і Псалтир. З X ст. відома практика складання в Русі *писемних заповітів* про спадкоємність майна. Умови договору 944 р. передбачали, що руські посли й купці привезуть до Константинополя *грамоти*, підписані князем.

Якою ж була писемність? Абетка, віднайдена на стінах Софійського собору, засвідчує, що русичі користувалися власним письмом, дещо відмінним від поширеної у слов'янських країнах кирилиці, при цьому користувалися грецькими літерами.

Разом із священними книгами на Русь прийшла *церковнослов'янська мова* (виникла на основі староболгарської), яку ще називають *старослов'янською*. Вона стала мовою православної церкви, освіти й культури. За її зразком, переважно на основі київської говірки, в XI ст. почала формуватися *давньокіївська/давньоруська писемно-літературна мова*, якою склалися літописи, юридичні пам'ятки, світські художні твори. Важливо пам'ятати, що вони обидві **істотно різнилися** від усної **розмовної мови** (їх формування в різних частинах Руської держави мало на той час свої особливості).

У середині – другій половині XI ст. в Русі започатковується власне *письменство* (до цього часу користувалися перекладними творами). Переважно це були збірки уривків і перефразувань із Біблії і творів отців церкви, підібраних для роз'яснення різних випадків із життя людей. Першим оригінальним твором стало «*Слово про закон і благодать*» митрополита Іларіона. Писемність могла поширюватися й розвиватися лише на основі організації *шкільного* навчання. Мережа шкіл у Русі неухильно зростала. Поряд із загальними, які навчали всіх дітей читати й писати, почали з'являтися спеціальні школи для дітей знаті. Першу таку школу в 988 р. відкрив у Києві Володимир Великий. Ще одна школа діяла при Софійському соборі. У 1030 р. Ярослав Мудрий утворив у *Новгороді* школу, до якої відібрали 300 дітей «учити книгам». Учителями були священники, підручниками – богослужбні книги, найчастіше – Псалтир.

■ *Формування власної мови, розвиток писемності й започаткування шкільного навчання стали важливим чинником консолідації населення.*

УСНА НАРОДНА
ТВОРЧІСТЬ

Чи не найповніше культура народу виявляється в духовній сфері. Адже **духовна культура – це сукупність вірувань, норм моралі*, звичаїв і обрядів**. Вона твориться впродовж багатьох віків, і, незважаючи на те, що кожна епоха викарбовує у ній свої образи, стрижневі елементи духовності залишаються. Вони передаються від покоління до покоління через перекази, казки й легенди, пісні, колядки й щедрівки, прислів'я, приказки тощо. Слід зазначити, що із запровадженням християнства духовний світ народу зазнав істотних змін. Однак нова віра не знищила підвалин попереднього світогляду. Старі релігійні поняття вона наповнювала новим змістом: не випадково християнські свята часто збігалися у часі з язичницькими, надаючи їм нового забарвлення й звучання; переосмислювалися обряди.

Із сивої давнини у свідомості наших пращурів плекався образ **Доброї Матері**, котру вшановували як богиню родючості. Саме в ньому сконцентрована їхня велика любов до природи, землі, яку називали праведною і божою, оспівували в колядках і щедрівках. Із запровадженням християнства образ Доброї Матері злився з образом Божої Матері.

Серед пісень важливу роль відігравали **обрядові**, пов'язані з відзначенням свят на честь Сонця, весни, нового року, обрядами народження дитини, весілля, похорону. З порами року поєднані колядки, щедрівки, веснянки. У *казках* утверджується віра в чарівну силу води, вогню, замовлянь, магичну дію слова. У них наші пращури висловлювали погляди на добро і зло, правду й кривду. *Прислів'я й приповідки* передавали життєвий досвід і мудрість.

Поза увагою русичів не залишалося жорстока боротьба з кочовиками. Розуміння її важливості знайшло відображення у *билинах*. У них оспівуються подвиги трійці богатирів – **Іллі Муромця, Альоші Поповича й Добрині Микитича**, котрі вірно служили великому князю Володимиру Красне Сонечко й відважно захищали Русь. Складається також *дружинний епос*, у якому оспівуються звитяги вождя-князя, взірцем якого слугувала постать мужнього Святослава.

Усна народна творчість відзначалася багатством форм і розкривала духовний світ русичів.

АРХІТЕКТУРА

Залишки пам'яток, археологічні розкопки свідчать про високий рівень тогочасної архітектури. Образ міст і сіл визначали дерев'яні будівлі. Окремі хорони князів і бояр мали по кілька поверхів. Ремісники і торговці жили у невеликих будинках (до 20–30 кв. м), які обмазувалися глиною й білилися. Велика увага приділялася зведенню з дерева й землі міських *оборонних споруд*. Основу валів складали дерев'яні зруби-городини, засипані всередині землею. Окремі кліті зрубів мали розміри 3 × 3 м і ставилися у кілька рядів по ширині валу, висота якого сягала 10–15 м. Перед ним викопувався глибокий рів, що наповнювався водою.

Будівництво
міських укріплень
у Києві. Мініатюра
з Радзивілів-
ського літопису.
Кінець XV ст.

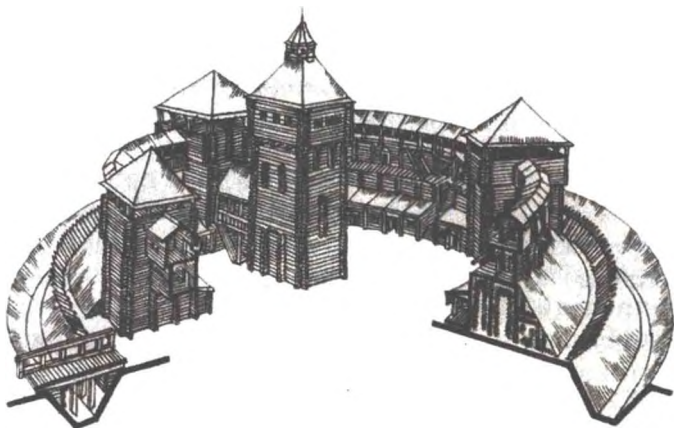
Мініатюра з Радзивілівського літопису, кінець XV ст. Зображення будівництва міських укріплень у Києві.

Міські брами виготовлялися з дерева, інколи над парадними воротами споруджувалася церква, біля них будувався підйомний міст через рів.

Ще до запровадження християнства у Києві розпочалося спорудження *монументальних*¹ кам'яних будівель (палаці Ольги, *ротондоподібна*² будівля). З його утвердженням поширюється зведення мурованих храмів і цивільних споруд. Наприкінці X – на початку XI ст. у столиці будуються два двоповерхові палаці (розмірами 45 × 11 м). Наприкінці IX – на початку X ст. розпочалося будівництво кам'яних храмів у карпатському регіоні (м. Перемишль).

За Ярослава Мудрого монументальна архітектура набуває *національних* особливостей. Прикладом цього є *Софійський собор*. У ньому відбилися гуманістичне світосприйняття русичів. Його величні й гармонійні форми, урочисто-святкове оздоблення протягом багатьох століть захоплюють людей. Храм являє собою грандіозну хрестово-купольну споруду з 13-ма куполами, оточену з трьох боків

Фортеця на під-
ступах до Києва.
XI ст. Реконструк-
ція О. Кутового,
В. Розенберга

¹ Монументальний – ґрунтовний, величезний.

² Ротонда – кругла споруда, перекрита банею, часто з колонами.

Велична пам'ятка давньоруської архітектури – Софійський собор – і сьогодні прикрашає історичний центр Києва

Спасо-Преображенський собор. Чернівці. 1036 р.

відкритими галереями. Мозаїки¹ і фрески² вражають цілим світом різноманітних образів – як релігійного, так і світського змісту. У Чернівці Мстислав розгорнув будівництво величезного Спасо-Преображенського собору, подібного до Десятинної церкви. Хрещата форма внутрішніх стовпів згодом стає типовою для руської архітектури.

Архітектура відзначалася різноманітністю й поєднувала візантійські риси з національними.

ОБРАЗОТВОРЧЕ
МИСТЕЦТВО
ТА МУЗИКА

Розбудова церков сприяла розвитку живопису й художньої різьби. Наприкінці X – в XI ст. у їхньому інтер'єрі³ вдало поєднувалися мозаїки і фрески. Вражає розпис Київської Софії. Чудові мозаїчні зображення прикрашають головний вівтар⁴ і купол. Надзвичайно сильне враження справляють образи Христа, архангелів, апостолів, Богородиці-Оранти. Останню в народі вважали захисницею

Фрагмент мозаїчної підлоги центральної частини Десятинної церкви

¹ Мозаїка – зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на цементі або мастиці різноколірових шматочків скла, мармуру, камінців і т. ін.

² Фреска – картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій вологій штукатурці.

³ Інтер'єр – архітектурно й художньо оздоблена внутрішня частина будинку, приміщення.

⁴ Вівтар – східна підвищена частина храму, призначена для відправлення служби.

■ Інтер'єр собору Св. Софії. Головний вівтар. Перша половина XI ст. Київ

■ Архидиякон Лаврентій. Фрагмент мозаїки із Софійського собору в Києві

■ Мініатюра з Остромирового євангелія

Києва та Русі. Фрески прикрашають усі стіни собору. Крім релігійних сюжетів, на них зображено життя княжого двору: воєнні виправи, лови, вистави *скоморохів* (мандрівних акторів) та ін. Оздоблюють храм і різні орнаменти, переважно рослинного характеру.

Візантійський вплив у живописі виявився стійкішим, ніж в архітектурі. Саме Візантія дала руському православ'ю *іконописний канон*¹. Саме його відтворено в мозаїках і фресках Софії, хоча в них є й місцеві риси. Так, серед розписів трапляється зображення коня, прив'язаного до списа. Цей образ згодом став невід'ємним елементом серії козацьких картин «*Козак Мамай*». Важливу роль у релігійному житті відігравали *ікони*. Спочатку їх привозили з Візантії, а наприкінці XI ст. з'являються й руські. Зароджується *книжкова мініатюра*, якою прикрашаються рукописні книги. Найдавнішою такою книгою, що дійшла до нас, є *Остромирове євангеліє*, виготовлене в 1056–1057 рр. у Києві дияконом Григорієм. Його мініатюри – одні із кращих світових зразків оздоблення рукописних книг.

Серед пам'яток *художньої різьби* по каменю, що прикрашали храми, вирізняються різьблені плити. Одинадцять їх збереглося на *хорах*² Софії. Вони вкриті прекрасним рослинно-геометричним орнаментом, доповненим зображеннями орлів і риб. Оскільки православна церква заборонила розташовувати у храмах статуї святих, *скульптура* не розвивалась. Однак відомо, що в X ст. з каменю й дерева майстри створювали ідолів з людськими обличчями, яких, бувало, і розмальовували.

Надзвичайною вишуканістю відзначалися вироби *художнього ремесла*, часто виготовлені з використанням емалі й черні. Зразком ювелірного мистецтва слугує сюжетна композиція срібної оправы двох ритонів-рогів IX–X ст., виявлених під час розкопок *Чорної Могили* у Чернігові. Один із них прикрашений рослинним плетивом, на другому зображено

¹ *Канон* – твердо встановлене правило, норма, що слугує зразком.

² *Хори* – відкрита галерея, балкон у верхній частині парадного залу або в церкві.

■ Золотий колт із зображенням птаха, прикрашений перегородчасною емаллю. XI – початок XII ст.

■ Золотий колт із п'ятьма променями. XI–XIII ст.

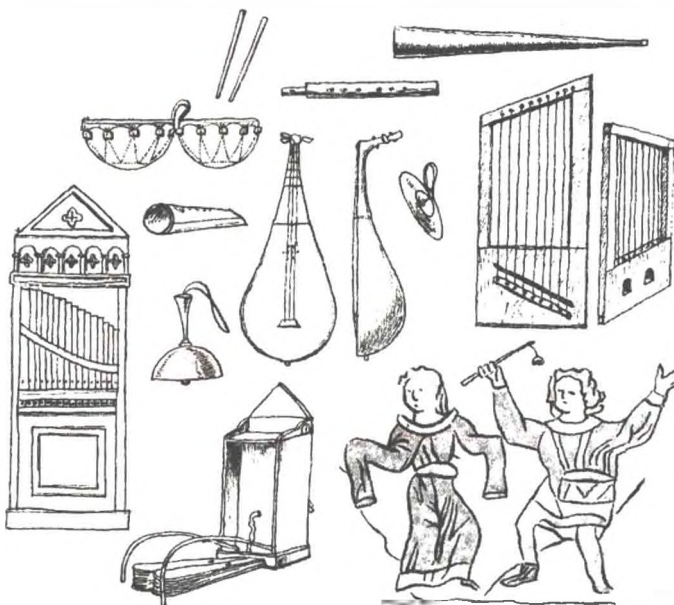
фантастичних звірів з крилами, драконів у двобої, орлів, двох собак, вовка й півня, чоловічу і жіночу постаті з луками й великого орла.

Розвивалася *музика*. Значного поширення набули пісні, танці, гусярські розспіви. На міських майданах, у княжих дворах часто виступали скоморохи, котрі були музикантами й акторами. На одній із фресок Софії зображено цілий ансамбль із 7 виконавців. Такі музичні інструменти, як гуслі, сопілки, гудки, трапляються під час археологічних розкопок. Після запровадження християнства поширюється *хоровий спів*.

■ Образотворче мистецтво й музика розвивалися на національній основі.

Інтенсивне формування руської спільноти, розбудова держави і запровадження християнства як державної релігії стали міцними підвалинами розвитку вітчизняної культури.

■ Зображення музичних інструментів, музикантів танцюристів

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

МОРАЛЬ – система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

Початок 60-х років IX ст. – створення слов'янської абетки.
X–XI ст. – піднесення культурного розвитку Русі.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

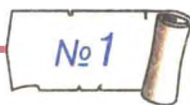

1. Коли виникла писемність у східних слов'ян?
2. Хто створив слов'янську абетку: а) Кирило і Мефодій; б) Іларіон; в) Ярослав Мудрий?
3. Хто став автором першого оригінального руського твору?
4. Хто відкрив першу школу у Києві: а) Ольга; б) Володимир Великий; в) Ярослав Мудрий?
5. Вставте пропущені слова у речення: «Міські ... виготовлялися з ..., інколи над ... воротами споруджувалася ...».
6. Продовжіть речення: «Зображення коня, прив'язаного до списа, згодом стало невід'ємним елементом...».
7. Що нового з'явилося в культурному розвитку Київської Русі в X–XI ст.? Складіть розгорнутий план-проспект відповіді.
8. Як виникли церковнослов'янська та писемно-літературна мови?
9. У чому полягає вплив запровадження християнства на духовну культуру наших пращурів?
10. Яку роль образ Доброї Матері відіграв у розвитку духовної культури русичів?
11. Що ви знаєте про розвиток монументальної архітектури за Ярослава Мудрого?
12. У чому різниця між мозаїкою і фрескою?
13. Чому не розвивалася скульптура?
14. Що зображено на срібних оправах ритонів, віднайдених у Чорній Могили?
15. Використовуючи матеріал підручника та додаткову літературу, складіть оповідання на тему «Розвиток писемності та усної народної творчості в Київській Русі».
16. Складіть розгорнутий план висвітлення теми «Усна народна творчість».
17. З'ясуйте особливості розвитку архітектури.
18. Використовуючи тексти підручника, його ілюстрації і додаткову літературу, опишіть інтер'єр Софійського собору.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

Сучасні історики про місце Софійського собору в культурному житті Руської держави

Одним із найвідоміших центрів культурного життя Київської Русі був Софійський собор у Києві – митрополича резиденція. В його стінах укла-

дений перший давньоруський літописний звід 1037–1039 рр.; написано й проголошено митрополитом Іларіоном «Слово про закон і благодать», яке вражає глибиною національного самоусвідомлення й блиском ораторського хисту; розроблено основи першого збірника законів Київської Русі – «Руську правду»; створено Ізборник Святослава 1073 р.; написано незвичайне за своєю ідеологічною спрямованістю послання митрополита Кліма Смолятича... й багато інших творів.

Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С. 318.

№ 2

Іларіон. Слово про Закон і Благодать

Похвалимо ж і ми по силі наших малими похвалами того, хто велике і дивне створив – нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, сина славного Святослава, які в роки володарювання своєю мужністю і хоробрістю уславились в країнах багатьох. І понині перемоги і могутність їх споминаються і прославляються. Адже не в слабкій і безвісній землі володарювали, а в Руській, що знана й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі!

Крисаченко В.С. Християнство на теренах України I–XI століття. Свідчення очевидців. – С. 435.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яке місце посідала Софія Київська в культурному житті Русі?
2. Що мав на увазі Іларіон, стверджуючи, що Руська земля «знана й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі»?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Асєєв Ю.С. Мистецтво стародавнього Києва. – К., 1969.
Давня історія України: У 3 т. – Т. 3: Слов'яно-Руська доба. – К., 1996.

Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998.

Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – К., 2005.

Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.

ШЛЯХОМ
ЗМІЦНЕННЯ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ВЛАДИ

Швидке розширення територіальних меж держави, існування на приєднаних землях майже незалежної від Києва місцевої влади таїли загрозу її

некерованості й розпаду. Аби уникнути цих небезпек, Володимир Великий запроваджує *намісництво*, що замінило родоплемінний принцип поділу держави на територіальний і значно

§11. Узагальнення

послабило позиції племінної знаті. Започатковується становлення князівств-намісництв, очолюваних членами родини Рюриковичів. Це посилювало роль центру, але не запобігало міжусобній боротьбі за престол. Тому гостро поставало питання про **порядок успадкування великокнязівської влади**. Ярослав Мудрий шляхом заповіту впроваджує в політичне життя принцип *старшинства*: київський стіл мав послідовно переходити до старшого за віком брата.

Зміцнення центральної влади сприяло утвердженню *єдиновладдя* великого князя, а відтак монархічної форми правління.

■ Пам'ятник князю Володимирі в Києві.
Скульптори В.Демут-Малиновський, П. Клодт

ПЕРЕТВОРЕННЯ РУСІ НА ІМПЕРІЮ

Активна політика приєднання до Русі завойованих земель (кінець IX – початок XI ст.) зумовила її перетворення на середньовічну *імперію*, на теренах якої проживало понад 20 народів слов'янського і неслов'янського походження. Абсолютна більшість із них підпорядковувалася Києву, виплачуючи данину; спроби здобути незалежність жорстоко придушувалися. Як і кожна імперія, Русь прагнула не лише утримувати у своєму складі підкорені народи й племена, а й захоплювати нові землі. Етнічна строкатість, наявність різноманітних культур, інтенсивні процеси формування самостійних етносів загрожували їй розпадом.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Середньовічні суспільні відносини в Русі, на відміну від Центральної і Західної Європи, починають оформлюватися в цілісну систему значно пізніше – тільки у другій половині XI–XII ст., хоча зародки їх існували й раніше. Їхня особливість виявляється у пануванні державної власності на землю; більш уповільненому розвитку приватного землеволодіння знаті (тільки наприкінці XI ст. складаються передумови формування феода, тимчасом як у Західній Європі цей процес розпочався у VIII ст.); нерозвинутості системи васальної залежності.

ВПЛИВ ХРИСТИ- ЯНСТВА НА РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА

Запровадження християнства Володимиром стало визначною подією в історії Русі. Саме християнство забезпечувало законність її існування в очах європейських володарів-християн. Вважалося, що лише християнський правитель християнської держави міг стати носієм норм і обов'язків тогочасного міжнародного права. Через християнство від Візантії великі князі запозичили ідею божественної основи своєї влади. Воно слугувало ідеологічному зміцненню центральної влади, досягненню та збереженню політичної і територіальної цілісності держави.

В умовах становлення середньовічних суспільних відносин, зростання соціальної прірви між привілейованими і підданими церква, спираючись на християнські морально-етичні цінності й чесноти, прагнула пом'якшити соціальні суперечності, захищала знедолених, зокрема невольників. Християнство стало джерелом не знаних раніше моральних цінностей, творило новий духовний світ, закладало підмурок якісно нового сімейного укладу.

ЗМІСТ І НАПРЯМКИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Зміст зовнішньої політики Русі полягав у досягненні таких цілей:

- розширення територіальних меж держави. Володимир і Ярослав приєднали до неї чимало земель на заході, півночі й північному сході, посилили її вплив на півдні, що спричинило утворення Тмутараканського князівства;

- організація системи ефективного захисту південних рубежів від печенігів. У зв'язку з цим великими князями розбудовується потужна лінія оборони з міст-фортець і валів, яка мала запобігти перетворенню кочівниками південноруських земель на власні угіддя;

- укладення із сусідніми й іншими державами вигідних договорів, які б визнавали територіальні надбання Русі та її міжнародні інтереси.

Основними напрямками зовнішньої політики були два: *південний і західний*. За правління Володимира Великого переважав перший із них; у стосунках із Візантією великий князь рішуче відкинув претензії Константинополя на зверхність. Із 30-х років XI ст. зовнішня політика Ярослава Мудрого вперше в історії Русі переорієнтовується на відносини із західними країнами, а князь перетворюється на «тестя Європи». Саме за його правління формується дипломатія як цілеспрямована, розрахована на тривалий час зовнішньополітична діяльність з обстоювання державних інтересів.

НОВЕ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Іntenсивний розвиток етнічних та мовних процесів, запровадження християнства, розбудова середньовічної держави створили сприятливі умови для розвитку культури. Впроваджується слов'янська абетка, виникають церковнослов'янська й писемно-літературна мови, відмінні від розмовної, започатковується власне письменство, організовується шкільне навчання. Під впливом християнства збагачується усна народна творчість, отримує поштовх до розвитку монументальна архітектура, що набуває національних рис. Збагачуються зміст і форми образотворчого мистецтва, зокрема переживає розквіт живопис (набувають поширення мозаїки і фрески, зароджуються іконопис і книжкова мініатюра). Західноєвропейських зразків досягає художнє ремесло, особливо у техніці використання емалі й черні, розвивається музика.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Доведіть, що наприкінці X – у першій половині XI ст. зміцнювалася центральна влада.

2. У чому ви вбачаєте позитивне чи негативне значення перетворення Русі на імперію? Власну думку обґрунтуйте.
3. Про що свідчили особливості становлення системи васалітету в Русі?
4. Доведіть, що запровадження християнства мало прогресивне значення.
5. Висвітліть зміст зовнішньої політики руського уряду.
6. Коли відбулася переорієнтація напрямку зовнішньої політики Русі?
7. Охарактеризуйте нові процеси і явища у розвитку культури.

§12. ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ

■ ПЕРШИЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Які терени приєднав Володимир до Русі?
2. Продовжіть речення: «На Таманському півострові сталося...».
3. Вставте в речення пропущені слова: «У час правління ... завершується процес перетворення ... на ...».
4. Володимир провів адміністративну реформу: а) близько 988 р.; б) 997 р.; в) 1015 р.
5. Хто започаткував карбування власних грошей: а) Святослав; б) Ярослав; в) Володимир?
6. Чому укріплення на півдні Русі інколи називалися Змієвими валами?
7. Християнство було прийняте у: а) 980 р.; б) 988 р.; в) 1000 р.
8. Чому перша кам'яна церква дістала назву Десятинної?
9. Битва на р. Альті відбулася у: а) 1019 р.; б) 1026 р.; в) 1036 р.
10. Вставте в речення пропущені слова: «Після смерті ... 1036 р. ... перетворюється на ... володаря Русі».
11. У 1037 р. було споруджено: а) Золоті ворота; б) Десятинну церкву; в) Софійський собор.
12. Першу бібліотеку в Русі заснував: а) Ярослав Мудрий; б) Іларіон; в) Володимир.
13. Чому Ярослава називали Мудрим?
14. Вставте в речення пропущені слова: «Вступ до кола ... європейських правителів узаконював як владу руського монарха, так й ... самої держави».
15. Яка верства почала формуватися в суспільстві у зв'язку із запровадженням християнства?
16. Назвіть податки й повинності селян.
17. «Повоз» – це: а) надання коней і транспорту для потреб князя чи адміністрації; б) поземельний податок від плуга; в) грошовий податок.
18. Яких тварин розводили селяни?
19. Чому зростала роль грошей?
20. У якому столітті Руська держава переживала етап культурного піднесення: а) у VIII ст.; б) у IX ст.; в) у X–XI ст.?
21. Творцем слов'янської абетки є: а) Іларіон; б) Кирило і Мефодій; в) Ярослав Мудрий.
22. Перша школа в Русі була відкрита у: а) 980 р.; б) 988 р.; в) 1015 р.
23. Назвіть трійцю богатирів, подвиги яких оспівувалися в билинах.
24. Вставте в речення пропущені слова: «Біля ... воріт будувався ... міст через ...».
25. Що таке мозаїка?

■ ДРУГИЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Чому після смерті Святослава й Володимира спалахувала між-усобна боротьба за владу?
2. Покажіть на карті зміни кордонів Русі за князювання Володимира і Ярослава.
3. У чому суть судової реформи Володимира?
4. Які зображення були викарбувані на перших руських монетах?
5. З якою метою Володимир і Ярослав зводили на півдні оборонні рубежі?
6. Охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Володимира.
7. Що ви розумієте під поняттям «європейська сім'я правителів»?
8. З якою метою Володимир наказав у центрі Києва поставити ідолів?
9. Як було охрещено киян?
10. За яких обставин Ярослав прийшов до влади?
11. Що передбачав договір 1026 р. між Ярославом і Мстиславом?
12. З якою метою Ярослав розбудовував столицю?
13. Охарактеризуйте зміст «Правди Ярослава».
14. З якою метою Ярослав домігся обрання в 1051 р. митрополитом Іларіона?
15. У чому полягало значення династичних шлюбів у середньовічній Європі?
16. У чому суть політичного заповіту Ярослава Мудрого?
17. Доберіть відповідність між датами і подіями:
  - а) 980–1015 рр.; б) 988 р.; в) кінець X ст.; г) 1024 р.; ґ) 1036 р.; д) 1037 р.; е) 1051 р.; є) 1019–1054 рр.;
  - а) приєднання до Русі земель хорватів Подністров'я і Закарпаття;
  - б) битва під Лиственном; в) князювання Володимира Великого; г) запровадження християнства; ґ) спорудження Софійського собору;
  - д) князювання Ярослава Мудрого; е) перетворення Ярослава на єдиновладного володаря Русі; є) заснування Києво-Печерського монастиря.
18. Поясніть вислів Іларіона, що Руська земля «знана й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі».
19. Охарактеризуйте політичний устрій Русі.
20. Назвіть ознаки перетворення держави на імперію.
21. Розставте зазначені події у хронологічній послідовності:
  - смерть Володимира Великого;
  - завершення спорудження Десятинної церкви;
  - проведення Володимиром адміністративної реформи;
  - об'єднання всіх племянних князів у складі Русі;
  - війна Ярослава Мудрого з Візантією;
  - поява «Правди Ярослава»;
  - заснування Києво-Печерського монастиря;
  - правління Ярослава Мудрого.
22. Що ви знаєте про розвиток міст?

23. Які ремесла розвивалися в Русі?
24. З чим пов'язане культурне піднесення Руської держави в X–XI ст.? Які його основні ознаки? Власну думку обґрунтуйте.
25. Як вплинув образ Доброї Матері на духовну культуру наших пращурів?
26. Якими виглядали оборонні споруди навколо міст?
27. Охарактеризуйте монументальну архітектуру.

■ ТРЕТІЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Доведіть, що за правління Володимира Русь перетворилася на імперію.
2. Чому адміністративна реформа Володимира не запобігла боротьбі за владу? Власну думку обґрунтуйте.
3. Складіть таблицю «Реформи Володимира і Ярослава» за таким зразком:

Рік проведення	Хто проводив	Зміст реформи	Наслідки

Проаналізуйте реформи і з'ясуйте, що в них було спільного.

4. Поміркуйте, чому Володимир усунув з провідних ролей у дружині варязьких найманців. Власну думку аргументуйте.
5. Віднайдіть спільне й відмінне у зовнішній політиці Володимира і Ярослава.
6. Складіть оповідання на тему «У чому я вбачаю історичне значення запровадження християнства».
7. Доведіть, що укладання «Правди Ярослава» мало прогресивний характер.
8. Складіть розгорнутий план висвітлення питання «Церковне й культурно-освітнє життя Русі за правління Ярослава Мудрого».
9. На основі опрацювання тексту підручника, вміщеної у ньому ілюстрації й додаткової літератури складіть історичний портрет Ярослава Мудрого.
10. На вашу думку, перетворення Русі на імперію мало позитивне чи негативне значення? Відповідь обґрунтуйте.
11. Доведіть, що з кінця X ст. в Русі розвивалися середньовічні суспільні відносини.
12. У чому переваги плуга над ралом? Відповідь обґрунтуйте.
13. Складіть оповідання на тему «Щоденне життя руських князів».
14. Чи існувала в Русі єдина розмовна давньоруська мова? Власну думку аргументуйте.
15. Складіть розгорнутий план висвітлення питання «Розвиток усної народної творчості».
16. У чому проявлявся вплив християнства на розвиток руської культури? Свою думку аргументуйте.

Київська Русь у другій половині XI – першій половині XIII ст.

ПРАВЛІННЯ
ЯРОСЛАВИЧІВ.
ПОВСТАННЯ КИЯН
У 1068–1069 рр.

Згідно з батьківським заповітом, після смерті Ярослава Мудрого старший син *Ізяслав* у 1054 р. посів київський престол, *Святослав* отримав Чернігівську землю, *Всеволод* – Переяславську, *Ігор* і *В'ячеслав* – відповідно Володимир-Волинський і Смоленськ. Так починає утверджуватися *удільна*¹ система володіння руськими землями. Слабкість великокнязівської влади виявилася одразу ж, бо Святослав і Всеволод відмовлялися

§13. Послаблення центральної влади у державі

¹ Уділь – частка члена родини Рюриковичів у родовому володінні Руссю; адміністративно-територіальна одиниця Русі.

Київська Русь у другій половині XI- першій половині XIII ст.

Київська Русь у другій половині XI-
першій половині XIII ст.

визнавати старшого брата володарем Руської держави. Не маючи сил протистояти їхньому опору, Ізяслав у цьому ж 1054 р. погодився на спільне з братами управління Руссю. Так виник *тріумвірат*¹ Ярославичів на чолі з Ізяславом, який правив країною майже 20 років. *Нова форма правління засвідчила послаблення центральної влади й посилення політичних центрів на місцях*. На основі традиційного територіального ядра Русі – Руської землі починають формуватися три князівства – Київське, Чернігівське й Переяславське.

Старші брати порушили заповіт. Спочатку вони обмежили участь у державному житті молодших братів – Ігоря та В'ячеслава, а після їхньої смерті прибрали до рук їхні володіння. Несправедливо обділені родини молодших Ярославичів затаїли образу і згодом почали активну боротьбу за владу. Вони та інші князі-сироти, котрих позбавляли уділів, дістали назву *ізгої*². Кожен із братів Ярославичів прагнув насамперед задовольнити власні інтереси, мало дбаючи про державні справи. Вони не змогли своєчасно оцінити й загрози з боку *половців (кипчаків)* – воїновничих кочівників, котрі потіснили печенігів і з'явилися на південних рубежах Русі.

Улітку 1068 р. половці напали на Русь. У битві на р. *Альті* Ізяслав, Святослав і Всеволод зазнали нищівної поразки. Безпорадність Ярославичів у захисті краю викликала гостре невдоволення киян. Вони зібралися на віче й звернулися до великого князя з вимогою дати зброю й коней для боротьби з половцями. Оскільки той відмовився, 15 вересня розпочалося повстання. Загони городян рушили до центру міста. Перелякавшись, Ізяслав і Всеволод втекли, а кияни, звільнивши ув'язненого полоцького князя Всеслава, проголосили його великим князем.

Однак новий володар Русі не спромігся ні зміцнити центральну владу, ні зберегти її за собою. Коли наступного року Ізяслав підійшов з військом польського короля, Всеслав утік до

¹ *Тріумвірат* – правління трьох осіб; союз трьох осіб для спільної діяльності.

² *Ізгої* – особи, позбавлені свого звичного суспільного становища.

Повстання киян у 1068 р. Мініатюра з Радзивілівського літопису. Кінець XV ст.

Полоцька. Кияни зібрали віче і, визнаючи свою провину, запросили Святослава й Всеволода на великокнязівський стіл. Брати запропонували зайняти його Ізяславу. Той погодився, але поперед себе направив до Києва сина Мстислава, котрий стратив 70 зачинщиків повстання, а інших осліпив. У травні 1069 р. до столиці вступив сам Ізяслав; тріумфірат поновився.

Заповіт Ярослава було порушено. Нова форма правління засвідчила слабкість центральної влади й виявилася неефективною.

«ПРАВДА ЯРОСЛАВИЧІВ»

Розвиток суспільних відносин, зокрема поява приватної власності на землю, потребував внесення змін до діючого законодавства. У 1072 р. Ізяслав, Святослав, Всеволод, бояри і вище духовенство на з'їзді затвердили новий збірник законів під назвою «Правда Ярославичів».

Вона скасовувала кровну помсту за вбивство, замінивши її грошовим штрафом, посилювала відповідальність за порушення законів, збільшувала розміри штрафів за вчинення збитків власності тощо. У «Правді Ярославичів» неоднаково оцінювалася вартість життя осіб, котрі належали до різних соціальних груп. Наприклад, вбивство *огнищанина* (управителя) чи князівського *тіуна* (виконавця розпоряджень) каралося штрафом у 80 гривень, а залежного селянина – всього у 5 гривень. Водночас частково захищалися особисті й майнові права залежних селян, бо розвиток господарства залежав від забезпечення їх тягловою силою й знаряддям праці. Так, заборонялося їх катувати без дозволу княжого суду. За порушення цієї заборони винуватець сплачував 3 гривні. Встановлювався штраф за крадіжку або забиття коней смерда. Підтверджувався високий штраф (40 гривень) за вбивство смерда, котрий працював на державній землі.

«Правда Ярославичів» засвідчувала перетворення князівської влади на вищий орган нагляду за дотриманням норм соціального життя різних груп населення, уповноважений чинити «суд і правду».

БОРЬБА
ЗА КИЇВСЬКИЙ
СТІЛ

Тим часом відносини між братами знову погіршилися. Святослав, прагнучи «більшої влади», підмовив Всеволода прогнати Ізяслава. Останній, не чекаючи їхнього приходу, залишив столицю й подався по допомогу до Польщі. Навесні 1073 р. брати вступили до Києва. Верховна влада зосередилася у руках Святослава. Так припинив своє існування тріумвірат Ярославичів. Після смерті Святослава в 1076 р. влада перейшла до рук Всеволода, котрий наступного року, довідавшись про наступ Ізяслава на чолі поляків, поспішив передати її брату. В цей час виступили за повернення своїх володінь князі-ізгої Олег Святославич і Борис В'ячеславич. Вони першими в Русі звернулися по допомогу до половців. Отримавши її, розгромили під Черніговом Всеволода. На захист останнього став Ізяслав. У вирішальній битві у жовтні 1078 р. ізгої зазнали поразки: Борис поліг, а Олег утік до Тмутаракані. Загинув у ній і великий князь Ізяслав.

Всеволод стає єдиновладним володарем. Високоосвічений (знав 5 мов), тихий, стриманий, хоробрий і підступний, він до кінця свого життя (помер у 1093 р.) постійно займався розв'язанням двох проблем: не допустити розпаду держави на окремі князівства й забезпечити її надійний захист від спустошливих набігів половців. У цьому йому допомагав син Володимир (іменований Мономахом, бо його матір'ю була візантійська царівна Анна Мономах) – талановитий політик і полководець, котрий княжив у Чернігові.

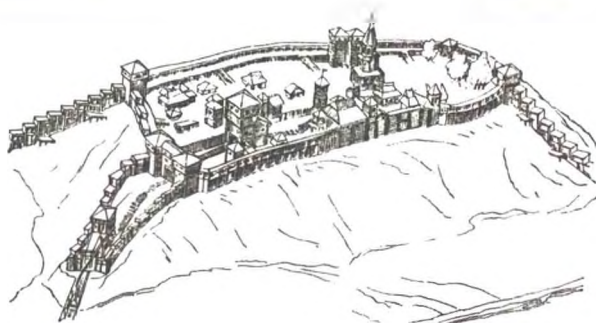
Всеволод вів запеклу боротьбу з князями-ізгоями, котрі домагалися своїх уділів. Особливу активність виявляв Олег Святославич, прозваний за постійне запрошування половців і спустошення поселень *Гориславичем*. Врешті-решт великий князь пішов на поступки. Олег утвердився у Тмутаракані, Давид Ігорович отримав *Дорогобузьке князівство*, брати Ростиславичі – *Галичину з Тербовлею*, Ярополк Ізяславич – *Волинське князівство*. Збільшилася кількість уділів і зросла їхня автономія*.

Боротьба за владу послаблювала Русь, робила її південні землі вразливими до нападів половців.

ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗД
КНЯЗІВ

Розуміючи небезпеку, яка нависла над державою через постійні міжкнязівські чвари, нащадки Ярославичів після смерті великого князя Всеволода вирішили скликати князівський з'їзд. Він зібрався у Любечі у листопаді 1097 р. На з'їзді були присутні великий київський князь Святополк, переяславський князь Володимир Мономах, волинський князь Давид Ігорович, тербовлянський князь Василько Ростиславич, чернігівські князі Олег і Давид Святославичі. З'їзд проголосив новий порядок успадкування власності, ввівши поняття *отчини* – володіння, яке колись належало батькам. Таких отчин було визначено три – Київ, Чернігів і Переяслав. Вони переходили у спадкову власність старших Ярославичів. Володарем Русі визнавався

Любецький замок.
X–XII ст.
Реконструкція

той із них, хто мав своєю отчиною Київ. Інші князі отримували володіння на правах тимчасового користування із загальнородової власності Рюриковичів.

Проте відразу ж після з'їзду його ухвали було порушено. Давид Ігорович, бажаючи привласнити землі Василька Ростиславича, обмовив його у великого князя. Останній наказав ув'язнити Василька, якого згодом Давид осліпив. Цей вчинок обурих більшість князів. На їхню вимогу Святополк погодився покарати Давида. Почалися воєнні дії. У 1100 р. у *Витичеві* новий з'їзд князів ухвалив відібрати у Давида Волинь, а також закликав князів припинити чвари й об'єднатися у боротьбі з половцями.

Провідну роль в організації відсічі нападам кочівників відіграв Володимир Мономах. Об'єднавши дружини семи князів, 4 квітня 1103 р. у битві на *р. Сутінь (Молочна)* він наголову розгромив ворога. Загинули 20 половецьких ханів, а переможцям дісталася велика здобич. Вони звільнили торків і печенігів, поневолених половцями, й розселили вздовж південних рубежів Русі. Нову перемогу над половцями Володимир здобув у березні 1111 р. біля *м. Сугрова* на *р. Дон*. Після цього тривалий час кочівники не наважувалися нападати на Русь.

Ухвали Любецького з'їзду князів утверджували в Русі спадкове володіння отчичів, обмежували кількість родин Рюриковичів, котрі могли претендувати на київський стіл, і згуртовували князів на боротьбу з кочівниками.

Правління Ярославичів ознаменувалося посиленням міжусобиць, послабленням єдиновладдя, зростанням політичної ролі місцевих князів.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

АВТОНОМІЯ – самоуправління певної частини території держави.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

1054–1073 рр. – тріумвірат Ярославичів.

1068–1069 рр. – повстання міщан Києва.

1097 р. – Любецький з'їзд князів.

1103 р. – перемога руського війська над половцями на р. Сутінь.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Тріумвірат виник: а) 1068 р.; б) 1054 р.; в) 1097 р.
2. Хто такі князі-ізгої?
3. Чим було викликане повстання киян: а) безпорадністю Ізяслава в організації відсічі половцям; б) зростанням цін; в) голодом?
4. Коли було прийнято «Правду Ярославичів»: а) у 1072 р.; б) у 1073 р.; в) у 1103 р.?
5. Хто першим у Русі вдався до використання половців у міжусобицях: а) Святослав; б) Олег і Борис; в) Всеволод?
6. Назвіть ухвали Любецького з'їзду князів.
7. У 1103 р.: а) припинив існування тріумвірат; б) Володимир Мономах розгромив половців; в) відбувся з'їзд князів у Витичеві.
8. Чому виник тріумвірат Ярославичів?
9. Які наслідки мала поразка 1068 р. руського війська на р. Альта?
10. Про що свідчило скасування кровної помсти за вбивство?
11. Які поступки зробив Всеволод князям-ізгоям?
12. З'ясуйте сутність ухвали Любецького з'їзду про отчини.
13. Які ухвали прийняв з'їзд князів у Витичеві?
14. Що ви знаєте про битву на р. Сутінь?
15. Тріумвірат Ярославичів сприяв зміцненню чи послабленню центральної влади?
16. На основі опрацювання тексту підручника, ілюстративного матеріалу й додаткової літератури складіть оповідання «Повстання киян 15 вересня 1068 р.».
17. Доведіть, що «Правда Ярославичів» мала регулювати норми соціального співжиття різних груп населення.
18. Дайте власну оцінку ухвалам Любецького з'їзду князів.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

Ухвала Любецького з'їзду князів 1097 р.

І говорили вони (князі. – Авт.) один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межи нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк – Київ Ізяславів; Володимир – Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і Ярослав – Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові – Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль – Володареві, а Теребовль – Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест».

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 146.

№ 2

«Слово о полку Ігоревім» про наслідки уособиць для Русі

Отоді за Олега Гориславовича
Сіялись-росли уособиці,
Гинули внуки Дажьдбогові,
В княжих чварах віку позбавлялися,
Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,
Як ворони крякали-кричали,
За трупи перекір маючи,
Чорні галки одна одну кликали,
На поживу вилітаючи в поле.

Слово про Ігорів похід / Переклад на українську мову
Максима Рильського. – К., 1982. – С. 14.

№ 3

Перемога руського війська над половцями 4 квітня 1103 р.

І рушили вони (князі. – Авт.) на конях і в човнах, і прибули нижче від порогів, і стали в [урочищі] Протолчах і на Хортичім острові. І сіли вони на коней, а піші вої, висівши з човнів, ішли в поле чотири дні, і прийшли на [ріку] Сутінь...

І пішли полки половецької, як бори, і не окинути було оком їх, а руси пішли супроти них. І великий бог вложив боязнь велику в половців, і страх напав на них і трепет перед лицем руських воїв. І умлівали вони самі, і коням їхнім не було спіху в ногах, а руси весело на конях і пішо побігли до них. Половці ж, побачивши, як руси кинулися на них, побігли, не зступившись, перед руськими князями, а наші погнали, рубаючи їх...

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід
Махновець. – С. 158–159.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи зміст джерела, визначте основні рішення Любецького з'їзду 1097 р. та висловте власну думку щодо них.
2. Охарактеризуйте період політичної роздробленості в історії Київської Русі, застосовуючи історичні джерела.
3. Що, на вашу думку, стало визначальним у перемозі руського війська над половцями?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – Тернопіль, 2005. – С. 131–137.

Іванченко Раїса. Гнів Перуна. – К., 1982.

Нижник Ігор. Доброслав. Повісті. – К., 1986. – С. 4–172.

Угляренко Петро. Довгий шлях до озер. – Ужгород, 1979.

§14.3 зміцнення єдиновладдя в Русі. Утворення удільних князівств

ПОСИЛЕННЯ
ВЕЛИКОКНЯЗІВ-
СЬКОЇ ВЛАДИ
ЗА ВОЛОДИМИРА
МОНОМАХА

Одяг князів
та заможних осіб.
Реконструкція
за мініатюрами
XII ст.

Золоті барми, при-
крашені перлина-
ми, кольоровим
склом, перегород-
частою емаллю.
XII ст.

Після смерті 16 квітня 1113 р. великого князя Святополка київський стіл, згідно з ухвалою Любецького з'їзду князів, мав перейти до його сина Ярослава. Однак кияни, невдоволені політикою Святополка, який за допомогою *лихварів*¹ наживався на спекуляціях і відбирав майно у заможних людей, підняли повстання. В ньому взяли участь ремісники, торговці, знедолені. Почалися грабунки й розправи. Бояри і міська верхівка звернулися до Володимира Мономаха з проханням посісти київський стіл. 20 квітня він з'явився до столиці, де «з честю великою» був зустрінутий духовенством, боярами, міщанами. Повстання припинилося.

Володимир Мономах зійшов на престол у 60-річному віці (народився у 1053 р.). На цей час він мав досвід політичної боротьби, проявив себе вольовим і розсудливим державним діячем, талановитим полководцем, рішучим противником князівських міжусобиць. Він усвідомлював небезпеку розпаду Русі і вбачав вихід із ситуації у зміцненні великокнязівської влади – влади монарха. Він прагнув утвердити *отчинний принцип* престолонаслідування, зосередити у своїх руках більшість руських земель, домогтися визнання своєї влади іншими князями і, врешті-решт, спромігся стати всевладним монархом. У своїх стосунках з підвладними князями Володимир Мономах дотримувався не принципу отчинності, а принципу *сюзеренітету* –

¹ *Лихварі* – особи, котрі надають грошову позичку чи товар у борг під проценти.

васалітету, тому переміщував їх з одного столу на інший, а інколи відбирав їхні отчини. Перед смертю він поділив землі (*волості*¹) між синами.

У написаному ним «Повчанні дітям» він навчав синів піклуватися про рідну землю та підданих, дотримуватися християнських чеснот, проявляти милосердя, цінувати людське життя, постійно збагачувати власні знання.

Одяг заможних осіб. Реконструкція за фресками XII ст.

ВНУТРІШНЯ
І ЗОВНІШНЯ
ПОЛІТИКА

Прийшовши до влади, Володимир Мономах вирішив внести зміни до існуючих законів. У 1113 р. у с. Берестовому зібралася рада знаті, що затвердила новий «Устав» – збірник правових норм, який увійшов до «Руської правди». Він підтверджував усі права землевласників щодо підданих, передбачав поступки міській бідноті, обмежував лихварство. Заборонялося продавати купця у рабство, якщо той розорявся внаслідок війни, пожежі чи іншого лиха. Вперше визначалися права й обов'язки *закупів*², обмежувалися свавілля їхніх власників.

Володимир Мономах цілеспрямовано проводив політику об'єднання під своєю владою земель імперії. Крім старих володінь – Переяславщини, Північно-Східної Русі, Смоленська і Новгороду, він оволодів Києвом, Турово-Пінською землею, Волинню, Пінськом. На кінець життя князь зосередив у своїх руках 75 % теренів Русі. Водночас він надзвичайно рішуче придушував прояви непокорі князів. Так, у 1119 р. ув'язнив пінського князя Гліба Всеславича, усунув від влади волинського князя Ярослава Святполковича.

Помітно активізував Володимир Мономах зовнішню політику. На чільне місце в ній знову висувається південний напрям, що зумовлю-

Половецький кам'яний ідол. Переяслав-Хмельницький. XII ст.

¹ *Волость* – область, округа. У Русі XI–XIII ст. не мала чітко окресленої території, могла охоплювати місто з округою, кілька міст чи навіть невелику землю.

² *Закупи* – селяни, котрі потрапляли в кабалу до землевласників через невідпрацьований борг – купу.

валося необхідністю захисту країни від половецьких нападів. Великий князь діяв активно, намагаючись завдати противнику випереджального удару. Так, у 1113 р., зустрівши половців під *Виром*, змусив їх відступити. Його сини в 1116 р. вчинили похід у *Степ*¹, зайняли половецькі міста на Дону й захопили багату здобич. Складними були взаємини з Візантією. У 1116 р. ледь не дійшло до війни через протистояння у Подунав'ї. Непросто складалися відносини із західними сусідами. У 1018–1023 рр. велися воєнні дії з Польщею; спалахували конфлікти з Угорщиною.

Великий князь намагався розширити межі держави. Зокрема, його син *Мстислав* здійснив похід проти *чуді* й захопив їхнє місто *Ведмежа Голова*. Інший син – *Юрій* – завдав удару по *Волзькій Булгарії*.

Політика великого князя спрямовувалася на правове врегулювання суспільних відносин, зміцнення державної єдності Русі та захист її територіальної цілісності й безпеки.

ПРАВЛІННЯ
МСТИСЛАВА
ВОЛОДИМИРОВИЧА

У травні 1125 р. Володимир Мономах помер і великокнязівський стіл перейшов до його сина *Мстислава*. Як і батько, це був владний, рішучий і мудрий державний діяч. Він зумів зберегти за сім'єю Мономаха ключові позиції в імперії. Поза впливом Мономаховичів залишалися тільки Чернігівська земля, Полоцьк і дрібні волості в Галичині. Мстислав неухильно дбав про збереження одноосібної влади й централізацію країни; у неслухняних князів відбирав уділи, а самих проганяв за межі Русі.

За князювання Мстислава на Русі запанував суспільний спокій, зумовлений припиненням кривавих міжусобиць. В одному з пізніших літописів зазначалося, що за його володарювання «всі князі руські жили в цілковитій тиші і не сміли один одного скривдити». Ця «тиша» тому так вражала нащадків, що невдовзі після смерті Мстислава у 1132 р. вибухнули небаченої сили усобиці, що згодом призвели до розпаду Русі на окремі князівства.

У зовнішній політиці великий князь відстоював державні інтереси Русі. Значну увагу він приділяв захисту її теренів від набігів половців. 1125 р. їх полчища зазнали розгрому на берегах *р. Сули*. Близькою перемогою завершився й організований Мстиславом похід проти половців у 1129 р. За свідченням літопису, він «загнав половців за Дон, і за Волгу, за [ріку] Яїк. І так ізбавив Бог Руську землю од поганих».

Великий князь прагнув розширити межі імперії у північно-західному напрямку. Зокрема, він підготував кілька походів проти литовців, а його сини завдали поразок *чуді* і «наклали на них данину». Князь підтримував союзницькі відносини з Візантією, шукав порозуміння з Польщею й Угорщиною.

¹ *Степ* – степові простори, що підступали до Русі з півдня й сходу. По них постійно перекочувалися хвилі кочових народів, які рухалися з Азії до Європи.

Озброєння
давньоруського
воїна. XII ст.

Правління Мстислава було продовженням політики Володимира Мономаха, спрямованої на утвердження одноосібної влади монарха й запобігання міжусобицям. Не випадково Мстислава називали Великим.

УТВОРЕННЯ УДІЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ

Однак навіть титанічні зусилля таких талановитих правителів, як Володимир Мономах і Мстислав Великий, не змогли запобігти роздробленості Русі на окремі удільні князівства. До цього призвели як відносна слабкість центральної влади та відсутність усталеного порядку престолонаступництва, так і насамперед те, що в межах великої імперії були насильницьки об'єднані території, які різнилися за кліматичними умовами та рівнем економічного й суспільного розвитку, були населені різними етносами, які мали власні культурні й ментальні традиції.

Поширення приватної власності збільшувало прошарок заможних землевласників, інтереси яких дедалі менше збігалися з інтересами центральної влади.

Уже в 30-х роках XII ст. розпочався процес відособлення земельно-князівств. З-під влади Києва вийшли, зокрема, *Володимиро-Суздальське князівство* і *Новгород-Псковська земля*. У 40–60-х роках фактично незалежною стає *Полоцько-Мінська земля*. На теренах сучасної України утворилося шість удільних князівств: *Київське, Переяславське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Волинське й Галицьке*. Їхня знать створювала свої органи влади, військо, проводила самостійну внутрішню й зовнішню політику, лише номінально визнаючи владу великого київського князя.

Утім, з утворенням удільних князівств існування Руської держави не припинилося. Відбулися лише зміни в управлінні нею. Так, замість одного великого князя тепер Руссю управляло об'єднання

найсильніших князів. Такий порядок правління історики назвали **колективним сюзеренітетом**, коли князі – спільні сюзерени – зобов'язувалися захищати державу від ворогів і намагалися вирішувати найважливіші питання на князівських з'їздах.

Утворення удільних князівств і роздробленість Русі – закономірний наслідок її політичного й соціально-економічного розвитку.

Роздробленості Русі на удільні князівства не змогла протидіяти централізаторська політика Володимира Мономаха і Мстислава Романовича.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

- 1113–1125 рр. – князювання Володимира Мономаха.
- 1125–1132 рр. – князювання Мстислава Великого.
- 30–60-ті роки XII ст. – роздроблення Русі на удільні князівства.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Які наслідки повстання киян 1113 р.?
2. Вставте в речення пропущені слова: «У ... р. у с. Берестовому зібралася рада ..., що затвердила новий ..., який увійшов до ... ».
3. Що таке Степ?
4. Яке твердження правильне: а) Володимир Мономах надав автономію окремим князівствам; б) Володимир Мономах управляв державою спільно з братами; в) Володимир Мономах дбав про зміцнення одноосібної влади.
5. Коли розпочалося відокремлення князівств: а) у X ст.; б) у 30-х роках XII ст.; в) у XIII ст.?
6. Назвіть заходи Володимира Мономаха, спрямовані на зміцнення великокнязівської влади.
7. У чому різниця між принципом отчинності й принципом сюзеренітету–васалітету?
8. Назвіть і віднайдіть на карті князівства і землі, які входили до володіння Володимира Мономаха.
9. Чому в зовнішній політиці Володимира Мономаха знову на чільне місце вийшов південний напрямок?
10. Висвітліть зовнішню політику Мстислава.
11. Чому Мстислава називали Великим?
12. Які зміни відбулися в управлінні Русі у зв'язку з її роздробленістю?
13. На основі матеріалу підручника й опрацьованої додаткової літератури складіть історичний портрет Володимира Мономаха.
14. На основі тексту підручника підготуйте доповідь «Повстання у Києві 1113 р.».
15. Чи була внутрішня політика Мстислава продовженням політики його батька? Свою відповідь аргументуйте.
16. Доведіть, що роздробленість Русі на удільні князівства не випадок, а результат закономірного розвитку держави.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Невідомий літописець про Володимира Мономаха

...і любили його всі навколишні і підвладні йому. Він не був гордим, не возносився у своїх добрих ділах, а славу і честь за всі перемоги надавав насамперед Богові, на нього одного надіявся, і за те Бог йому престол помімо інших дарував і багатьох супротивників покорив. До всіх він був милостивим і щедрим на пожертви, у правосудді додержував законів і хоча винних карав, але більше зменшуючи їх вину і прощаючи. З лиця був гарний, очі великі, волосся рудувате і кучеряве, чоло високе, борода широка, на зріст не вельми великий, але міцний тілом і сильний. У речах вельми хоробрий і вмілий владнувати війська.

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 181.

№ 2

Невідомий літописець про Мстислава Великого

Він був великий правосудець, у речах хоробрий і вмів тут наводити лад, усім сусідам його був страшний, до підлеглих милостивий і уважний. За його часу всі князі руські жили в цілковитій тиші і не сміли один одного скривдити. Через це його всі іменували Мстислав Великий. Податі при ньому хоч були великі, але всім урівняно, і через те всі це переносили без тяготи.

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 187.

№ 3

Анонім. «Слово про князів»

Схаменіться, князі, ви, що чините опір старшим братам і піднімаєте військо своє і чужинецьке на братів своїх, аж поки не покликав вас Бог на страшний суд! А святі Борис і Гліб витерпіли від брата свого не лише позбавлення влади, а й життя. Ви ж і слова одного брата стерпіти не можете і за дрібні образи ворожнечу смертельну починаєте, допомогу проти братів своїх приймаєте від поган... Збагніть, князі, свою велич і честь свою!

Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К., 2001. – Т. 1. – С. 410.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Віднайдіть в історичних портретах Володимира Мономаха та Мстислава Великого спільні риси.
2. Як ви розумієте ідею вислову Аноніма: «Збагніть, князі, свою велич і честь свою!»? Свою думку обґрунтуйте.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 139–145.

Загребельний Павло. Смерть у Києві. – К., 1973.

Слово про Ігорів похід / Переклад на українську мову Максима Рильського.

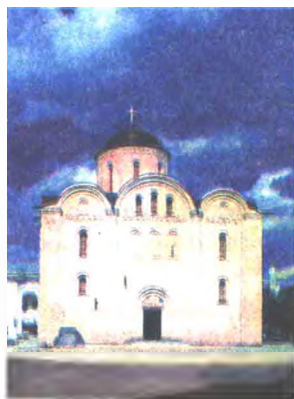
§15. Політичний і соціально-економічний розвиток Київського, Переяславського, Чернігівського і Новгород-Сіверського князівств у середині XII – першій половині XIII ст.

КИЇВСЬКЕ
КНЯЗІВСТВО

На початку XII ст. в основному завершується формування території Київського князівства (Київської землі).

Князівство переживало економічне піднесення. На його теренах існувало близько 80 міст – значних центрів ремесла і торгівлі. Найбільшим був *Київ*, який займав площу 360–380 га з населенням близько 50 тис. осіб. Київські ремісники виготовляли вироби (особливо ювелірні) на рівні кращих європейських зразків. У місті процвітала торгівля. Помітну роль в економічному житті відігравали *Вишгород*, *Білгород*, *Василів* (нині – Васильків), *Юр'їв* (сучасна Біла Церква), *Канів* та інші міста. Позитивні зрушення, зумовлені поширенням плуга, відбувалися у сільському господарстві, зокрема зростав збір зернових. Розвивалися скотарство й промисли, утверджувалося київське і боярське землеволодіння.

Київська земля залишалася спільною спадщиною роду Рюриковичів, а Київ – стольним градом. Тому князі вели жорстоку боротьбу за оволодіння ним, що давало переможцю шанс об'єднати Русь під своєю владою. Адже у його руках опинялися священний символ слави і могутності імперії, її духовний центр, найбільше і найбагатше місто, а також найрозвинутіше князівство. Упродовж 1146–1246 рр. 24 князі 47 разів займали київський стіл.

Церква Успіння Богородиці Пирогової. Відбудована наприкінці XX ст.

Окремі володарі намагалися позбавити Київ його статусу. Так, володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський, який захопив столицю 12 березня 1169 р., учинив у місті жаклиний погром і вивіз духовні святині Русі – дзвони, ікони, церковне майно і книги.

У другій половині XII ст., у роки спільного правління Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича – т. зв. *дуумвірату*¹ відбувалося економічне і культурне піднесення Києва та Київської землі. Князі також проводили успішну боротьбу з половцями. Після загибелі в 1223 р. київського князя Мстислава Романовича

¹ *Дуумвірат* – співправління двох осіб.

політична роль князівства занепадає. Великі князі вже не впливали на державний розвиток Русі. Київська земля розпалася на дрібні уділи.

Київському князівству не вдалося відіграти роль об'єднавчого центру для роздробленої Русі.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Ще до поділу Русі між синами Ярослава Мудрого почало формуватися Переяславське князівство, яке на сході й півдні межувало зі *Степом*. Для захисту від кочівників тут створюється потужна *Посульська* оборонна лінія.

Провідну роль в економічному житті відігравав *Переяслав* – одне з найбільших міст Русі, могутня фортеця, якою жодного разу не змогли оволодіти кочівники. У Переяславі активно розвивалися різні ремесла й торгівля. Розбудовувалися міста-фортеці: *Остерський городок*, *Баруч*, *Прилуки*, *Лубни*, *Жовнин* й ін. Деякі з них виступали торгово-ремісничими осередками. На території князівства успішно розвивалося зернове господарство, у північно-східних районах – тваринництво й промисли.

Політично Переяславське князівство залежало від Києва. Впродовж 30–50-х років XII ст. за володіння ним точилася запекла боротьба між *Мономаховичами* та *Мстиславичами*. Успішною боротьбою з половцями відзначився *Володимир Глібович* (1169–1187). У 1185 р. він організував оборону Переяслава і в боях під його стінами завдав половцям жорстокої поразки. Коли *Володимир Глібович* у 1187 р. помер, то, за свідченням літописця, «за ним же *Україна багато потужила*» (так у літописі вперше було вжито термін *Україна*). З кінця XII ст. князівство або взагалі не мало свого князя й перебувало під владою Києва, або переходило під зверхність володимиро-суздальського князя.

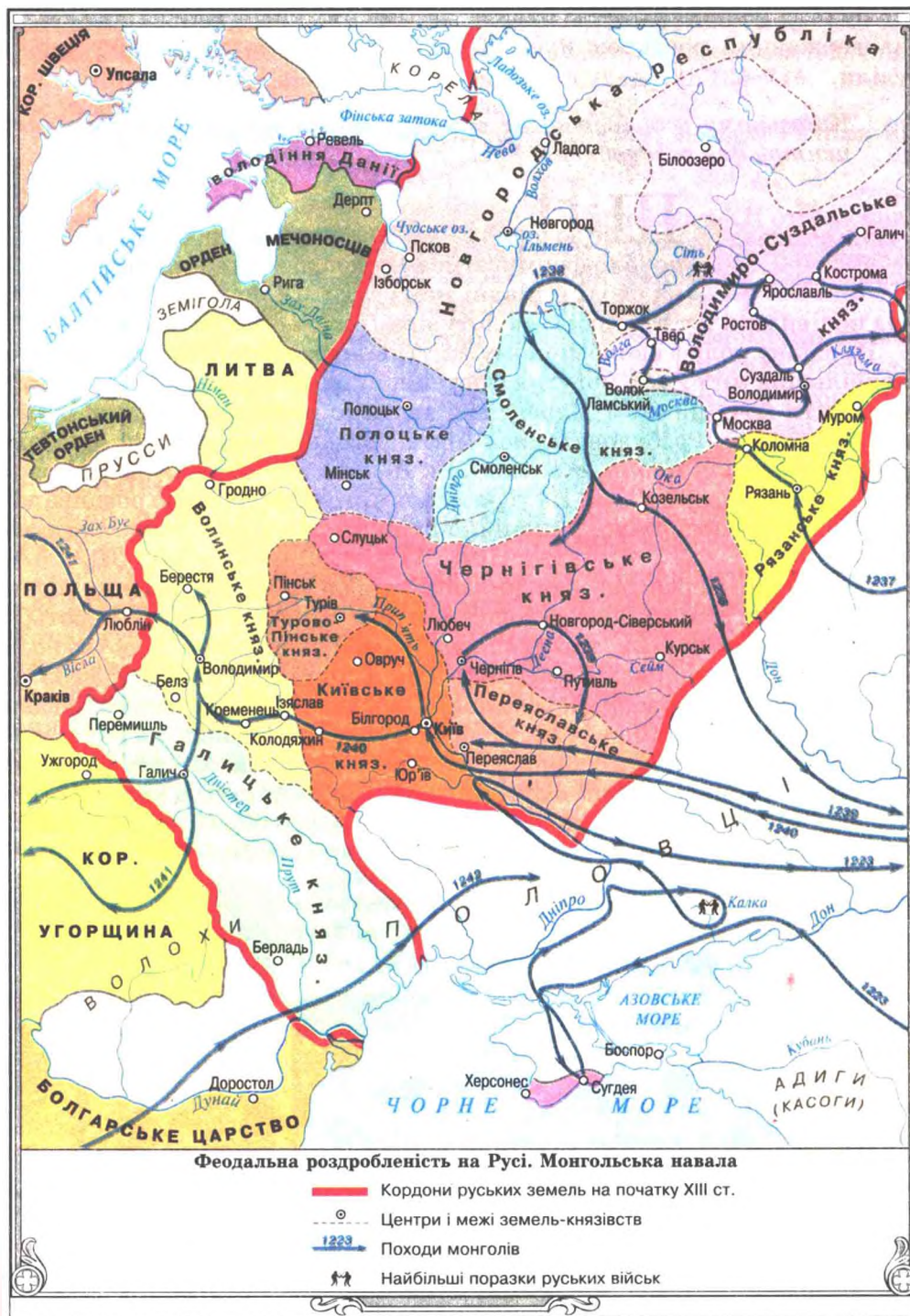
Переяславське князівство не справляло помітного впливу на політичний розвиток Русі, проте відіграло важливу роль у захисті її рубежів від половців.

▲ *Юр'єва Божниця.
Остер. XII ст.*

ЧЕРНІГІВСЬКЕ
ТА НОВГОРОД-
СІВЕРСЬКЕ
КНЯЗІВСТВА

Утворення Чернігівського князівства, найбільшого за площею, в основному завершилося в XI ст., після того як Ярослав Мудрий віддав Чернігову колишні землі *сіверян, радимичів, в'ятичів, Муромську волость і Тмутаракань*. У 30-х роках XII ст. до складу князівства ввійшло *Посейм'я* з головним містом *Курськом*.

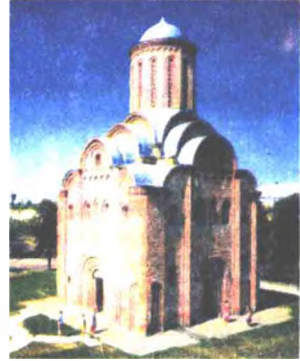
Серед міст найбільшими були *Чернігів, Тмутаракань, Путивль, Стародуб*. Столичне місто князівства за розмірами поступалося лише Києву. Його площа сягала 250 га, а довжина укріплень – 6,5 км. Чернігів зажив слави також як торговий і ремісничий центр. Тут виготовляли мозаїку, полив'яну плитку, зброю, ювелірні прикраси, знаряддя праці. В інших містах теж розвивалися різні ремесла і торгівля. Оскільки більша частина території знаходилася в лісовій смузі, то селяни менше займалися зерновим господарством і більше тваринництвом, ремеслами, промислами.

Першим чернігівським князем став син Ярослава Мудрого – *Святослав*. Його сини започаткували дві князівські династії – *Олеговичів (Ольговичів)* та *Давидовичів*. Якщо представники Давидовичів підтримували київських князів, то Ольговичі прагнули оволодіти київським столом.

Наприкінці XI ст. за ухвалою Любецького з'їзду князів утворилося *Новгород-Сіверське князівство*. Формально його князі підпорядковувалися Чернігову, а фактично проводили самостійну політику. У XII ст. в ньому точилася жорстока міжусобиця Давидовичів і Ольговичів. У 1178 р. князівство перейшло до *Ігоря Святославича*, котрий розгромив половецьких ханів *Кончака і Кобяка*. У 1185 р. на чолі невеликих сил він вирушив проти кочівників і на берегах *Каяли*, зазнавши нищівної поразки, потрапив до полону. З початку XIII ст. Чернігівське й Новгород-Сіверське князівства діляться на уділи.

Князівські міжусобиці заважали економічному розвитку і політичній єдності Чернігівського і Новгород-Сіверського князівств.

Попри соціально-економічний розвиток князівств жодне з них не зуміло домогтися зміцнення центральної влади й запобігти політичному занепаду держави.

П'ятницька церква. Чернігів. Кінець XII ст. Відновлена наприкінці XX ст.

Срібна позолочена чаша чернігівського князя. XII ст.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

12 березня 1169 р. – розгром Києва Андрієм Боголюбським.

1185 р. – розгром половцями на р. Каялі війська новгород-сіверського князя Ігоря Святославича.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Продовжте речення: «Київська земля залишалася...».
2. Андрій Боголюбський розгромив Київ у: а) 1110 р.; б) 1169 р.; в) 1202 р.
3. Переяславське князівство: а) не мало політичної самостійності й залежало від Києва; б) прагнуло поширити свій вплив на Київ; в) проводило незалежну від Києва політику.
4. Смерть якого князя оплакувала Україна: а) Володимира Глібовича; б) Ігоря Святославича; в) Юрія Долгорукого?
5. Негативний вплив на економічний розвиток Київського і Переяславського князівств чинили: а) помилкові рішення князів; б) стихійні лиха; в) напади половців.
6. Чому в Переяславському князівстві споруджувалося багато міст-фортець?
7. Територія якого князівства в Русі була найбільшою: а) Київського; б) Володимиро-Суздальського; в) Чернігівського?
8. Вставте в речення пропущені слова: «Наприкінці ... ст. за ухвалою ... з'їзду князів утворилося ... князівство».
9. Покажіть на карті межі Київського, Переяславського і Чернігівського князівств.
10. Чому князі вели жорстоку боротьбу за оволодіння Києвом?
11. Охарактеризуйте розвиток Переяславського князівства.
12. Що ви знаєте про розвиток Чернігова?
13. Яка подія трапилася на берегах Каяли?
14. Доведіть, що Київське князівство впродовж другої половини XII – першої половини XIII ст. переживало економічне піднесення.
15. Чому Київське князівство не перетворилося на спадкове володіння якоїсь із князівських династій? Свою відповідь обґрунтуйте.
16. У чому полягала відмінність розвитку сільського господарства у Київському і Чернігівському князівствах?

ПОПРАЦЮЄМО З ДжЕРЕЛАМИ

**Розгром Києва Андрієм Боголюбським
у березні 1169 р.**

№1

Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий [день], у середу другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город – Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилювання анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали,

дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі [ці] смолянни, і суздальці, і чернігівці, і Олегова дружина, – і всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський Святої Богородиці поганими... І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невитишима, і сльози безперестаннї.

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 295.

№ 2

«Моління Данила Заточника» (перша чверть XIII ст.)

Князю мій, володарю! Багатий чоловік скрізь є відомим, навіть і в чужому місті; а убогий чоловік і в своєму місті ходить як невідомий. Якщо багатий чоловік заговорить, то всі мовчать (слухаючи) і те, що він скаже, до неба вознесуть; якщо ж убогий чоловік заговорить, то всі прикрикнуть на нього. У кого одежа багата, у того і мова шанована.

Хрестоматія з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Посібник для вчителів: У 2 т. – К., 1957. – Т. 1. – С. 103.

№ 3

«Слово о полку Ігоревім» про битву на р. Каялі

З ранку красного до вечора,
З вечора до світу ясного
Летять стріли гартовані,
Гримлять шаблі об шоломи,
Тріщать списи булатні
У полі невідомому,
Серед землі Половецької.
Чорна земля під копитами
Кістями засіяна,
Кров'ю полита, –
Тугою зійшли тії кості
На Руській землі!

Бились день та бились і другий,
А на третій, в південну годину,
Похилились Ігореві стяги!
Тут брати розлучились
Над рікою Каялою бистою.
Не стало вина кривавого,
Закінчили своє погуляння русичі,
Сватів своїх добре напоїли,
Самі полягли за землю Руську.

Слово про Ігорів похід / Переклад на українську мову Максима Рильського. – С. 14–15.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте власну оцінку діям Андрія Боголюбського з розгрому Києва в 1169 р., використовуючи джерело.
2. У чому, на вашу думку, полягає основна ідея автора «Моління Данила Заточника»? Відповідь обґрунтуйте.
3. Використовуючи текст параграфа, джерела та додаткову літературу, складіть розповідь «Битва на річці Каялі».

АДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 148–155.

Малик Володимир. Черлені щити. – К., 1990.

Слово про Ігорів похід / Переклад на українську мову Максима Рильського.

§16. Політичний і соціально-економічний розвиток Галицького і Волинського князівств

ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Волинська земля утворилася на західних теренах Руської держави. Формування її територіальних меж тривало майже до кінця XII ст. Її назва – «земля з пагорбами» – походить від давнього центру племінного об'єднання волинян – граду *Волинь*. Згодом політичним і духовним центром Волинської землі стало засноване у 988 р. князем Володимиром Святославичем місто *Володимир-Волинський*.

У 80-х роках XI ст. відбувся поділ Волинської землі на дві частини: волинську і прикарпатську. Розвинутими містами Волині в цей час були *Володимир, Луцьк, Берестя, Вигошів* та ін.

В умовах міжусобиці на Волині у 1135 р. осідає внук Володимира Мономаха – Ізяслав

Мстиславич, котрий започатковує місцеву династію. У середині XII ст. Волинська земля виокремлюється в напівсамостійне князівство, яке вело жорстоку боротьбу з Галицьким. На час смерті сина Ізяслава – Мстислава (1170) удільними князівствами в Західній Волині володіли: *Белзьким* – Всеволод, *Берестейським* – Володимир, *Червенським* – Святослав, *Володимирським* (після смерті Мстислава) – Роман. У *Східній Волині* (*Луцькому князівстві*) правив брат Мстислава – Ярослав, котрий, за домовленістю з ним, після його смерті фактично став верховним князем Волині.

Серед молодих князів особливими здібностями державотворця і полководця вирізнявся **Роман Мстиславич**, який народився на початку 50-х років XII ст. Його матір'ю була донька польського короля Болеслава Кривоустого. Він намагався обмежити боярське свавілля, створив сильне військо, заручився підтримкою володимирського єпископа,

у своїй діяльності спирався на городян. З початку 80-х років XII ст., після смерті свого дядька Ярослава, Роман розпочав боротьбу за утвердження у Волині.

Утворення Волинського князівства стало наслідком політичного розвитку волинських земель.

УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Галицьке князівство почало формуватися наприкінці XI ст. на прикарпатській частині Волині. Його центром стала *Перемишльська земля*, яка до приєднання у 981 р. до Русі перебувала у складі Чеської держави. Засновником місцевої династії став онук Ярослава Мудрого – Ростислав Володимирович, який намагався утворити з Галичини міцний політичний осередок. Його справу продовжили сини – Рюрик, Василько і Володар. У 1084 р. Галичина ділиться на три князівства: *Перемишльське, Теревлянське і Звенигородське*. Любецький з'їзд князів узаконив за братами отчинний порядок володіння ними.

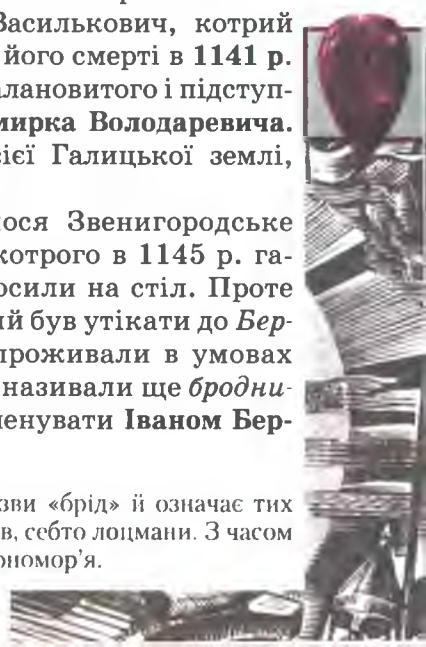

Князь Роман Мстиславич.
Художня реконструкція М. Фіголя. XX ст.

Князювання братів заклало підвалини майбутньої могутності Галицької землі. Вони створювали умови для економічного розвитку краю, захищали його від нападів угорців і поляків. У 1097 р. Галицька земля виходить з-під влади Києва. Після смерті Володаря і Василька у 1124 р. між їхніми синами розпочалася боротьба за владу. Тим часом швидко зростала роль *м. Галича*, розташованого в центральній частині Галицької землі, що сприяло виникненню в середині 20-х років XII ст. *Галицького князівства*. У ньому правив Іван Василькович, котрий стає володарем і Теревлянського князівства. По його смерті в 1141 р. обидва князівства потрапляють до рук владного, талановитого і підступного політика – перемишльського князя **Володимирка Володаревича**. Останній перетворюється на володаря майже всієї Галицької землі, столичним містом якої з 1141 р. стає Галич.

За межами володінь Володимирка залишалося Звенигородське князівство, де правив небіж Іван Ростиславич, которого в 1145 р. галицькі бояри, невдоволені Володимирком, запросили на стіл. Проте Володимирко завдав йому поразки, і той змушений був утікати до *Берладі* – землі Дністро-Дунайського пониззя, де проживали в умовах «вольниці» переселенці з різних регіонів Русі (їх називали ще *бродниками*¹). З цього часу Івана Ростиславича стали іменувати **Іваном Берладником**.

¹ *Бродники* – цей термін, найімовірніше, походить від назви «брід» й означає тих осіб, котрі долають броди, – керманічі поромів, човнів, плотів, себто лоцмани. З часом так почали називати войовничу людність Північного Причорномор'я.

Намагаючись зберегти самостійність, Володимирко вів жорстоку боротьбу з київськими князями, в якій зумів приєднати до своїх володінь *м. Бужськ і Погорину* (міста Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнійницю). Визначилися територіальні межі Галичини. До складу князівства деякий час входила і *Закарпатська Русь*. Володимирко зробив чималий внесок у формування єдиного Галицького князівства. У 1153 р. він помер.

■ Об'єднання князівств сприяло розвитку Галицької землі.

ПІДНЕСЕННЯ
ГАЛИЦЬКОГО
КНЯЗІВСТВА
ЗА ЯРОСЛАВА
ОСМОМИСЛА

■ Князь Ярослав
Осмомисл

Галицький стіл перейшов до єдиного сина Володимирка – **Ярослава**. Молодий князь мав блискучі здібності державного діяча. На відміну від батька, він намагався залагоджувати внутрішні й зовнішні конфлікти шляхом переговорів. Йому довелося розв'язувати два складних завдання: відстоювати незалежність князівства від посягань Києва та знаходити порозуміння з місцевими боярами, які почувалися досить незалежно. Не зацікавлені у зміцненні князівської влади, бояри протидіяли політиці Ярослава, втручаючись навіть у його особисте життя (у 1170 р. вони спалили на вогнищі його кохану жінку Анастасію). З лав боярства формувалася також дружинна знать князя, котра могла впливати і на настрої війська. У 1158 р. проти Ярослава виступив Іван Берладник, котрий заручився підтримкою київського князя й частини галицьких бояр. Щоб запобігти новому наступу на Галич, Ярослав узяв участь у спільному поході з волинськими князями на Київ. Іван Берладник утік до Візантії, де й помер.

Залагодивши суперечності з Києвом і припинивши князівські міжусобиці, Ярослав установив добросусідські відносини з угорцями і поляками, зумів запобігти нападам половців.

■ Золоті колти,
прикрашені
перегородчастою
емаллю. XII ст.

За князювання Ярослава Галицького князівство переживало розквіт. Його володіння розширилися вздовж Дністра далеко на південь; навіть землі в нижній течії Пруту й Дунаю (Берладь) опинилися у сфері впливу Галича. Зростала роль Дністра у міжнародній торгівлі, що сприяло розвитку міст. За свідченням дже-рел, «земля ж його (Ярослава. – Авт.) була повна в усьому достатку, процвітала і множи-лася в людях, тому що вчені умільці й ремісники з усіх країн до нього приходили і городи населяли, котрими збагачувалася земля Га-лицька в усьому. По Дунаю він городи укріпив, купцями населив; тим, які торгували через море в Греках і ремесла налагоджували, він зі своїх маєтностей допомагав».

Срібний двостулковий браслет-наруч із зображенням гусляра. XII ст.

На середину 80-х років XII ст. Ярослав став найвпливовішим князем Русі. Намагаючись зміцнити політичну роль князівства, він добився заснування галицького єпископства, для чого заклав у Галичі величний храм Успіння Божої Матері. Його поважали за виваженість, мудрість, освіченість, чесність і доброту. Недарма прозвали Осмомислом (себто мудрим, котрий має вісім розумів). Помер князь 1 жовтня 1187 р. У своєму заповіті залишав позашлюбному (від Анастасії) сину Олегу Галич, а Володимирі (сину від шлюбу з Ольгою) – Перемишль.

Унаслідок мудрої політики Ярослава Галицького князівство перетворилося на одне з наймогутніших у Русі.

Швидкий політичний та економічний розвиток Волинського і Галицького князівств створював сприятливі передумови для їх об'єднання в єдину державу.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

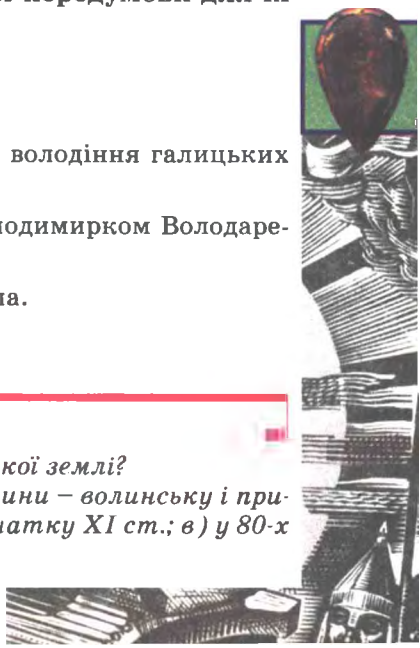
1084 р. – отримання братами Ростиславичами у володіння галицьких земель.

1141 р. – об'єднання Галицького князівства Володимирком Володаревичем.

1153–1187 рр. – князювання Ярослава Осмомисла.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Які міста стали осередком формування Волинської землі?
2. Коли відбувся поділ Волинської землі на дві частини – волинську і прикарпатську: а) у першій половині X ст.; б) на початку XI ст.; в) у 80-х роках XI ст.?

3. Вставте в речення пропущені слова: «На час смерті сина Ізяслава ... удільними князівствами в Західній Волині володіли: Белзьким – ..., Берестейським – ..., Червенським – ..., Володимирським – ...».
4. Продовжте речення: «Засновником місцевої династії у Галицькій землі став...».
5. Хто вперше об'єднав князівства Галицької землі: а) Володимирко; б) Іван Берладник; в) Ярослав Осмомисл?
6. Хто такі бродники?
7. Чому Ярослава називали Осмомислом?
8. Покажіть на карті межі Волинської землі кінця XI ст.
9. До яких заходів вдався Роман Мстиславич, ставши володимирським князем?
10. Покажіть на карті межі Галичини в середині XII ст.
11. За якими князями Любецький з'їзд узаконив отчинний порядок володіння Перемишльським і Тербовлянським князівствами?
12. Подія 1141 р. – це: а) перетворення Галича у столичне місто Галицького князівства; б) вихід Галичини з-під влади Києва; в) смерть Володимирка.
13. Хто такий Іван Берладник?
14. Які завдання доводилося розв'язувати Ярославу Осмомислу?
15. Чому Ярославу не вдалося приборкати бояр?
16. Визначте спільні та відмінні риси в історичних портретах батька і сина – Володимирка і Ярослава.
17. На основі тексту підручника й опрацьованої додаткової літератури напишіть історичний нарис «Становлення Волинського князівства».
18. Чи можна назвати діяльність Володимирка прогресивною? Якщо так, то чому? Власну думку аргументуйте.
19. Доведіть, що за князювання Ярослава Галицьке князівство переживало розквіт.
20. На основі тексту підручника, вміщеної у ньому ілюстрації й опрацьованої додаткової літератури складіть історичний портрет Ярослава Осмомисла.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№1

«Слово о полку Ігоревім»
про постать Ярослава Осмомисла

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїх золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,

Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунай рядячи.
Грози твої по землях течуть.
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях.

Слово про Ігорів похід / Переклад на українську мову
Максима Рильського. – С. 21.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

Яку оцінку дає Ярославу Осмомислу автор «Слова о полку Ігоревім»? Чи погоджуєтеся ви з нею? Висловіть власну думку.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 156–161.
 Назарук Осип. Осмомисл. – Львів, 1991.

ОСВІТА Й НАУКОВІ ЗНАННЯ

Від середини XI ст. в Русі активно розвивається освіта. При церквах і монастирях відкриваються школи. У 1086 р. княгиня Анна Всеволодівна заснувала в Києві при Андріївському монастирі школу для дівчаток, котрих навчали грамоти, ремесел, співу й «інших корисних знань». Зароджувалося й приватне навчання. Наприклад, Феодосій Печерський здобув освіту в невеликому місті Курську, де навчався в «єдиного вчителя». Із шкіл при Софійському соборі й Печерському монастирі вийшли такі відомі діячі культури, як митрополит Іларіон, митрополит Клим Смолятич, єпископ Кирило Туровський, літописці Никон Великий, Нестор, Сильвестр, математик Кирик та ін. У середині XIII ст. у Русі налічувалося близько 400 осіб, котрі володіли грецькою мовою.

Писемність поширювалася не лише серед привілейованих прошарків, а й серед ремісників і торгівців. Про це промовляють численні написи (епіграфічні пам'ятки) на посуді, пряслах, металевих виробках, ливарних формочках: «Давидова чара», «Гаврило», «Ярополче вино», «Максим» та ін. Під час археологічних розкопок у Новгороді віднайдено понад 1000 берестяних грамот різного змісту. На теренах України вони виявлені в Звенигороді. Вчені відкрили чимало написів городян на стінах церков; найбільше їх у Софійському соборі Києва.

Зароджувалися й поширювалися наукові знання. Перекладна література (переважно з Візантії) відкривала шлях до вивчення основ богослов'я, філософії¹, граматики. Перекладалися й книги, що містили знання зі світової історії, географії, астрономії, права тощо. Це «Хроніка» Георгія Амартола, «Історія іудейської війни» Йосифа Флавія, «Джерело знання» Іоанна Дамаскіна. Помітне місце посідав збірник афоризмів (2,5 тис. висловів) «Бджола». Науково-природничі знання черпалися із творів Козьми Індікоплова, «Фізіолога» невідомого автора, «Шестоднева» Іоанна й ін. Металургія, ковальська та ювелірна справи потребували знань з металознавства. Для зведення споруд необхідні були знання з математики,

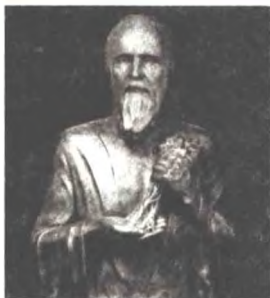
§17. Розквіт культури Київської Русі

Амфора з написом «Петро». XI–XII ст.

¹ Філософія – наука, що вивчає загальні закони розвитку суспільства й мислення.

■ **Agapim.**
Реконструкція
С. Нікітіна

для торгівлі – з *арифметики*. Як цифри використовувалися грецькі літери з різними позначками. Для виготовлення скла, мозаїки, емалей слід було знати *хімічні* властивості матеріалів. Зароджувалися й *медичні* знання. Джерела промовляють про діяльність лікарів, зокрема ченця Києво-Печерського монастиря **Агапіта**. Онука Володимира Мономаха **Євпраксія** склала перший медичний трактат «*Мазі*».

■ **Розвиток освіти сприяв зародженню й поширенню наукових знань.**

КНИЖНІ ПАМ'ЯТКИ Й ЛІТЕРАТУРА

Оскільки книгодрукування не існувало, книги *переписували*. Найбільша книгописна майстерня функціонувала при Софійському соборі. Крім книгописців і палітурників, над виготовленням книг працювали редактори, перекладачі, художники, ювеліри й ін. Тому книги являли собою дорогий витвір фахівців різних спеціальностей. Наприклад, у Візантії лише за одну з них можна було купити великий міський будинок або 12 га землі. Вочевидь, не менше книга коштувала і в Русі.

Прекрасно оздоблені книги є безцінними пам'ятками українського середньовіччя. На жаль, до нашого часу їх збереглося небагато. З-поміж них слід виокремити **Реймське євангеліє** – книгу, яку із собою в посазі до Франції привезла Анна Ярославна, котра вийшла заміж за французького короля. Вражає вишуканість художнього оформлення **Остромирового євангелія** (1056–1057). Яскравим свідченням високої майстерності письма та ілюстрування слугує **Ізборник**¹ **Святослава** (1073). У ньому вперше розміщено груповий портрет реальних людей – Святослава Ярославича та його сім'ї. Відомим є **Мстиславове євангеліє**, написане у два стовпці гарним уставом на 213 аркушах.

■ **Євангеліст Матфей.**
Мініатюра з *Галицького євангелія*.
Початок XIII ст.

Розвивалася література: перекладна й оригінальна богословського і світського змісту. Найдавнішою у східнослов'янських народів вважається руська редакція тексту Нового Заповіту – **Галицьке євангеліє** (1144). Поширювалося оригінальне письменство. Почали з'являтися твори житійного жанру, в яких описувалося життя мучеників і подвижників. Оповідання про окремі епізоди з життя святих об'єднувалися в збірки – *патерики*. Найвизначнішим із них є **Києво-Печерський патерик**.

¹ **Ізборник** – рукописний збірник статей та уривків, вибраних із різних книг.

Зароджується *світська* література. Започаткував її твір галичанина **Василя** (можливо, дружинника князя Василька) «**Повість про осліплення Василька**», котрий уміло передав трагедію скаліченого князя. Важливою літературною пам'яткою й першими мемуарами у вітчизняній літературі вважається «**Повчання**» Володимира Мономаха. Паломник **Данило** (з Чернігівщини) на початку XII ст. відвідав святі місця Палестини й усе побачене описав у творі «**Ходіння Даниїла Затворника**», який є одним із кращих у європейській середньовічній літературі у жанрі дорожніх нотаток.

Частина окладу книги. XIII ст.

Книжні пам'ятки становлять шедеври книгописання, а розвиток літератури зумовив появу нових жанрів.

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ» – ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО Й ГЕНІАЛЬНА ЛІТЕРАТУРНА ПАМ'ЯТКА

Похід Ігоря Святославича 1185 р. оспіваний у перлині давньоруської літератури – «**Слові о полку Ігоревім**». Ця літературна пам'ятка кінця XII ст. стоїть в одному ряду з такими західноєвропейськими шедеврами, як «**Пісня про Роланда**», «**Пісня про Нібелунгів**». Водночас це й надзвичайно важливе історичне джерело. З нього можна довідатися, яким шляхом просувалося руське військо, де відбулася битва, як вона проходила та які наслідки для населення руських земель мала поразка новгород-сіверського князя. Анонімний автор «**Слова**» переконливо показує, що Ігор вирушив у похід самовільно, покладаючись лише на мужність своїх воїнів:

Хочу, – каже, – з вами, русичі,
Чи списа зломити
При полі половецькому
Та й наложити головою,
Чи шоломом пити воду з Дону.

У творі надзвичайно точно відтворено історичні портрети найвпливовіших князів того часу, визначено їхню роль у політичному житті Русі. Давньоруський автор викрив причини князівських міжусобиць та показав їх трагічні для держави наслідки:

Перестали князі невірних воювати,
Стали один одному казати:
«Се моє, а се теж моє, брате!»
Стали вони діла дрібні
Вважати за великі,
На себе самих підіймати чвари, –
А невірні з усіх сторін находили,
Землю Руську долали.

Вболіваючи за долю Руської землі, він закликав князів до припинення чвар, збереження єдності Русі, спільних дій у захисті від ворогів:

А вступіть же,
Панове-браття,
В золотее стремено
За кривду сьогочасну,
За землю Руську.

«Слово о полку Ігоревім» – не лише найвидатніша пам'ятка давньоруської літературної спадщини, а й цінне історичне джерело.

ЛІТОПИСАННЯ

Нестор Літописець.
Скульптор М. Анто-
кольський. 1892 р.

«Повість временних
літ». Перша
сторінка тексту

Помітним явищем у культурному житті Русі було літописання*. Першим історичним твором, можливо, був «Літопис Аскольда», створений ще в 60–80-х роках IX ст. Анастас Корсунянин в 996 р. укладає в Десятинній церкві перший літописний звід, який по суті був спробою узагальнити півторасотлітню історію Русі. У 1073 р. у Софійському соборі написано літопис, що дістав назву «Найдавніший Київський звід». Ігумен Печерського монастиря Никон у 1078 р. створив самостійний літописний звід з 1039 по 1078 р.

Видатною пам'яткою літописання є «Повість временних літ», складена в 1113 р. ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором. Вона ввібрала в себе не лише попередній досвід літописання, а й досягнення тогочасної європейської думки, традиції візантійської культури. Тому Нестора сміливо можемо назвати «батьком» вітчизняної історичної науки. Він висвітлив розвиток Русі на тлі світової історії, дотримуючись ідеї взаємопов'язаного поступу народів. Автор довів свою працю до 1110 р. Продовженням «Повісті...» став Київський літопис, складений наприкінці XII ст. ігуменом Видубицького монастиря Мойсеєм. Літописи створювалися також у Чернігові, Переяславі, Володимирі-Волинському і в інших містах.

Літописи стали унікальним і безцінним джерелом вивчення історії Русі IX–XII ст.

АРХІТЕКТУРА
ТА МИСТЕЦТВО

З другої половини XI ст. культове будівництво розпочалося в багатьох містах Русі. У Києві зводяться кам'яні собори Михайлівського Золотоверхого, Михайлівського Видубицького, Печерського й Кловського монастирів.

У монастирському будівництві з'являється новий тип храмів – у вигляді шестистовпної будівлі з одним куполом. Першою такою спорудою став Успенський храм Печерського монастиря. За його зразком зводяться храми в різних регіонах. Від 30-х років XII ст. архітектура набуває нових рис: зменшуються розміри будівель, шестистовпні храми витісняються чотиристовпними, зникають сходові башти, змінюється техніка кладки стін. Своєрідністю відзначалася архітектура Волинської й Галицької земель: споруди тут будуються не з цегли, а з місцевого каменю (світло-сірого вапняку), на технічні прийоми їх зведення й декоративне оформлення справляє вплив романська архітектура. Наприкінці XII – на початку XIII ст. зовнішні форми монументальних споруд ускладнюються, характерним стає злет конструкцій у височінь.

Переживає розквіт монументальний живопис. Зразковим можна вважати внутрішнє оздоблення храму **Михайлівського Золотоверхого монастиря**. У створенні його мозаїк брав участь видатний художник кінця XI – початку XII ст. **Алімпій**. Порівняно з софійськими вони динамічніші, а зображені особи виглядають «живішими». Вражає фресковий живопис **Кирилівської церкви** (зображення Страшного суду й святих воїнів). Найвідомішою іконописною майстернею була Печерська, в якій творив згаданий вище Алімпій. Вочевидь, саме його пензлю належить відома ікона «**Ярославська Оранта**».

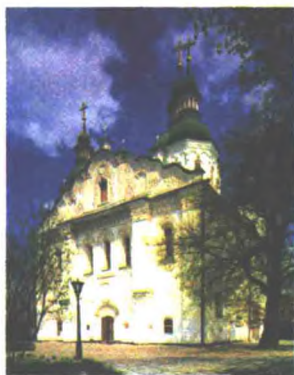
Михайлівський собор Видубицького монастиря в Києві – архітектурна пам'ятка останньої третини XI ст.

Композиція «Євхаристія». Михайлівський Золотоверхий собор. 1108 р. Фрагмент

Успенський собор Києво-Печерської лаври. Кінець XI ст. Відновлено у 2000 р.

Кирилівська церква. Київ. XII ст.

Іконки кам'яні. XII–XIV ст.

Розвивається художня різьба по каменю, з якого виготовляють невеличкі іконки. Високого рівня досягло прикладне мистецтво, зокрема художнє ремесло у техніці емалі й черні. Вершиною емалевої справи є дві золоті діадеми XII ст.: одна з ликами святих, інша – зі сценою «Вознесіння Александра Македонського», а також хрест княгині Єфросинії Полоцької, виготовлений у 1161 р. київським майстром Лазарем Богшею.

Створені в Русі шедеври образотворчого мистецтва засвідчили високий рівень розвитку архітектури, малярства, ювелірної справи.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Як і в попередній період, розвивався *дружинний* епос, причому не лише на землях Київщини, Переяславщини й Чернігівщини, а й у Галичині та на Волині. Так, Галицько-Волинський літопис починається дружинною піснею про подвиги Романа Мстиславича. Поширювалися епічні пісні – *билини*, в яких оспівувалися не лише воїни-богатирі Ілля Муромець, Добриня Никитич та Альоша Попович, а й селяни-орачі, зокрема *Микула Селянинович*.

Важливе місце в духовному житті народу посідали *пісні*, особливо обрядові, виконання яких пов'язане з обрядами як *календарними*, так і *сімейними*. Календарні обрядові пісні тісно поєднані з працею людей, сільськогосподарськими сезонами, календарними циклами у природі, святами, пов'язаними із вшануванням сил природи. Тому чільне місце в них посідали хліборобські мотиви. Особливо яскраво вони проявлялися у колядках, щедрівках, веснянках тощо. Сімейно-обрядові пісні – поетичний супровід урочистостей і обрядів сімейного плану: народження дитини, хрещення, одруження, весілля й смерті. Активно розвивалася весільна пісенність. Збагачувалися *родинно-побутові* пісні: про кохання, сімейне життя тощо. Складалися колискові й жартівливі пісні. Створювалися казки, легенди, прислів'я, загадки.

Усна народна творчість, розвиваючись, слугувала потужною підвалиною духовного життя наших пращурів.

Культура Русі другої половини XI – першої половини XIII ст. переживала розквіт і в багатьох сферах вийшла на європейський рівень.

ЗАСВОЙМО ПОНЯТТЯ

ЛІТОПИСИ – історичні твори, в яких розповіді про події та факти подаються за роками.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

996 р. – укладення Анастасом Корсунянином першого літописного зводу.

1113 р. – завершення написання Нестором Літописцем «Повісті временних літ».

Кінець XII ст. – створення невідомим автором «Слова о полку Ігоревім».

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Вставте в речення пропущені слова: «... р. княгиня Анна Всеволодівна ... в Києві при ... монастирі ... для дівчаток».
2. Назвіть відомих діячів культури, котрі навчалися у школах при Софійському соборі й Києво-Печерському монастирі.
3. Хто є автором медичного трактату «Мазі»: а) Агапіт; б) Клим Смолятич; в) Євпраксія?
4. Продовжте речення: «У Візантії за одну книгу можна було купити...».
5. Груповий портрет реальних людей було вміщено в: а) Ізборнику Святослава; б) Реймському євангелії; в) Остромировому євангелії.
6. Автор «Повісті про осліплення Василька» є: а) Василь; б) Кирило Туровський; в) Даниїл.
7. Коли було укладено перший літописний звід: а) у 80-х роках IX ст.; б) 996 р.; в) 1037 р.?
8. Хто такий Алімпій: а) лікар; б) художник; в) зодчий?
9. Хрест княгині Єфросинії Полоцької виготовив: а) Сильвестр; б) Никон; в) Лазар Богша.
10. Про що промовляють епіграфічні пам'ятки?
11. Які види знань зароджувалися в Русі?
12. Чому книги були дуже дорогими?
13. Охарактеризуйте основні книжні пам'ятки.
14. Що ви знаєте про розвиток церковної літератури?
15. Розкажіть про розвиток мистецтва.
16. Які сфери життя народу відбивалися в усній народній творчості?
17. Доведіть, що в Русі відбувся процес зародження й розвитку знань.
18. Складіть розгорнутий план висвітлення питання «Розквіт руської літератури».
19. Чи погоджуєтесь ви з твердженням, що «Слово о полку Ігоревім» є важливим історичним джерелом? Як ви розумієте такі слова автора «Слова»: «Стали вони діла дрібні вважати за великі»?

20. Чи можна вважати Нестора «батьком» вітчизняної історичної науки? Якщо так, то чому? Власну думку обґрунтуйте.
21. Визначте основні періоди в розвитку архітектури та їхні прикметні риси.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Володимир Мономах. Повчання дітям

Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської... На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воевод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі... Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло. А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, – не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть.

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 457.

№ 2

«Бджола»

Ти так бажай жити, щоб більш сильні тебе не кривдили, але й ти не страхай слабших за тебе.

Лакон, немічний тілом, на бойовище йшов. Спитали його: «Куди йдеш?» Відповів він: «За Батьківщину хочу вмерти».

Даремна мужність, яка без правди.

Корисне всяке місце, коли живеш з правдою.

Майстерність коня у битві перевіряється, а побратимство – у біді.

Усе нове краще: і посуд, і одежа, а дружба – стара.

Коли хочеш над іншими володарювати, то перш учись сам собою водіти.

Не перевіривши, не сvari людину, спершу перевір та зрозумій і лише тоді осуджуй.

Жахливо бідувати, та ще гірше – багатство злом здобувати.

Перше молись за спільне спасіння, а згодом за своє.

Неможливо велике знання набути, мало навчаючись.

Хто чужого прагне, той скоро за своїм голоситиме.

Зле не бачить, що є зло.

Істина єдина, а брехня багатолика.

Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. 1. – С. 554–573.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи джерело № 1, назвіть основні риси справжнього князя. Які з них, на вашу думку, є визначальними?
2. Чого навчали наведені вислови з «Бджоли»?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 205, 207–208.

Логвин Юрій. Книжник // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – К., 1990. – Вип. 1. – С. 262–267.

Полікарп. Про святого і блаженного Агапіта, безкорисливого лікаря // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – Вип. 1. – С. 255–259.

ПРИЧИНИ
ТА НАСЛІДКИ
ПОСЛАБЛЕННЯ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ВЛАДИ
ЗА ЯРОСЛАВИЧІВ

Передбачений заповітом Ярослава розподіл між синами Руської землі – традиційного ядра Русі – за відсутності усталеного принципу успадкування престолу по-

§18. Узагальнення

слаблював владу київського князя. Цим скористалися брати Ізяслава, котрі повели проти нього боротьбу. Брак у київського володаря здібностей державного діяча і полководця змусив його погодитися на *тріумвірат* як форму правління державою. Оскільки брати Ярославичі більше дбали про задоволення власних інтересів, ніж про потреби розвитку Русі, тривав процес послаблення центральної влади. Як наслідок – зміцнювалися політичні центри на місцях, а їхні князі почувалися більш незалежними від Києва. Між ними посилювалися чвари за володіння уділами. Загострювалася боротьба за київський стіл. Відбулося послаблення воєнної могутності Русі. Частішими стали вторгнення половців.

НОВИЗНА І МЕТА
ПРИНЦИПУ
ОТЧИННОСТІ

Ухвала Любецького з'їзду князів про запровадження отчини відзначалася новизною. Її характерними рисами стало те, що:

– уперше в історії Русі офіційно утверджувався принцип спадкового володіння (від батька до сина) підвладними територіями (уділами), який закріплював їх за певними родами роду Рюриковичів;

– право отчинності пропонувалося закріпити не за всіма князями, а лише за Святополком, Святославичами і Володимиром Мономахом, себто за сім'ями трьох старших синів Ярослава Мудрого;

– київський стіл перетворювався на спадкове володіння.

Отже, мета цього політичного кроку полягала в тому, аби обмежити кількість спадкоємців роду Рюриковичів на володіння трьома отчинами, включаючи київський стіл, що мало б запобігати усобицям і зміцнити центральну владу.

ЧОМУ ВОЛОДИМИР
МОНОМАХ СТАВ
ВСЕВЛАДНИМ
МОНАРХОМ

Прийшовши до влади (усунувши при цьому законного спадкоємця київського столу), Володимир Мономах спромігся утвердити в країні неподільне єдиновладдя. Цьому сприяла низка чинників. Насамперед слід відзначити видатні особисті якості князя як державного діяча і полководця. Він зумів зосередити у своїх руках 75 % князівських володінь Русі, що забезпечувало необхідні кошти для утримання сильного війська. У відносинах з підвладними князями неухильно дотримувався принципу сюзеренітету – васалітету, переміщаючи їх зі столу на стіл й відбираючи володіння в непокірних. Безжально придушував найменші прояви непослуху князів. Нарешті, своєю владністю, рішучістю й суворістю вселяв страх у серця місцевих князів, що паралізовувало їхню волю до спротиву.

Така політика Володимира Мономаха зміцнила державну єдність Русі та її міжнародне становище, уможливила успішну боротьбу з половцями.

РОЗДРОБЛЕНІСТЬ
РУСІ:
ВИПАДКОВІСТЬ ЧИ
ЗАКОНОМІРНІСТЬ?

Упродовж століть історики замислювалися над долею Київської Русі, намагаючись збагнути причини її роздробленості, що в кінцевому підсумку привело її до загибелі. Виникає запитання: це трапилося внаслідок випадкового збігу несприятливих обставин чи закономірних процесів у державі? У пошуках відповіді на нього історики називали різні чинники – чвари князів, відсутність закону про порядок успадкування влади, величезну територію, якою вкрай важко було ефективно управляти з єдиного центру, неспроможність великих князів утримувати владу та ін. Дехто з учених припускав, що якби дія цих та інших чинників не проявлялася повною мірою і не збіглася в часі, то, можливо, вдалося б зберегти цілісність держави.

На нашу думку, роздробленість Русі – закономірний результат розвитку країни, запобігти якому не було під силу жодному з її володарів, включаючи Володимира Мономаха. Річ у тому, що розвиток середньовічних суспільних відносин неминуче зумовлював постійне наростання економічної, політичної й військової потуги удільних князівств, формування в них політичної *еліти*, яка прагнула незалежності від Києва.

СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ
У РОЗВИТКУ
КНЯЗІВСТВ

У політичному й соціально-економічному розвитку князівств на історичних теренах України спостерігалися як спільні риси, так і відмінності. У чому вони проявлялися?

Спільні риси:

– розвиток, хоч і різними темпами, сільського господарства, промислів, ремесел і торгівлі;

- швидке зростання кількості міст, значна частина яких перетворювалася на місцеві центри економічного життя;
- зміцнення приватного землеволодіння бояр;
- зростання залежності селянства;
- розвиток васальних відносин;
- прагнення (за винятком Переяславського князівства) до незалежності від Києва;
- роздроблення князівств на уділи й міжусобна боротьба.

Відмінності:

- темпи економічного розвитку (найвищими вони були у Волинському і Галицькому князівствах);
- перетворення боярства Галицької землі на впливову політичну силу, чого не спостерігалося в інших князівствах;
- відсутність у знаті Переяславського князівства прагнення до політичної самостійності;
- наявність у політичному розвитку Волинського і Галицького князівств тенденції до подолання удільності та їх об'єднання.

Пам'ятний знак на честь 800-річчя «Слова о полку Ігоревім». Скульптор Г. Хусид

ПРИКМЕТНІ РИСИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Культура Русі переживала піднесення. Це виявилось в:

- поширенні освіти й писемності не тільки серед привілейованої верстви, а й серед міщан;
- зародженні гуманітарних і науково-природничих знань;
- виникненні книгописних майстерень і виготовленні книг на рівні кращих європейських зразків;
- зародженні оригінальної світської літератури, шедевром якої стало «Слово о полку Ігоревім»;
- становленні й розквіті літописання; створенні унікального історичного джерела – «Повісті временних літ»;
- формуванні різних архітектурних шкіл;
- вдосконаленні монументального живопису, іконопису, прикладного мистецтва тощо;
- збагаченні усної народної творчості.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. З'ясуйте причини послаблення центральної влади за Ярославичів.
2. У чому полягала сутність принципу отчинності?
3. За допомогою яких заходів Володимир Мономах домогся утвердження свого єдиновладдя?
4. Доведіть, що роздробленість Русі була закономірним процесом.
5. У чому полягали спільні риси розвитку князівств?
6. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що культура Русі переживала розквіт? Якщо так, то чому? Власну думку обґрунтуйте.

§19. ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ

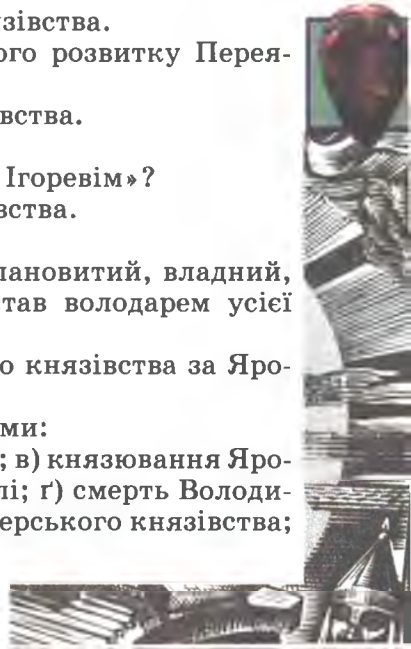
■ ПЕРШИЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Вставте в речення пропущені слова: «У 1054 р. ... погодився на ... з братами ... Руссю».
2. Хто такі ізгой: а) ченці монастирів; б) особи, позбавлені звичного суспільного становища; в) залежні селяни?
3. Битва на р. Альті відбулася: а) у 1054 р.; б) у 1068 р.; в) у 1113 р.
4. Яка подія трапилася в 1072 р.: а) приймається «Правда Ярославичів»; б) поновлюється триумфірат Ярославичів; в) триумфірат припиняє своє існування?
5. Вставте в речення пропущені слова: «“Правда Ярославичів” скасувала ... за вбивство, замінивши її ... штрафом».
6. Хто з князів уперше в Русі звернувся по допомогу до половців: а) Святослав; б) Ізяслав; в) Олег і Борис?
7. Батьком Володимира Мономаха був: а) Всеволод; б) Святослав; в) Ізяслав.
8. Що сталося в 1097 р.: а) прийшов до влади Святополк; б) зібрався Любецький з'їзд князів; в) відбулася битва на р. Сутіні?
9. Володіння яких князів проголошувалися отчинами?
10. Який князь першим порушив ухвалу Любецького з'їзду: а) Святополк; б) Давид; в) Василько?
11. Де й коли відбулася битва, в якій полягло 20 половецьких ханів?
12. Продовжте речення: «“Устав” Володимира Мономаха підтверджував усі права землевласників щодо підданих, передбачав...».
13. Закупи – це: а) селяни, котрі потрапили в кабалу до землевласників через невідпрацьований борг; б) купці; в) залежні селяни.
14. Вставте в речення пропущені слова: «Київська земля залишалася ... спадщиною роду ..., а ... столицею».
15. Погром у Києві в 1169 р. учинив: а) Мстислав Романович; б) Андрій Боголюбський; в) Володимирко.
16. Про яку подію літописець повідомив такими словами: «За ним же Україна багато потужила»?
17. Новгород-Сіверське князівство виникло за ухвалою: а) Володимира Мономаха; б) Ярослава Осмомисла; в) Любецького з'їзду князів.
18. Династію волинських князів започаткував: а) Роман; б) Всеволод; в) Ізяслав.
19. Князювання яких братів заклало підвалини могутності Галицької землі?
20. Продовжте речення: «З середини XI ст. у Галичині почало ...».
21. Галич стає столицею князівства у: а) 1141 р.; б) 1145 р.; в) 1153 р.
22. Вставте в речення пропущені слова: «Ярослав прагнув ... свій ... непокірне ..., яке почувалося досить ...».
23. Продовжте речення: «Феодосій Печерський здобув освіту у...».
24. Найбільша книгописна майстерня працювала при: а) Михайлівському Видубицькому монастирі; б) Софійському соборі; в) Успенському храмі Києво-Печерського монастиря.

25. Які книжні пам'ятки ви знаєте?
26. Що таке патерик?
27. Хто автор перших мемуарів у Русі: а) Феодосій Печерський; б) Нестор; в) Володимир Мономах?
28. Перший літописний звід було складено в: а) 996 р.; б) 1037 р.; в) 1113 р.
29. Вставте в речення пропущені слова: «Найвідомішою іконописною майстернею була ..., в якій працював видатний художник ...».

■ ДРУГИЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Що передбачав заповіт Ярослава?
2. Чому Ізяслав погодився на спільне з братами управління Руссю?
3. Які причини повстання киян у 1068 р.?
4. Висвітліть основні положення «Правди Ярославичів».
5. У чому полягали негативні наслідки послаблення центральної влади за Ярославичів?
6. Упізнайте історичну постать за описом: «Високоосвічений (знав 5 мов), тихий, стриманий, хоробрий і підступний».
7. Чому Олега Святославича прозвали Гориславичем?
8. З якою метою князі вирішили провести з'їзд?
9. Що передбачав принцип отчинності?
10. Яка подія стала приводом до повстання киян у 1113 р.?
11. Упізнайте історичну постать за описом: «Зійшов на престол у 60-річному віці, був вольовим і розсудливим державним діячем, талановитим полководцем, рішучим противником міжусобиць».
12. Покажіть на карті володіння Володимира Мономаха.
13. Визначте основні риси зовнішньої політики Володимира Мономаха.
14. Чому Мстислава назвали Великим?
15. Визначте причини роздробленості Русі.
16. Покажіть на карті межі Київського князівства.
17. Чому князі вели постійну боротьбу за оволодіння Києвом?
18. Покажіть на карті межі Переяславського князівства.
19. У чому полягала прикметна риса політичного розвитку Переяславського князівства?
20. Покажіть на карті межі Чернігівського князівства.
21. Охарактеризуйте розвиток Чернігова.
22. У чому полягала основна ідея «Слова о полку Ігоревім»?
23. Покажіть на карті терени Волинського князівства.
24. Як формувалося Волинське князівство?
25. Упізнайте історичну постать за описом: «Талановитий, владний, жорстокий і підступний політик, котрий став володарем усієї Галицької землі».
26. Висвітліть економічний розвиток Галицького князівства за Ярослава Осмомисла.
27. Установіть відповідність між подіями та датами:
а) утворення тріумвірату; б) битва на р. Сутіні; в) князювання Ярослава Осмомисла; г) поразка Ігоря на р. Каялі; ґ) смерть Володимира Мономаха; д) виникнення Новгород-Сіверського князівства; е) Ізяслав Мстиславич осів у Волині;

- а) 1054 р.; б) 1135 р.; в) 1125 р.; г) кінець XI ст.; ґ) 1153–1187 рр.;
д) 1185 р.; е) 1103 р.
28. Розташуйте події у хронологічній послідовності:
- смерть Мстислава Великого;
  - заповіт Ярослава Мудрого;
  - запрошення боярами Галича Івана Берладника на князівський стіл;
  - створення «Повісті временних літ»;
  - початок роздробленості Русі;
  - «Правда Ярославичів»;
  - правління переяславського князя Володимира Глібовича.
29. Про що промовляють епіграфічні пам'ятки?
30. Що ви знаєте про зародження наукових знань?
31. Чому книга коштувала дуже дорого?
32. Охарактеризуйте розвиток світської літератури.
33. У чому полягали прикметні риси волинської та галицької архітектури?
34. Розкажіть про розвиток усної народної творчості.

ТРЕТІЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Доведіть, що тріумфірат Ярославичів засвідчив послаблення центральної влади.
2. Чи є підстави стверджувати, що «Правда Ярославичів» мала регулювати васально-сюзеренні відносини? Якщо є, то які? Власну думку обґрунтуйте.
3. Складіть розгорнутий план висвітлення питання «Правління Ярославичів».
4. Проаналізуйте ухвали Любецького з'їзду князів і дайте їм оцінку.
5. Доведіть, що Володимир Мономах став всевладним монархом.
6. Складіть історичний портрет Володимира Мономаха.
7. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що Мстислав Великий продовжував політику свого батька? Власну думку аргументуйте.
8. Роздробленість Русі – це прогресивне явище чи ні? Висловте власну думку й обґрунтуйте її.
9. Визначте прикметні риси політичного й економічного розвитку Київського князівства.
10. З якою метою Андрій Боголюбський вивіз із Києва духовні святині? Власну думку обґрунтуйте.
11. Наведіть аргументи на користь думки, що «Слово о полку Ігоревім» є важливим історичним джерелом.
12. Складіть оповідання на тему «Створення Галицького князівства».
13. Доведіть, що Ярослава називали Осмомислом не випадково, а цілком справедливо.
14. Віднайдіть спільні риси в розвитку князівств на теренах України і запишіть їх у зошити.
15. Чи можна Нестора Літописця назвати «батьком» вітчизняної історичної науки? Власну думку обґрунтуйте.
16. Складіть розширений план висвітлення питання «Розквіт руської культури».

Галицько-Волинська держава

ОБ'ЄДНАННЯ
ВОЛИНСЬКОГО
ТА ГАЛИЦЬКОГО
КНЯЗІВСТВ

Після смерті Ярослава Осмомисла в Галицькому князівстві спалахнула боротьба за владу. Великим князем став його син Володимир, котрий правив 10 років. З його смертю в 1199 р. місцева династія Ростиславичів перервалася. Довідавшись про це, волинський князь Роман Мстиславич оволодів Галичем. У 1199 р. відбулося об'єднання Волинського та Галицького князівств в одне, що мало важливе значення: створювалися сприятливі умови не лише для розвитку міст,

§20. Утворення Галицько-Волинської держави

Галицько-Волинська держава

сільського господарства, промислів, ремесел і торгівлі, а й для зміцнення політичного центру. Процес їх об'єднання (в умовах, коли інші князівства дробилися на уділи) був не випадковим. Він зумовлювався етнічною однорідністю населення, його прагненням домогтися припинення міжусобиць, захистити край від зовнішньої загрози.

Започаткувавши утвердження династії Мстиславичів, Роман діяв надзвичайно вміло, енергійно й рішуче. Дізнавшись, що київський князь Рюрик Ростиславич готує похід, випередив його, виступивши в 1201 р. на Київ, яким оволодів з допомогою міщан, і посадив на київський стіл луцького князя. Хоча Рюрик на початку 1203 р. спромігся відбити Київ, учинивши в ньому великий погром, але йому не вдалося повернути владу. Отже, враховуючи, що Переяславське князівство залежало від Києва, Роман став фактичним володарем майже всієї Південно-Західної Русі (за винятком Чернігівщини). Аби запобігти постійним міжусобицям, він запропонував обирати великого князя шістьом найвпливовішим князям Русі. Проте ця пропозиція не знайшла підтримки.

Усередині князівства Роман рішуче боровся з боярством, утверджуючи одноосібну владу монарха. Багатьох бояр було страчено й вигнано за межі держави; решта боялися виступити проти нього. Не випадково Галицько-Волинський літопис саме Романа Мстиславича вперше називає «самодержцем* всеї Русі».

Володар Галицько-Волинської держави проводив активну зовнішню політику. Зокрема, підтримував тісні стосунки з Візантією. Відомі два його успішних походи проти половців. Вочевидь, наприкінці 1204 р. він уклав союзну угоду з Угорщиною та Польщею. Проте, втрутившись у міжусобну боротьбу польських князів, загинув 19 червня 1205 р. біля м. Завихвоста.

Створення Галицько-Волинської держави мало прогресивне значення. Проте смерть її творця тайла небезпеку поновлення міжусобиць та розпаду держави.

Церква
Св. Пантелеймона
під Галичем. 1200 р.

Герби Галицько-
Волинської землі,
Подільського
воєводства,
Львівської землі

«ВЕЛИКА СМУТА
ПОСТАЛА В ЗЕМЛІ
РУСЬКІЙ»

Так автор Галицько-Волинського літопису охарактеризував усобиці, що охопили князівство після смерті Романа. Вони набрали такого розмаху, що окремі історики називають їх «*громадянською війною*»* (1205–1245). Основною рушійною силою усобиць виступало галицьке боярство, котре не хотіло допустити зміцнення князівської влади й раз по раз зверталося по допомогу до іноземців. Бояри змусили вдову Романа, **Ганну**, з малолітніми синами, **Данилом** і **Васильком**, залишити Галич.

У боротьбі за княжий стіл бояри стали на бік синів Ігоря Ярославича із Сіверської землі – онуків Ярослава Осмомисла. У 1206 р. в *Галичі* осів Володимир, у *Звенигороді* – Роман, у *Володимирі* – Святослав. Отже, знову з'являються удільні князівства. Між братами спалахує боротьба за верховну владу, в яку втрутилися бояри, чернігівські князі, Польща й Угорщина. Посилюється вплив іноземців, унаслідок чого Ігоровичі втрачають владу. У Галичі розташовується угорська залога, бо король **Єндре II** виношував наміри приєднати Галичину до Угорщини. Безчинства чужоземних воєнків викликали повстання, і за допомогою знову запрошених Ігоровичів угорців прогнали. Утвердившись при владі, брати вирішили зламати політичну *опозицію*¹ бояр. За їхнім наказом було вбито півтисячі бояр, інші повтікали.

Окремі з них звернулися по допомогу до **Єндре II**, запевняючи, що визнають владу **Данила**. У 1211 р. угорське військо займає Галич, і **Данило** стає галицьким князем. Оговтавшись від страху, бояри, без відома **Данила**, привселюдно повісили Романа та Святослава Ігоровичів (це єдиний випадок в історії Київської Русі, коли васали стратили своїх князів). Оскільки **Данило** через неповноліття не міг управляти, то влада зосередилася в руках вольової, мужньої, цілеспрямованої й мудрої **Ганни**. Її самостійність не подобалася боярам, і вони змусили матір і сина знову втікати. У 1213 р. боярин **Володислав Кормильчич** проголосив себе галицьким князем (єдиний випадок на теренах Русі, коли людина, яка не належала до роду Рюриковичів, посміла посягнути на князівський стіл), що призвело до загострення міжусобиць. Скориставшись ними, польський і угорський володарі в 1214 р. домовилися про поділ Галицько-Волинської держави: *Галицьке кня-*

¹ *Опозиція* – протидія, опір комусь або чомусь.

зівство отримував угорський королевич Коломан; польський князь Лешко – *Перемишль, Берестейщину* й частину *Холмщини*; Данилу й Васильку дісталася у володіння лише *Володимирська волость*. Взимку 1215 р. Коломана коронували «королем Галичини», й він вступає до Галича. Кормильчич помер в ув'язненні в Угорщині.

Міжусобиці та втручання в них володарів Угорщини й Польщі зумовили розпад держави й створили реальну загрозу втрати Волиню і Галичиною незалежності.

**БОРІТЬБА ДАНИЛА
Й ВАСИЛЬКА
ЗА ВІДРОДЖЕННЯ
ДЕРЖАВИ**

Данило осів у Володимирі й отримав цілковиту підтримку місцевого боярства й городян. Тим часом утиски з боку угорців, зокрема спроби запровадити католицизм, викликали масові виступи населення Галичини проти панування іноземців. Унаслідок загострення польсько-угорських відносин Лешко запропонував новгородському князю (онуку Ярослава Осмомисла) Мстиславу Мстиславичу (Удатному) сісти на галицький стіл, сподіваючись, що той протистоятиме Ендре II та Данилу. Мстислав прийняв пропозицію і в 1218 р. оволодів Галичем.

Через декілька місяців Данило одружився з донькою Мстислава. Це сприяло зміцненню становища молодого князя, і він вирішив розпочати боротьбу за повернення своїх володінь. Спочатку Данило відібрав у поляків *Берестейщину* й волості за *Західним Бугом*. Тим часом Лешко й Ендре II домовилися про спільні дії проти Мстислава, аби відібрати в нього Західну Галичину. Розпочалися воєнні дії, в яких Данило взяв участь на боці тестя й проявив блискучі військові здібності. Водночас Данило й Василько уклали угоди про союз з литовцями та ятвягами, дії яких скували значні сили поляків. Розгромивши угорське військо, Мстислав зміцнив свою владу. Однак у 1222 р. він уклав з Ендре II договір, який передбачав шлюб його доньки з угорським королевичем Ендре. Останньому після смерті Мстислава мав перейти галицький стіл.

Цей крок галицького князя погіршив його відносини з Данилом і Васильком, котрі намагалися повернути до складу Волинського князівства Белзьку й Червенську землі. У 1223 р. Данило взяв участь у трагічній для руського війська битві з монголами на р. Калці, де був поранений. Повернувшись із походу, він продовжив справу об'єднання Волині, але його дії наштовхувалися на спротив Мстислава, котрий потрапляв у все більшу залежність від бояр та угорського короля.

Після його смерті в 1228 р. Данило виношує наміри щодо возз'єднання Галицько-Волинсь-

Князь Данило
Галицький.
Художня
реконструкція
М. Фіголя. XX ст.

кої держави. Він приєднує до своїх володінь *Луцьку, Пересопницьку, Чорторийську* волості й реформує військо (створює регулярну піхоту з городян). У першій половині 30-х років XIII ст. кілька разів займав Галич, але через опір бояр та вторгнення угорців знову втрачав його. Значним успіхом стало оволодіння *Белзькою землею*. У 1238 р. разом з Васильком Данило вирушив у похід проти Добжинського ордену хрестоносців, який заволодів *Дорогочинською землею*. У бою під *Дорогочином* вони розгромили ворога. Після цього було відвойовано *Перемишль*. Врешті-решт наприкінці року Данило увійшов до Галича й утвердився в ньому.

Завдяки величезним зусиллям Данила й Василька спочатку об'єднується *Волинське князівство*, а пізніше поновлюється *Галицько-Волинське князівство*.

Утворена держава попри тривалу жорстоку громадянську війну та постійне втручання Польщі й Угорщини довела свою життєздатність і зберегла військово-політичну потугу.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА – збройна боротьба за владу в державі із залученням до неї різних прошарків населення.

САМОДЕРЖАВСТВО – форма правління з необмеженою владою однієї особи.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

1170–1205 рр. – князування Романа Мстиславича.

1199 р. – створення Галицько-Волинської держави.

1201–1264 рр. – роки життя Данила Романовича.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Вставте в речення пропущені слова: «У ... р. відбулося ... Волинського й Галицького князівств в одну ..., що мало ... значення».
2. У якому році Роман зайняв Київ: а) 1199 р.; б) 1201 р.; в) 1203 р.?
3. 19 червня 1205 р.: а) загинув Роман; б) Володислав Кормильчич проголосив себе галицьким князем; в) Данило осів у Володимирі.
4. Яка доля спіткала Романа та Святослава Ігоровичів?
5. Хто з бояр проголосив себе галицьким князем?
6. У якому році польський і угорський володарі домовилися про розподіл Галицько-Волинської держави: а) 1210 р.; б) 1214 р.; в) 1215 р.?
7. У 1218 р. оволодів галицьким столом: а) Василько; б) Данило; в) Мстислав.
8. У якому році було розгромлено рицарів Добжинського ордену: а) 1238 р.; б) 1239 р.; в) 1223 р.?
9. У чому полягало значення зайняття Києва Романом?

10. Що нового вносила пропозиція Романа щодо обрання великого князя в управління Руссю?
11. Чому Роман вів боротьбу з боярами?
12. Чому в Галицько-Волинській державі спалахнула «велика смута»?
13. Що ви знаєте про князювання Ігоровичів у Галичині?
14. З яких міркувань польський князь Лешко запропонував новгородському князю Мстиславу зайняти галицький стіл?
15. Що передбачала угода 1222 р. Мстислава з Ендре II?
16. Об'єднання Волинського й Галицького князівств було випадковою чи закономірною подією? Висловіть власну думку.
17. Чи відповідає істині твердження літописця, що Роман був «самодержцем всієї Русі»? Власну думку обґрунтуйте.
18. Складіть розширений план висвітлення питання «Громадянська війна в Галицько-Волинській державі».
19. Складіть оповідання на тему «Боротьба Данила й Василька за відродження Галицько-Волинської держави».

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Невідомий літописець про Романа Мстиславича

Сей Роман Мстиславич, онук Ізяславів, на зріст був хоча не дуже великий, але широкий і понад міру сильний; з лица гарний, очі чорні, ніс великий з горбом, волосся чорне і коротке; вельми ярий був у гніві; запинався, коли сердився, довго не міг слова вимовити... Воїн був хоробрий і вмілий на військові виправи; найпаче [це] він показав, коли угрів велике військо з малим своїм розбив. Усе життя своє у війнах провадив, багато перемог здобув, а в одній був переможений. Через те всім навколишнім був страшний.

Цит. за: Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 368.

№ 2

**Утвердження влади Данила в Галичі
(кінець 1238 – початок 1239 р.)**

...Вийшов Данило з воями із Холма, і був він на третій день у Галичі, і радо його прийняли городяни. Коли ото він під'їхав під город і сказав їм: «О мужі-городяни! Допоки ви будете терпіти іноплемянних князів владу?» – то вони, вигукнувши, сказали: «Се єсть державець наш, богом даний!» І пустилися вони [до нього], яко діти до отця, як ті бджоли до матки, як [олені], спрагли води, до джерела. Єпископ же Артемій і двірський Григорій [Васильович] не давали йому [увійти до Галича]. Але, побачивши, що не можуть удвох удержати город, вони [удали], малодушні, ніби й вони готові передати город. Вийшли вони обидва зі сльозами на очах і з усміхненими лицами, – бо не мали влади княжіння свого, – і, облизуючи уста свої, сказали тоді удвох поневоли: «Прийди, княже Данило! Візьми город!»

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 393.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Складіть історичний портрет Романа Мстиславича, використовуючи матеріал підручника, джерело та додаткову літературу.
2. Що спонукало жителів Галича підтримати Данила Романовича?

АДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – Тернопіль, 2005. – С. 163–168.

Іванченко Раїса. Золоті стремени. – К., 1984.

Лотоцький Антін. Княжа слава. Історичні оповідання. – Львів, 1991. – С. 149–187.

Федорів Роман. Отчий світильник // Твори. – К., 1980. – Т. 2.

Хижняк Антон. Данило Галицький. – К., 1955.

§21. Боротьба з монгольською навалю

ПЕРШИЙ ПОХІД МОНГОЛІВ НА РУСЬ

Наприкінці XII ст. у Монголії спалахнула боротьба за об'єднання скотарських племен в єдину державу. Переміг геніальний полководець Темуджин, котрого в 1206 р. з'їзд знаті обрав Чингісханом, тобто Володарем володарів. Він запровадив жорстку систему централізованого управління, писемне діловодство, єдине законодавство, створив надзвичайно боєздатну й рухливу армію, що трималася на жорсткій дисципліні й мала прекрасне озброєння. Протягом 1207–1222 рр. монголи¹ завоювали Південний Сибір, Північний Китай, Середню Азію й Закавказзя.

У 1222 р. 25-тисячне монгольське військо, очолюване Джебе й Субедеєм, розгромило на р. Сіверський Дінець половецького хана Котяна, котрий попросив допомоги в руських князів. Останні під проводом великого князя Мстислава Романовича зібралися на острові Хортиця на Дніпрі. До них приєдналися половці. Загальна чисельність війська складала 50–60 тис. вояків. 23 травня 1223 р. союзники вирушили в похід. 31 травня їхні передові полки підійшли до правого берега р. Калки (сучасна назва Кальчик, притока р. Кальміусу), де стояла ворожа сторожа. Після сутички вона відступила на лівий берег.

Без узгодження плану дій з великим князем торчеський князь Мстислав Удатний наказав частині полків переправлятися через річку. Його підтримали половці. У той час як Мстислав Романович розташувався табором на пагорбі правого берега Калки, на лівому зав'язалася битва з передовими силами монголів. Останні почали відступати, заманюючи супротивника під удар своїх основних сил. Він

¹ Термін «монголо-татари», який часто вживається в літературі, є не зовсім коректним. Адже татарами в XIII–XIV ст. називали саме монголів.

Поява комети в 1222 р. напередодні вторгнення монголів. Гравюра XIX ст.

Лук, сагайдак зі стрілами давньоруського воїна. XIII ст.

виявився страшним за силою. Втеча половців внесла сум'яття в лави руських воїнів, котрі, зазнаючи великих утрат, також залишили поле бою. Мстислав Романович не надав розгромленим полкам допомоги. Монголи розділилися: одна частина переслідувала втікачів, інша оточила табір великого князя. Його штурм тривав три доби. Обложені мужньо захищалися, і Субедей запропонував за викуп відпустити руське військо. Мстислав Романович погодився. Але монголи слова не дотримали. Коли обложені вийшли з табору, вони атакували їх і майже всіх вирізали. Трьох захоплених князів поклали під дерев'яний настил, на якому бенкетували. Втрати руського війська були жахливими: додому повернувся лише кожен десятий воїн.

Катастрофа на Калці стала наслідком неузгодженості дій руських воєначальників, їхніх усобиць, згубної самовпевненості й недбалості.

ПІДКОРЕННЯ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО
І ЧЕРНІГІВСЬКОГО
КНЯЗІВСТВ

Унаслідок вторгнення монгольської армії під проводом онука Чингісхана, **Батия**, протягом осені 1237 – весни 1238 р. руські землі зазнали великого спустошення. Проте місцеві князі не зважали на грізну небезпеку. Їх нічого не навчили ні трагедія на Калці, ні розгром руських князівств.

Узимку 1239 р. монголи ввірвалися в *Переяславське князівство*. Змітаючи все на своєму шляху, вони прямували до Переяслава, який мав міцні укріплення, у тому числі й кам'яні. Місто з трьох боків оточували річки *Трубіж* й *Альта*, а з четвертого – глибокий рів. Очолив оборону, вочевидь, місцевий єпископ. Городяни відчайдушно захищалися, але 3 березня місто впало. Ворог перетворив його на купу руїн. Були знищені й інші міста.

Восени монгольське військо вторглося в *Чернігівське князівство* й підійшло до Чернігова, який був добре укріпленою фортецею. Ворог вдався до облоги. На допомогу городянам з'явився князь *Мстислав Глібович*. Під стінами міста відбувся бій, у якому князівська дружина зазнала розгрому. Князь і незначна кількість воїнів урятувалися втечею. 18 жовтня монголи ввірвалися до міста, яке дощенту спалили. Потім подалися на схід, зруйнували *Глухів, Путивль, Вир, Рильськ* та інші міста. Відійшовши у степ, вони в грудні вчинили похід на *Крим* і завоювали його.

Подолавши спротив населення, монголи спустошили *Переяславське й Чернігівське князівства*.

ВЕЛИЧ І ТРАГЕДІЯ ОБОРОНИ КИЄВА

З весни 1240 р. кияни під проводом залишеного *Данилом Романовичем* воєводи *Дмитра* розпочали підготовку до відбиття можливого нападу монгольських завойовників. Упродовж літа Батий збирав військо, чисельність якого сягнула близько 200 тис. осіб. У другій половині серпня монголи почали наступ на столицю, знищуючи на своєму шляху міста-фортеці, що прикривали Київ: *Вітичів, Васильків, Білгород* та інші.

5 вересня Батий підійшов до Києва. Розпочалася його оборона, яка мала два періоди: *перший* – від **5 вересня** до **19 листопада**, коли залога й міщани відбивали ворожі приступи; *другий* – від **20 листопада** до **6 грудня**, коли бої йшли в самому гряді. Батий виявив, що найслабшим місцем захисту є *Лядські ворота*. Сюди стягнули багато стінобитних механізмів (пороків), які «безперестанку били день і ніч». 19 листопада утворилися проломи, через які ринули монголи. У жорсткому бою вони оволоділи стінами, але далі просуватися не мали сил.

Городяни не складали зброї, а укріплювали будинки та лінію валів «міста Володимира». Наступного дня бій спалахнув з новою силою.

Софійські ворота
«міста Володимира».
Кінець Х ст. Рекон-
струкція Ю. Асєєва

Розуміючи, що вистояти не вдасться, кияни почали зводити останній оборонний рубіж біля *Десятинної церкви*. 6 грудня монголи прорвали укріплення в районі *Софійських воріт*. Під час бою, який не затихав, у Десятинній церкві зібралося дуже багато жінок, дітей і старих. Її склепіння не витримали і завалилися, ховаючи людей під уламками. До ворожих рук потрапив поранений Дмитро, котрому за мужність подарували життя.

Про винятково запеклий характер боротьби свідчать масштаби руйнувань столиці і втрати населення. Так, до штурму в ній налічувалося 9 тис. дворів, понад 40 монументальних споруд, 50 тис. мешканців. Після нього залишилося 200 дворів і близько 1 тис. жителів.

Захист Києва, що тривав 93 доби, є символом волелюбності й незламності духу руського народу. Це одна з найбільших оборонних битв середньовічної Європи.

ПОХІД МОНГОЛІВ
НА ЗАХІД.
СТВОРЕННЯ
ЗОЛОТОЇ ОРДИ

Монголи наступали на захід широким фронтом, аби охопити якомога більшу територію. Жителі міст і містечок зустрічали їх зі зброєю в руках. Розлючені масовим спротивом, вороги безжально винищували міське населення. Полягли в боротьбі городяни *Ізяслава*, *Кам'янця* на р. Случі, мешканці інших поселень.

Основні сили монголів на початку 1241 р. рухалися в напрямку *Володимира*. По дорозі вони наштотхнулися на залізну стійкість міщан *Данилова* й *Кременця*, котрі відбили всі приступи ворога. Володимир було захоплено штурмом після тривалої облоги. За даними літописця, навіть церкви були наповнені трупами. *Галич* упав після триденного спротиву. Страшного погрому зазнали й інші міста. Вцілів міцно укріплений *Холм*. У березні монголи прорвалися в Польщу, Чехію й Угорщину, несучи смерть і руїну.

Монгольська навала остаточно знекровила Київську Русь. Завойовані землі відійшли до володінь Батия, котрий у **середині 40-х років XIII ст.** заснував власну державу (*улус**). Її терени простягалися від річок Іртиша й Чулими на сході до нижньої течії Дунаю на заході. Держава поділялася на дві частини – праве й ліве крило. Ліве крило складали землі брата Батия (Південний Казахстан і Середня Азія – Синя Орда), всі інші належали безпосередньо ханату і його нащадкам – Біла Орда (Ак-Орда). Батий заклав підвалини державної структури орди, а також розбудував на р. *Волзі* столицю – *Сарай-Бату* (поблизу сучасної Астрахані), в якій у період розквіту проживало 75 тис. осіб. Згодом столицю перенесли до *Сарай-Берке* (поблизу сучасного Волгограда). З другої половини XIV ст. за Білою Ордою закріплюється назва *Золота Орда*. Руські князівства, потрапивши у васальну залежність до Золотої Орди, мали виплачувати данину й виставляти дружини в розпорядження хана. Вони також позбавлялися права укладати між собою політичні та військові союзи.

Найбільшого спустошення від монголів зазнали *Київська*, *Переяславська* й *Чернігівська* землі.

Захоплення монголами Галицько-Волинського князівства призупинило розпочате Данилом Романовичем об'єднання Південно-Західної Русі.

Озброєння монгольського воїна. XIII ст.

Прийнявши на себе основний удар монголів, руські князівства істотно послабили його руйнівні наслідки для народів Центральної та Західної Європи й таким чином допомогли їм уникнути розгрому й зберегти державну незалежність.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

УЛУС – у Монгольській імперії назва удільних володінь нащадків Чингісхана, що згодом стали самостійними державами.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

31 травня 1223 р. – поразка руського війська на р. Калці.
5 вересня – 6 грудня 1240 р. – героїчна оборона Києва.
Середина 40-х років XIII ст. – утворення Золотої Орди.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. У якому році Темуджина було обрано Чингісханом: а) 1199 р.; б) 1201 р.; в) 1206 р.?
2. У якому місці збиралися руські полки для походу проти монголів: а) на Хортиці; б) на Дону; в) у Переяславі?
3. Хто розпочав битву на Калці: а) Мстислав Удатний; б) Джебей і Субедей; в) Мстислав Романович?
4. Вставте в речення пропущені слова: «Обложени ... захищалися, і ... запропонував за ... відпустити ... військо».
5. Продовжте речення: «Узимку 1239 р. монголи ввірвалися у...».
6. На допомогу оборонцям Чернігова з'явився князь: а) Мстислав Романович; б) Мстислав Глібович; в) Данило Романович.
7. Яких два періоди визначають в обороні Києва: а) 5 вересня – 19 листопада; 20 листопада – 6 грудня; б) 5 вересня – 30 жовтня; 31 жовтня – 19 листопада; в) 5 вересня – 1 грудня; 2–6 грудня?
8. Яких заходів ужив Чингісхан для наведення ладу у своїй державі? Якими були наслідки цих дій?
9. Висвітліть хід битви на р. Калці.
10. Визначте причини поразки руського війська на р. Калці.
11. Що ви знаєте про боротьбу населення Переяславського й Чернігівського князівств?
12. Як відбувалась оборона Києва?
13. Скориставшись текстом підручника, складіть хронологічну таблицю боротьби руських князівств з монголами.

Дата	Подія	Результат

14. Яка подія призвела до загибелі Київської Русі?
15. Що ви знаєте про утворення Золотої Орди? Покажіть на карті межі цієї держави.
16. Поразка руського війська на р. Калці була закономірною чи випадковою? Висловіть власну думку й обґрунтуйте її.
17. Як ви гадаєте, чому поразка на р. Калці нічого не навчила руських князів? Свою думку обґрунтуйте.
18. Чи вірно вчинили кияни, захищаючи місто до останнього воїна? Свою відповідь обґрунтуйте.
19. Доведіть, що боротьба населення Київського й Галицько-Волинського князівств мала героїчний характер.
20. Використавши знання з історії середніх віків, віднайдіть спільні риси в боротьбі різних князівств з монголами.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Літописець про оборону Києва в 1240 р.

У той же рік прийшов Батий до Києва з великою силою, многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила [Київ] сила татарська, і був город в облозі великий. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами...

І поставив Батий пороки від город коло воріт Лядських, – бо тут підступили були добрі, – і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, [а] стріли затьмарили світ переможе-ним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи [там] того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо [церкви] святої Богородиці [Десятинної]. А назавтра прийшли [татари] на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, [і] од тягара повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взате [татарськими] воями. Дмитра ж вивели [до Батия], пораненого, але вони не вбили його через мужність його.

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 395–397.

№ 2

**Повідомлення папського посла
до Золотої Орди Плано де Карпіні
про спустошення монголами Русі (1246 р.)**

Татари... пішли проти Русі і зробили велике винищення в землі Русі, зруйнували міста і кріпості, повбивали людей, обложили Київ, що був столицею Русі, і після довгої облоги вони взяли його і повбивали жителів міста; звідси, коли ми їхали через їх землю, ми знаходили безліч голів і кісток мертвих людей, що лежали в полі; бо це місто було дуже велике і дуже багатолюдне, а тепер воно зведене майже ні на що; ледве існує там двісті домів, а людей тих держать вони в самому найтяжчому рабстві.

Хрестоматія з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.: Посібник для вчителів: У 2 т. – К., 1959. – Т. 1. – С. 94.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чи погоджуєтеся ви з думкою про те, що оборона Києва в 1240 р. від монголів мала героїчний характер? Якщо так, то чому? Підтвердьте свою думку, використовуючи джерело.
2. Як папський посол до Золотої Орди Плано де Карпіні характеризує наслідки монгольського завоювання Русі?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

- Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – Тернопіль, 2005. – С. 169–177.
 Іванченко Раїса. Золоті стремена. – К., 1984.
 Лупій Олесь. Падіння давньої столиці. – К., 1996.
 Ян В. Чингісхан. – К., 1991.
 Ян В. Батий. – К., 1991.
 Ян В. До «останнього моря». – К., 1991.

§22. Утворення Руського королівства

■ Монгольський ярлик

під владою
ЗОЛОТОЇ ОРДИ

В 40-х роках XIII ст. землі Русі опинилися під тривалим золотоординським гнітом. Відтепер у Золотій Орді вирішувався порядок їхнього управління. Навесні 1241 р. київський князь **Михайло Всеволодович** зробив спробу утвердитися в Києві, але хан не визнав його володарем Київської землі. У 1243 р. Батий проголосив старшим князем у Русі **Ярослава Всеволодовича**, котрий посідав володимиро-суздальський стіл. Після смерті князя його син, **Олександр Невський**, отримав від Орди *ярлик*¹ «на Київ і всю Руську землю». Однак він також не поселився в Києві, і до його смерті в 1272 р. Київська земля лише формально входила до володінь володимиро-суздальського князя. Переяславська земля потрапила в більшу залежність від Орди; в неї не було навіть свого князя. Володарі Орди не допускали й відродження Чернігівського князівства, винищуючи тих князів, котрі намагалися проводити самостійну політику.

У занепаді перебували сільське господарство й торгівля. Не припинялися напади ординців, що спонукали значну частину населення південних районів переселятися в північні й західні. Так, у 1283 р. *баскак** Ахмат своїми грабіжницькими діями розігнав чимало жителів *Чернігівщини*, що призвело до запустіння сіл, погіршення техніки обробітку землі, а відтак, занепаду зернового господарства й тваринництва. Для збирання податків монголи провели перепис населення Чернігівщини, яке мало виплачувати *данину*, *мито*, *плужне* (податок від плуга), *підводне*, корм (перевезення й утримання ханських посланців). Данина збиралася як продуктами, так і грішми.

¹ Ярлик – грамота хана, що давала право на князювання.

Залежність від Золотої Орди позбавила руські князівства можливостей політичного й економічного розвитку та помітно погіршила умови життя населення.

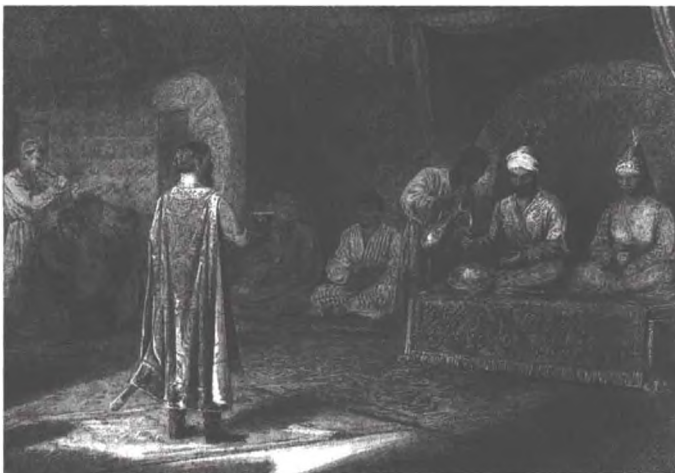
**ПОЛІТИКА ДАНИЛА
РОМАНОВИЧА.
ЯРОСЛАВСЬКА
БИТВА**

Скориставшись під час монгольської навали відсутністю Данила Романовича (перебував за кордоном у пошуках допомоги), окремі з бояр підтримали претензії на стіл Михайла, сина чернігівського князя Ростислава. Останній, спираючись на допомогу болохівських* князів, котрі служили монголам, намагався утвердитися в Пониззі (терени між Південним Бугом і Дністром), але не зміг. Наприкінці 1241 р. Данило Романович здійснив похід проти болохівських князів і зруйнував їхні міста.

Кольчуга, меч, шолом та щит монгольського воїна. XIII ст.

Незабаром ситуація в Галицько-Волинському князівстві погіршилася. Ростислав Михайлович заручився підтримкою Угорщини, Польщі й частини боярства. Їхні об'єднані сили влітку 1245 р. підійшли до м. Ярослава на р. Сяні. Данило й Василько 17 серпня розпочали контрнаступ. Ростислав мав намір атакувати полк Данила. Але його випередив двірський Андрій, котрий завдав сильного зустрічного удару. Тим часом поляки почали наступ на позиції Василька. Данило вдарив по центру ворожого війська, прорвав його й зіткнувся з угорцями. Спалахнула жорстока січа. Вдавши відхід, Данило перегрупував сили й знову стрімко кинувся на супротивника. Угорці, які вже повірили в перемогу, запанікували, а згодом почали відступати. Помітивши це, Ростислав також подався назад. Зі свого боку, Василько не став очікувати удару поляків, а вирушив назустріч і змусив їх також утікати.

Князь Данило Романович Галицький у ставці монгольського хана Батия. Гравюра XIX ст.

Кровопролитна Ярославська битва завершилася цілковитою перемогою Данила, котрий виявив блискучі здібності полководця й велику особисту мужність. Вона поклала край тривалій громадянській війні.

Добившись успіху, Данило подався до *м. Холма*, яке зробив столицею князівства. Його самостійна політика викликала невдоволення в Батия, котрий висунув вимогу віддати йому Галицьку землю. Князь вирішив поїхати на зустріч із ханом і в жовтні 1245 р. вирушив до Золотої Орди. Батий, поважаючи Данила за мужність і почуття власної гідності, прийняв князя наприкінці 1245 – на початку 1246 р. досить прихильно, підтвердив його княжіння, а Данило визнав свою васальну залежність: він зобов'язувався висилати своє військо для участі в походах монгольської армії, але данини не виплачував.

Завдяки сприятливому географічному положенню та мудрій політиці Данила Романовича залежність Галицько-Волинського князівства від Золотої Орди була значно меншою, ніж інших руських земель.

**ЗАХОДИ ЩОДО
ЗМІЦНЕННЯ ДЕР-
ЖАВИ. КОРОНАЦІЯ
ДАНИЛА**

Повернувшись від Батия навесні 1246 р., Данило намагався зміцнити політичну й економічну потугу князівства, аби позбутися залежності від Золотої Орди, тому прагнув замиритися із сусідніми державами, плекаючи надії отримати від них допомогу.

Насамперед він порозумівся з угорським королем; шукав спосіб заручитися підтримкою польських князів і хрестоносців Тевтонського ордену. Вступив у переговори з папою римським *Інокентієм IV*, котрий хотів шляхом об'єднання (унії) прилучити Руську церкву до Риму (в 1054 р. Вселенська Церква розкололася на *Східну й Західну, православну й католицьку*). Однак папу насамперед цікавило питання церковної унії, а князя – організація хрестового походу західних держав проти Орди. Розчарувавшись у своїх сподіваннях, Данило вирішив заснувати *Галицьку православну митрополію*. Він також спробував порозумітися з північними князівствами, зокрема Володимирським і Тверським.

Відбудовувалися розорені міста, споруджувалися кам'яні фортеці. Особливо швидко розвивався Холм, куди запрошувалися переселенці з різних країв і країн. Укріплювалися Володимирський і Кременецький замки. Розпочалося будівництво *Львова*, названого на честь сина Данила, *Лева*, котрий, вочевидь, безпосередньо керував будівельними роботами. Уперше місто Лева згадується під 1256 р. Відбуваються зміни у військовій справі: уперше важкоозброєні кіннотники (*оружники*) одягнули поширений в Європі рицарський обладунок, виокремлюються підрозділи кіннотників, озброєних луками (*стрільці*).

Інокентій IV

Було поновлено переговори з папою римським. Коли той у **1253 р.** прислав корону, Данило вирішив коронуватися. Ця видатна подія трапилася в грудні у *м. Дорогочині*. Данило отримав від посланця папи *королівські регалії*¹ – *вінець, скіпетр і корону* й титул **короля Русі**. Коронація Данила сприяла визнанню Руської держави як рівної коронованими володарями Європи.

■ Корона Данила Романовича. За малюнком з оригіналу художника А. Скрутка

Політика Данила та його коронація створювали умови для перетворення королівства на політичне ядро об'єднання руських земель у межах єдиної держави.

БОРІТЬБА
ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ
ВІД ЗОЛОТОЇ ОРДИ

Після коронації Данило зосередив зусилля на зміцненні північних кордонів (зростала загроза з боку *Литовського князівства*) і закріпленні за собою *Пониззя* й *Болохівської землі*. Він здійснив кілька успішних походів проти ятвягів і Литовського князівства. На початку 1255 р. Данило захоплює *Меджибіж*. Наступного року його син Шварно оволодів Болохівською землею.

Включення до складу королівства Пониззя й Болохівщини занепокоїло Орду. Восени 1257 р. новий золотоординський хан Берке направив проти Данила монгольського воєначальника *Куремсу*, який зробив невдалу спробу захопити Луцьк, після чого повернувся назад. Улітку наступного року «з безліччю полків татарських» з'явився талановитий полководець *Бурундай*, котрий домігся участі руського війська у виправі супроти Литви. Восени 1259 р. він знову прибув до королівства з вимогою зруйнувати укріплення міст. Оскільки очікуваної допомоги із сусідніх держав не надійшло, а власних сил протистояти могутньому противнику не вистачало, довелося поступитися. Зносяться укріплення *Данилова, Стіжка, Львова, Кременця, Луцька, Володимира*. Лише Холм, учинивши спротив, зберіг фортифікації. Бурундай відійшов від нього й напав на польські землі.

Спустошення, вчинені військом Бурундая, засвідчили неспроможність королівства самотужки протистояти Золотій Орді. Добитися незалежності не вдалося, хоча Данило не полишав надій залучити до союзу проти Орди Польщу й Угорщину. Влітку 1264 р. володар Руського королівства помер у Холмі. Оскільки діяльність Данила була переважно пов'язана з Галичиною, його прозвали **Галицьким**.

Унаслідок слабкості власних сил і відсутності допомоги сусідніх країн спроба Руського королівства домогтися незалежності від Золотої Орди зазнала невдачі.

¹ Регалії – предмети, що символізували монархічну владу.

Утворення Руського королівства стало найбільшим політичним здобутком Данила Галицького. Вся його діяльність спрямовувалася на збереження територіальної цілісності земель.

ЗАСВОЙМО ПОНЯТТЯ

БАСКАК – намісник хана Золотої Орди в підвладних країнах, котрий проводив облік населення й збирав данину.

БОЛОХІВСЬКА ЗЕМЛЯ – історична область у верхів'ях Південного Бугу, Случі й Тетерева. Назву отримала від міста Болохова.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

17 серпня 1245 р. – перемога Данила й Василька під Ярославом.

1253 р. – коронація Данила «королем Русі».

1264 р. – смерть Данила Галицького.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. З якою метою адміністрація Золотої Орди проводила перепис населення: а) допомогти знедоленим; б) дізнатися про масштаби спустошення земель; в) організувати збір данини й податків?
2. Ярлик – це: а) грамота хана, що давала право на князювання; б) назва податку; в) назва посади при князівському дворі.
3. У чому полягало свавілля галицьких бояр?
4. Хто такі болохівські князі?
5. Військо Данила Галицького спустошило Болохівську землю наприкінці 1241 р. тому, що їй князі: а) підтримували Орду; б) не сплачували податків; в) перейшли на бік Литви.
6. Вставте в речення пропущені слова: «Кровопротитна ... битва завершилася цілковитою ... Данила, котрий виявив блискучі здібності ... й велику особисту ...».
7. Після Ярославської перемоги столицею Галицько-Волинської держави стає: а) Луцьк; б) Холм; в) Володимир.
8. Данило Галицький відвідав столицю Золотої Орди в: а) 1242 р.; б) кінці 1245 – на початку 1246 р.; в) 1251 р.
9. Продовжте речення: «Спустошення, вчинені військом Бурундая, за свідчили...».
10. Яким було становище Київської, Чернігівської і Переяславської земель під владою Золотої Орди?
11. Чому занепали в Київщині, Переяславщині й Чернігівщині сільське господарство, ремесла й торгівля?
12. У чому полягала відмінність становища Галицько-Волинської держави в середині XIII ст. від решти українських земель?
13. Що ви знаєте про діяльність князя Ростислава Михайловича?
14. Які перетворення проводив Данило після повернення із Золотої Орди?
15. Чого добивався Данило Галицький у переговорах з папою римським?
16. Чому Данилові не вдалося домогтися незалежності від Золотої Орди?
17. Доведіть, що на теренах Київського, Переяславського й Чернігівського князівств установилося золотоординське ярмо.

18. Як ви думаєте, чому хан Золотої Орди віддав перевагу володимиро-суздальському столу, а не київському? Свою думку обґрунтуйте.
19. Як ви оцінюєте дії галицьких бояр початку 40-х років XIII ст.?
20. Складіть оповідання на тему «Битва під Ярославом та її історичне значення».
21. Чи є підстави вважати поїздки Данила до Золотої Орди успішною? Якщо так, то чому? Власну думку обґрунтуйте.
22. Чи була доцільною коронація Данила Галицького? Якщо так, то чому? Власну думку аргументуйте.
23. Використовуючи матеріал підручника та додаткову літературу, складіть історичний портрет Данила Галицького.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Літописець про поїздки Данила Галицького до Батия в 1245–1246 рр.

І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, [Батий], сказав: «Данило! Чому ти єси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов єси, – то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумис?» І він сказав: «Досі я не пив. А нині ти велиш – я п'ю». Він тоді сказав: «Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!» І він, [Данило], випивши, поклонився за обичаєм їх...

О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарська!

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 405.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Висловте власну думку щодо поїздки Данила Галицького до Золотої Орди в 1245–1246 рр., використовуючи ваші знання та зміст джерела.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 178–183.
 Котляр М. Данило Галицький // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 119–127.
 Лотоцький Антін. Тоді, як галич на Галич налітала... Нарис із 1340–1349 рр. // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – К., 1990. – Вип.1. – С. 280–292.
 Лотоцький Антін. Княжа слава. Історичні оповідання. – С. 188–221.
 Франко Іван. Захар Беркут. Історична повість // Вибрані твори. – Львів, 1977. – С. 21–178.

§23. Розпад королівства та його загибель

■ **Василько Романович.** Художня реконструкція М. Фіголя. XX ст.

■ **Князь Лев Данилович.** Художня реконструкція М. Фіголя. XX ст.

ПОЛІТИКА
НАСТУПНИКІВ
ДАНИЛА
РОМАНОВИЧА

Після смерті Данила Галицького влада перейшла до **Василька Романовича** (1264–1270). Для нього, м'якого й поступливого, цей тягар виявився непосильним. Не маючи вдачі володаря, він не спромігся зберегти ні централізованої влади, ні територіально-політичної цілісності королівства. Поновилася **удільна система**. Сини Данила отримали: **Лев** – **Галицьку** й **Перемишльську** землі, **Шварно** – **Холмську** й **Белзьку** землі та **Чорну Русь** (Західна Волинь), **Мстислав** – **Луцьк** зі **Східною Волинню** і **Теребовлянщину**.

На початку правління доля посміхалася Шварну, одруженому з донькою великого литовського князя Міндовга. Він прославився в боротьбі з Польщею і завоював у литовського володаря Войшелка такий великий авторитет, що той передав у 1267 р. йому владу в Литві, а сам став ченцем. З'явилася можливість утворення Русько-Литовської держави, але Лев Данилович, заздрячи брату, підступно вбив Войшелка. Його смерть вороже налаштувала литовську знать проти Шварна. Невдовзі він помер.

Після смерті Василька верховна влада перейшла до **Лева** (1270–1301), хоча князівський стіл у Володимирі посів **Володимир Василькович** (1270–1288). Це був дуже освічений, добрий, чесний, справедливий і мужній володар, котрий, уникаючи війн із сусідами, дбав про добробут населення, розвиток ремесел, промислів, торгівлі, сільського господарства. Попри важку хворобу займався розбудовою міст, церков і монастирів, опікувався письменством і культурою. Про людяність князя свідчить такий факт: коли в 1279 р. в землі ятвягів, котрі постійно здійснювали напади на Волинь, трапився жакхливий голод і їхні послы попрохали в нього порятунку від смерті, Володимир поділився з ворогами припасами збіжжя, хоча самим було сутужно. Перед смертю він заповів князівство Мстиславу.

Лев, маючи здібності політика й полководця, на відміну від Володимира, відзначався войовничістю, нестриманістю й підступністю, що перешкоджало йому домогтися возз'єднання королівства. Він майже не цікавився питаннями

розбудови міст, розвитку ремесел, торгівлі й сільського господарства. Не стільки шукав шляхів до подолання удільності, скільки втягувався в кровопролитну борню з Литвою, ятвягами й Польщею. При цьому переважно вів не оборонну, а наступальну боротьбу, намагаючись захопити (часто не без допомоги монголів) білоруські, литовські й польські землі. Позитивним було відвоювання в Угорщини частини Закарпаття з центром у *Мукачевому*. Не вдалося йому поширити своєї влади на Пониззя, що потрапило до володінь правнука Джучі (старший син Чингісхана) – *Ногай*. У 1301 р. Лев помер.

Наступники Данила Галицького не спромоглися зберегти цілісності королівства. Воно знову розділилося на окремі князівства.

ПРАВЛІННЯ
ОСТАННІХ
РОМАНОВИЧІВ

Після смерті Лева володарем став його єдиний син **Юрій I**, котрий, як і його дід, мав титул **короля Русі**. Вольовий, енергійний і талановитий політик, він зробив чимало для зміцнення держави. Найбільшим його успіхом стало **відновлення єдності королівства**: Юрій зосередив у своїх руках владу над Волинським і Галицьким князівствами, а столицю переніс із Холма до *Володимира*. Домігся утворення окремої *Галицької митрополії (1303)*. Скориставшись послабленням Золотої Орди, він поновив владу над Пониззям, встановив дружні відносини з Польщею й Тевтонським орденом. За його правління переживала піднесення економіка держави. Його печатка зображує короля «величним старцем, з довгою бородою, котрий сидить на троні, в короні, із скіпетром у руках».

Після смерті Юрія I влада перейшла до його синів, **Андрія та Лева II**, котрі титулувалися «з *Божої ласки князі всієї Руської землі, Галичини й Володимирії*» і виступали співправителями Волині й Галичини. Брати проводили виважену внутрішню політику. У зовнішній, намагаючись протидіяти посиленню натиску з боку Литви, шукали порозуміння з Польщею й Тевтонським орденом, вели постійну боротьбу із Золотою Ордою. Водночас за роки їхнього князювання територія держави зазнала помітних втрат: Угорщина захопила *Мукачівщину*, Литва – *Берестейську й Дорогочинську землі*. У 1323 р. брати одночасно полягли в битві з монголами. Династія Романовичів припинила своє існування.

Політика останніх Романовичів спрямовувалася на збереження єдності Галицько-Волинської держави.

РОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ
ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ
ТА ПРИПИНЕННЯ
ЇЇ ІСНУВАННЯ

Смерть братів дала новий поштовх боротьбі за владу. У 1325 р. стіл перейшов до сина їхньої сестри й мазовецького князя – **Болеслава**. Він прийняв православ'я й правив під іменем **Юрія II**. Осівши у *Володимирі*, обмежив склад боярської думи, у найбільші міста замість воєвод і тисяцьких почав при-

■ **Юрій II Болеслав.**
Художня
реконструкція
М. Фіголя. XX ст.

■ **Любарт.** Художня
реконструкція
М. Фіголя. XX ст.

■ **Герб Великого
князівства
Литовського**

значати своїх намісників. Не довіряючи місцевій знаті, він оточував себе іноземцями-католиками (чехами й німцями), відверто підтримував католицьке духовенство. У зовнішній політиці зблизився з Литвою, уникав загострення стосунків з Ордою. Невдоволені діями князя, бояри в 1340 р. його отруїли.

Занепадом держави відразу ж скористалися володарі сусідніх країн. Довідавшись про смерть Юрія II, польський король **Казимир III** у союзи з угорцями вчинив напад на Львів та інші міста. Наштовхнувшись на спротив бояр і городян, поспішно відступив, прихопивши із собою зі Львова «дві корони величезної вартості, оздоблені дорогим камінням і перлами, а також мантию і трон». У Галицькій землі бояри вирішили правити самі, обравши старшим **Дмитра Дедька**, котрий титулувався «*управителем і старостою Руської землі*». Волинські бояри запросили на стіл сина великого князя литовського – **Любарта Гедиміновича**, одруженого з донькою Андрія Юрійовича, котрий став володарем Галицько-Волинської держави (Дедько визнав його владу).

У середині 40-х років Казимир III захопив *Сяноцьку землю*, а в 1349 р. заволодів *Галичиною* й більшою частиною *Волині*. Галицько-Волинська держава втратила незалежність.

Любарт намагався відродити її цілісність і самостійність, а відтак повів жорстоку боротьбу з Польщею, яку підтримувала Угорщина. У 1352 р. Литва й Польща уклали угоду про розподіл земель Руського королівства: Галичина відходила Польщі, а Волинь – Литві, якою володів Любарт. На початку 80-х років XIV ст. він здійснює останню спробу повернути втрачені землі Галицько-Волинської держави, але зазнає невдачі. Зробивши чимало для розвитку господарства й торгівлі Луцького князівства, розбудови міст, замків і церков, у 1385 р. Любарт помер. У першій половині 1387 р. польське військо окупувало Галичину. Галицько-Волинська держава припинила своє існування.

■ **Внутрішні чвари й завойовницька політика Польщі, Литви та Угорщини спричинили загибель Галицько-Волинської держави.**

**ІСТОРИЧНЕ
ЗНАЧЕННЯ
ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ**

Галицько-Волинська держава відіграла важливу історичну роль. Об'єднання в її кордонах значної частини руських земель створило сприятливі умови для їхнього політичного, соціально-економічного й культурного піднесення. Тісні контакти з Польщею, Угорщиною й Тевтонським орденом перетворили її на невід'ємну складову системи міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі. Саме Галицько-Волинська держава після загибелі Руської імперії стала ядром розвитку державотворчих процесів.

Існування Галицько-Волинської держави позитивно позначилося на політичному, соціально-економічному й культурному розвитку південно-західного регіону Русі.

Нащадкам Данила Галицького через міжусобиці, політичні прорахунки, боярське свавілля й агресивну політику сусідніх країн не вдалося ні завершити справу об'єднання в межах королівства решти руських земель, ні зберегти саме королівство.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

1270–1301 рр. – володарювання Лева Даниловича.

1303 р. – утворення Галицької митрополії.

1323 р. – династія Романовичів припинила своє існування.

1349 р. – Галицько-Волинська держава втратила незалежність.

1387 р. – припинення існування Галицько-Волинської держави.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Який підступний вчинок зробив Лев Данилович: а) захопив землі Шварна; б) убив Войшелка; в) позбавив влади Василька?
2. Вставте в речення пропущені слова: «Василько Романович не спромігся ... ні централізованої ..., ні ... цілісності королівства».
3. За Лева Даниловича Пониззя потрапило до володінь: а) Ногая; б) Джу-чі; в) Юрія I.
4. Хто возз'єднав королівство: а) Юрій I; б) Лев Данилович; в) Юрій II?
5. Продовжте речення: «У 1303 р. утворюється окрема...».
6. Галицько-Волинська держава втратила незалежність: а) у 1323 р.; б) у 1340 р.; в) у 1349 р.
7. У якому році Галицько-Волинська держава припинила своє існування?
8. Покажіть на карті землі, якими володіли сини Данила Галицького.
9. Охарактеризуйте політику Володимира Васильковича.
10. Висвітліть політику Лева Даниловича.
11. Чому наступники Данила Галицького не зберегли цілісності королівства?
12. Що ви знаєте про правління Юрія I?
13. Чому бояри отруїли Юрія II?
14. Висвітліть боротьбу Любарта за відродження цілісності й самостійності Галицько-Волинської держави.
15. У чому полягає історичне значення Галицько-Волинської держави?

16. Чим політика наступників Данила Галицького відрізнялася від політики руського короля?
17. Порівняйте особистості Володимира Васильковича та Лева Даниловича. Віднайдіть істотні відмінності.
18. Доведіть, що політика останніх Романовичів спрямовувалася на збереження Галицько-Волинської держави.
19. Доведіть, що володарі Польщі, Литви й Угорщини проводили політику розподілу земель Галицько-Волинської держави.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Літописець про зовнішній вигляд і вдачу Володимира Васильковича

І плакало тоді над ним (уже покійним. – Авт.) усе множество володимирців – мужі, і жони, і діти; німці й сурожці, і новгородці; і жида плакали... і нищі, і вбогі, і чорноризці, і черниці; був бо милостив він до всіх убогих.

Сей же благовірний князь Володимир на зріст був високий, у плечах великий, з лиця гарний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, і руки мав гарні, і ноги. Голос же в нього був низький, і нижня губа дедала. Говорив він ясно [словами] зі [святих] книг, тому що був філософ великий. І ловець він [був] умілий і хоробрий. [Був] він кроткий, смиренний, незлобивий, справедливий, не загребуший, не лживий, злодійство ненавидів, а пиття не пив [хмільного] зроду. Приязнь же він мав до всіх, а особливо ж до братів своїх, у хресному ж цілуванні стояв він по всій правді істинній, нелицемірний, і страху божого сповнений...

Мужність і розум у ньому жили, правда й істина з ним у парі ходили, й іншого добродіяння в нім багато було.

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 445.

№ 2

1320 р., серпня 27.

Дозвіл князя Андрія Юрійовича торгувати краківським купцям на Русі

Нехай буде відомо вашій достойності, що ми, зважаючи на оподаткування купців, що вступають у нашу землю, а також задля відновлення нашого краю, з поради боярів і нашої знаті для кожного, що з метою [торгівлі] з будь-яким товаром прибуде врешті на нашу землю, робимо таку милість, щоб у місті Володимирі, де раніше повинні були за якунебудь тварину платити три гроші, тепер визначаємо лиш один грош. Крім того, [зберігаючи] всі права, які діяли за часів нашої благословенної пам'яті батька на землі Русі, хочемо, щоб усі приїжджі або купці користувалися цим правом.

Купчинський Олег. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 161.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чому жителі Володимира-Волинського сумували з приводу смерті Володимира Васильковича?
2. Складіть портрет Володимира Васильковича.
3. Як ви розумієте таку думку літописця: «Мужність і розум у ньому жили, правда й істина з ним у парі ходили...»?
4. Доведіть, що дозвіл Андрія Юрійовича мав сприяти розвитку торгівлі.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 185–187, 222–224. *Лотоцький Антін*. Тоді, як галич на Галич налітала... // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – К., 1990. – Вип 1. – С. 280–292.
Федорів Роман. Отчий світильник // Твори. – К., 1980. – Т. 2.

ОСОБЛИВОСТІ
РОЗВИТКУ
КУЛЬТУРИ

§24. Культура Галицько-Волинської держави

На відміну від інших регіонів Русі, де внаслідок монгольської навали культура переживала занепад, у Галицько-Волинській державі XIII – першої половини XIV ст. спостерігалось її піднесення. Значною мірою цьому сприяли розвиток економіки й розбудова міст, в яких переважно й зосереджувалося культурне життя. У міському житті виразно простежувалася тяглість культурних традицій Руської держави. Водночас виразно виявлялися риси самобутності й оригінальності. При цьому Галицько-Волинська держава залишалася відкритою для культурних запозичень з країн Центрально-Східної Європи.

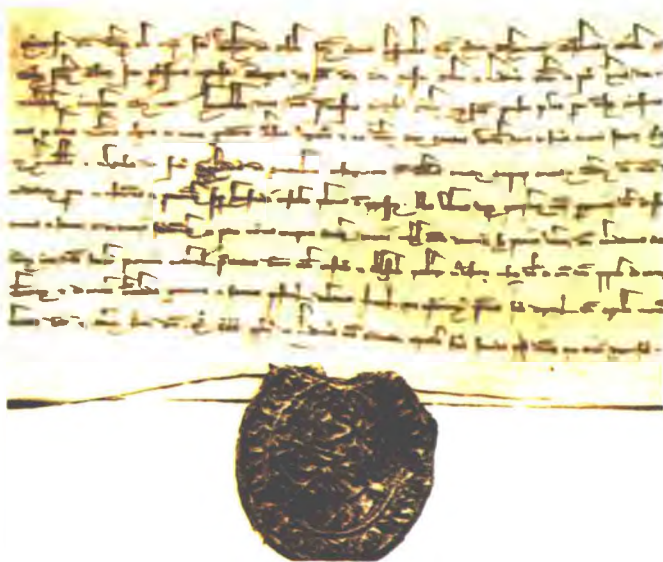
Самобутність культури Галицько-Волинської держави зумовлювалась особливостями її розвитку.

ОСВІТА

Початкова освіта в Галичині й на Волині зберігала риси, що сформувалися в попередні часи. Про поширення письменності серед населення свідчать численні знахідки археологами бронзових і кістяних «писал» для письма на воскових табличках у Галичі, Звенигороді, Перемишлі та інших містах. З розбудовою міст, церков і монастирів зростала кількість початкових шкіл. У них навчали читання, письма, церковного співу, інколи іконопису. Учні виховували в християнській моралі, навчали молитов, основ православної віри. При дворах князів у Галичі, Володимирі-Волинському, Холмі існували освітні заклади вищого ступеня, в яких, вочевидь, викладалися елементи риторики,

Грамота князя
Юрія II Болеслава.
1327 р.

філософських і правових знань і основи книгописної майстерності. Зокрема, джерела зберегли для нас відомості про те, що «навчатися святим книгам» віддав свого сина Лаврентія тивун князя Володимира Васильковича Петро.

Високоосвіченою людиною був і сам князь Володимир Василькович. Завдяки йому в Галицько-Волинській державі надзвичайну пошану мала рукописна книга. Книжники-переписувачі здобували освіту в монастирях. Деякі нащадки заможних родин виїжджали на навчання до Візантії та західноєвропейських університетів.

Освіта розвивалася за традиціями, започаткованими в Київській Русі. Новим явищем стало заснування освітніх центрів при дворах князів і здобуття окремими особами вищої освіти за кордоном.

ЛІТОПИСАННЯ

У середині XIII ст. у Холмі розпочинаються роботи над створенням видатної пам'ятки – Галицько-Волинського літопису. Він складається із двох частин – Літописця Данила Галицького й Волинського літопису. Їх писали різні люди. Автором першої частини, можливо, був боярин Діонісій Павлович. Він є виразником поглядів Данила Романовича та його прихильників серед бояр.

На відміну від інших літописів, твір складається із кількох окремих повістей, яким притаманний більш світський характер. При його написанні використовувалися документи канцелярії Данила Романовича, придворні літописні записки, розповіді про воєнні походи тощо. Події висвітлюються без дотримання суворої хронологічної послідовності.

У першій частині яскраво розповідається про життя й діяльність першого руського короля. Основна увага зосереджується на емоційному відтворенні головних подій його боротьби із свавільними боярами та зовнішніми ворогами.

Друга частина літопису – Волинська – розпочинається з 1261 р. Вона створена в останні роки життя Володимира Васильковича кимось із його оточення, можливо, у містечку Любомлі. Події у цій частині викладені більш послідовно. Велику цінність мають яскраві свідчення про культурне життя Волині останньої третини XIII ст.

Твір написаний живою розмовною мовою. У ньому використано чимало народних прислів'їв (*Не подушивши бджіл, меду не їсти; Один камінь багато горнят розбиває*), різноманітних метафор, порівнянь, вміщуються окремі величальні співи, що мали багато спільного з колядками. Твір проймають ідеї любові до Руської землі (Русі), обов'язку захищати її від ворогів.

Галицько-Волинський літопис є не лише безцінним історичним джерелом, а й унікальною пам'яткою літературного процесу XIII ст.

АРХІТЕКТУРА

Архітектура Галицько-Волинської держави відзначається яскравою самобутністю. Її бурхливий розвиток зумовлювався широкомасштабною діяльністю Данила Романовича, розпочатою в 30-х роках XIII ст. і спрямованою на *розбудову існуючих та заснування нових міст*. Останні виникали насамперед як укріплені пункти, тому першочергова увага приділялася фортифікаціям: валам, стінам, брамам, замкам, кам'яним вежам – *донжонам*¹. Вони зводилися на основі поєднання місцевих традицій із здобутками західноєвропейської військової науки (*Холм, Данилів, Стожок, Стопл* та ін.). У нових містах головна увага зосереджувалася на спорудженні укріпленої князівської резиденції. Чільне місце будівництво міст посідало в діяльності Василька та його сина Володимира. З архітекторів особливо прославився Олекса. Продовжували зміцнюватися й побудовані раніше на скелях дерев'яні фортеці в *Уричі, Бубнищі, Розгірчій і Підкамені*, які становили унікальне явище в європейському оборонному будівництві. Як засвідчило дослідження укріплення в *Тустані* (оборонна система Карпатської укріпленої лінії), його дерев'яні стіни сягали 21–22 м висоти, а саме воно займало площу 3 га. З кінця XII ст. започатковується будівництво замків з каменю (*Луцьк, Кременець*).

■ Успенський собор, побудований Мстиславом Ізяславичем. Володимир Волинський. 1160 р.

¹ *Донжон* – окремо збудована головна вежа укріплень замку (кругла або чотирикутна в плані), остання схованка його захисників.

■ *Замок Любарта.
Луцьк. XII–XIV ст.
Сучасний вигляд*

■ *Василівська церква.
Володимир-Волин-
ський. XIII ст.*

Зводилися храми й монастирі. Одним із найстаріших є *Успенський собор* (1160) Володимира-Волинського, значною мірою подібний до собору *Єлецького монастиря* в Чернігові. *Успенський собор* у Галичі (1157) – яскравий зразок галицької архітектурної школи, сформованої під впливом романської архітектури. Прекрасним був холмський кафедральний собор *Св. Іоанна Златоуста*. У Дорогочині Данило Галицький звів церкву *Богородиці*. Володимир Василькович збудував храми: *апостола Петра* у Бересті, *Благовіщення* в Кам'янці, *Св. Дмитрія* у Володимирі-Волинському. Наприкінці XIII ст. муроване церковне будівництво поступається дерев'яному церковному зодчеству.

Розвиток архітектури відбувався на основі місцевих традицій із застосуванням надбань європейської будівної справи. Він досяг найвищого рівня у спорудженні фортифікацій і кам'яного церковного будівництва.

ОБРАЗОТВОРЧЕ
МИСТЕЦТВО

На жаль, зразків образотворчого мистецтва XIII – першої половини XIV ст. до нашого часу зберіглося дуже мало. Воно продовжувало розвиватися на візантійській традиції, збагаченій впливом місцевої народної творчості. Важливе місце в цей час належало монументальному малярству. Збереглися тільки окремі фрагменти робіт майстрів, котрі працювали переважно над оздобленням храмів. Вони розробляли різні підходи до прикрашання їх інтер'єрів. Наприклад, верх холмсь-

Заставка з медальйонами з Холмського євангелія. XIII ст.

Ікона Богородиці з Успенської церкви в Дорогобужі

кого собору Св. Іоанна Златоуста був оздоблений «зорями золотими на лазурі». Фресками прикрашалися володимирський Успенський собор, собори Св. Дмитрія у Володимирі-Волинському та Св. Георгія в Любомлі, церква Св. Онуфрія в Лаврові, монастирська печерна церква в Бакоті.

Існувала й власна галицько-волинська іконописна школа. Її розвиток був пов'язаний із зростанням ролі ансамблю іконостасу¹. В останній третині XIII ст. була створена ікона Богородиці з Успенської церкви волинського села Дорогобужі; наприкінці XIII – на початку XIV ст. – ікона Богородиці з Покровської церкви Луцька («Волинська Богоматір»). З галицьких найстарішою є ікона Покрови Богородиці (початок XII ст.).

Про майстрів скульптури відомостей майже не збереглося. Є тільки згадка про Авдія – різьбяр церкви Богородиці у Холмі, котрий виконував різьблене обрамлення порталів² собору Св. Іоанна Златоуста. Біля Холма було споруджено монумент у вигляді вежі, увінчаної орлом.

Значного поширення набуло мистецтво книжкової мініатюри, якою щедро прикрашалися рукописні книги. Рідкісним зразком книжкового малярства слугує мініатюра «Спас зі Св. Григорієм Двоєсловом, Євстахієм та двома ангелами», що прикрашає книгу «Бесіди Св. Григорія Двоєслова» (друга половина XIII ст.). На зламі XIII–XIV ст. виготовлено багато ілюстроване Лавришівське євангеліє (Волинь).

Образотворче мистецтво розвивалося на основі поєднання давніх візантійських, загальноруських і місцевих народних традицій. Найбільш яскраво це позначилося на монументальному малярстві.

¹ Іконостас – стіна з встановленими в неї іконами, що відокремлює в православній церкві вівтар від центральної частини.

² Портал – архітектурно виділений на фасаді вхід до будинку.

Культура Галицько-Волинської держави попри свою самобутність розвивалася в руслі загальноєвропейських тенденцій пізнього середньовіччя.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

**Друга половина XIII ст. – створення Галицько-Волинського літопису.
Кінець XIII – початок XIV ст. – створення ікони «Волинська Богоматір».**

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Вставте в речення пропущені слова: «У... ..., на відміну від решти руських земель, культура переживала ... ..., а ... ».
2. Де здобували освіту книжники: а) в початкових школах; б) в освітніх центрах при дворах князів; в) в монастирях?
3. Продовжте речення: «Мета освіти полягала у вихованні в учнів ... ».
4. Можливий автор Галицько-Волинського літопису: а) Діонісій Павлович; б) Володимир Василькович; в) Олекса.
5. Унікальним явищем в європейському оборонному будівництві було: а) створення замків; б) будівництво веж-донжонів; в) створення дерев'яних фортець на скелях.
6. Назвіть найвідоміші храми XII ст.
7. Коли була створена ікона «Волинська Богоматір»: а) на початку XII ст.; б) наприкінці XIII – на початку XIV ст.; в) наприкінці XIV ст.?
8. У чому полягали особливості розвитку культури?
9. Чому зростала кількість початкових шкіл?
10. Які предмети вивчалися в освітніх центрах при дворах князів?
11. Які джерела становили основу Галицько-Волинського літопису?
12. Визначте особливості Галицько-Волинського літопису.
13. Який чинник відіграв вирішальну роль у розвитку архітектури?
14. Що ви знаєте про розвиток монументального малярства?
15. Висвітліть стан розвитку іконопису, книжкової мініатюри та скульптури.
16. Чому піднесення економіки й розбудова міст сприяли розвитку культури? Власну думку аргументуйте.
17. Складіть розширений план висвітлення питання «Галицько-Волинський літопис – важливе джерело з історії України й видатна літературна пам'ятка».
18. Визначте провідні ідеї Галицько-Волинського літопису.
19. Використовуючи текст параграфа й вміщені в ньому ілюстрації, складіть оповідання на тему «Розвиток архітектури».

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Літописець про оздоблення церкви Іоанна Златоуста у Холмі

І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла – склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем; троє вікон прикрашені [були] склом римським; при вході в олтар стояли два стовпи з цілого каменя, і на них – склепіння; а верх же вгорі

прикрашений [був] зорями золотими на лазурі; внутрішній же поміст її був вилитий з міді і з чистого олова, так що блищав він як дзеркало. Дверей же її двоє [були] прикрашені каменем тесаним – галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм горорізьби [їх були] всяких барв і золоті; спереду ж їх [на західних дверях] був зроблений Спас, а на північних – святий Іоанн [Златоустий], так що всі, хто дивився [на них], дивувалися.

Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – С. 418.

№ 2

Думка вченого про Галицько-Волинський літопис

На нашу думку, наука має всі підстави відмовитися від традиційного погляду на Галицько-Волинський літопис як на звичайний звід порічних записів-статей, об'єднаних згодом і оброблених складачами й редакторами. Це джерело є композиційно струнким історико-літературним і публіцистичним твором, присвяченим історії Галицько-Волинської Русі, інших руських князівств, а також Угорщини, Польщі, Австрії, Литви і землі ятвягів. Необхідно рішуче відкинути думку про наявність у тексті від самого початку хронологічної сітки й розподілу його на статті в протографі джерела.

Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – С. 318.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи текст джерела № 1, доведіть, що рівень образотворчого мистецтва був високим.
2. Чому вчений вважає, що історична наука має відмовитися від традиційного погляду на Галицько-Волинський літопис як хронологічний звід записів-статей за роками?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 208–209, 215.
Федорів Роман. Отчий світильник // Твори. – К., 1980. – Т. 2.

ЧОМУ ЛІТОПИСЕЦЬ
НАЗВАВ РОМАНА
«САМОДЕРЖЦЕМ
ВСІЄЇ РУСІ»?

На вирішальних поворотах історії на історичну арену виходять яскраві особистості, від яких значною мірою залежить, як будуть далі розвиватися події і процеси, як складеться майбутня доля народу чи держави. До таких особистостей належить і галицько-волинський князь Роман Мстиславич.

Чому ж літописець, даючи оцінку його діяльності й не приховуючи свого захоплення

§25. Узагальнення

ним, називав Романа самодержцем? Для цього він мав кілька підстав.

По-перше, князь виявив виняткову рішучість і цілеспрямованість у боротьбі за об'єднання руських князівств у межах єдиної держави. Утверджуючи свою владу, він жорстоко придушував найменший спротив боярства, підпорядковуючи його своїй волі.

По-друге, князь проводив активну зовнішню політику, що забезпечило Галицько-Волинську державу від агресивних зазіхань з боку сусідів.

Завдяки цьому Роману Мстиславичу вдалося підпорядкувати собі майже всю територію Південно-Західної Русі і стати її єдиновладним правителем.

■ Пам'ятник королю Данилу Галицькому. 1998 р. Галич. Скульптор О. Пилів

**ЧИННИКИ ПЕРЕМОГИ
ДАНИЛА В БОРЬБІ
ЗА ВІДРОДЖЕННЯ
ДЕРЖАВИ**

У надзвичайно тривалій (40 років) і кровопролитній міжусобній боротьбі, що набула ознак громадянської війни, переміг Данило Романович, котрий спромігся відродити цілісність Галицько-Волинської держави. Успіх забезпечили такі чинники:

- видатні особисті здібності Данила як державного діяча, полководця й дипломата, його незламна воля в досягненні мети, уміння йти на компроміси, стійкість у перенесенні невдач;
- самовіддана вірність найближчого оточення, насамперед матері Ганни та брата Василька;
- цілковита підтримка політики Данила з боку волинських бояр і городян, а також городян Галича;
- наявність боєздатного війська, котре залишалося вірним своєму князю;
- дипломатична спритність Данила, що давала змогу використовувати суперечності між сусідніми країнами в інтересах відродження цілісності держави.

**ПРИЧИНИ ЗАВО-
ЮВАННЯ
МОНГОЛАМИ РУСІ**

Попри героїчний спротив місцевого населення Київська Русь у боротьбі з монголами зазнала нищівної поразки й припинила своє існування. Це сталося через те, що Руська імперія переживала глибокий політичний занепад, влада великого князя мала символічний характер, на неї зовсім не зважали володарі удільних князівств, а відтак не було створено єдиної об'єднаної армії. Процес роздробленості Русі зайшов так далеко, що удільні князі повністю ігнорували загальнодержавні інтереси, дбаючи насамперед про власні; вони не

вболівали за долю держави, не змогли своєчасно помітити й оцінити смертельну небезпеку, що нависла над кордонами Русі.

Катастрофа на р. Калці нічого не навчила князів, кожен із них діяв окремо, спостерігаючи з байдужістю, якщо не із зловтіхою, за загибеллю інших князівств.

До цього додалася явна перевага монголів у чисельності, професійному вишколі, озброєнні й умінні вести військові дії.

**МІСЦЕ Й РОЛЬ
РУСЬКОГО
КОРОЛІВСТВА
В ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Звертаючись до історії Руського королівства, учені здебільшого недооцінювали його значення. Однак утворення королівства засвідчило відродження повноцінного державного життя на західноруських землях після монгольської навали.

Коронація Данила «королем Русі», а не «Галичини й Волині», означала визнання європейською «сім'єю правителів» Руського королівства законним спадкоємцем Київської Русі; воно продовжувало традиції її політичного й культурного життя.

Культура королівства переживала піднесення, що уможливило її подальший поступальний розвиток на основі багатой спадщини, поєднаної з місцевими особливостями кожної землі.

**ПРИЧИНИ ЗАГИБЕЛІ
ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ**

Чому припинила існування Галицько-Волинська держава? Вивчення її історії засвідчує, що це трапилося через брак політичної мудрості в наступників Данила Галицького, грубі помилки Василька, який допустив відродження удільної системи та послаблення центральної влади; удільну роздробленість держави; свавілля галицького боярства; неспроможність політичної еліти поступитися особистими й груповими інтересами в ім'я збереження цілісності держави, її незалежності.

Значною мірою цьому сприяли припинення існування династії Романовичів, а також несприятливе міжнародне становище держави; агресивна політика щодо неї з боку Польщі, Литви та Угорщини, які й поділили її землі.

**КУЛЬТУРА ТА
ОСОБЛИВОСТІ
ЇЇ РОЗВИТКУ**

Культура Галицько-Волинської держави відзначалася самобутністю. Її розвиток мав такі особливості:

- на відміну від інших регіонів Русі, де внаслідок монгольської навали культура перебувала у стані загрози, у Галицько-Волинській державі вона переживала піднесення;
- при княжих дворах виникали освітні центри, які давали вищий рівень освіти, ніж тогочасні школи;
- на відміну від традиційного літописання, Галицько-Волинський літопис створено як цілісну оповідь без дотримання суворої хронологічної послідовності при висвітленні подій;
- започатковане Данилом Романовичем будівництво міст дало поштовх розвитку архітектури, особливо у зведенні кам'яних храмів,

фортифікацій, де використовувалися досягнення західноєвропейської військової науки;

– образотворче мистецтво відзначалося високим рівнем розвитку монументального малярства; зароджувалася скульптура.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РУСІ

Виникнення Руської держави – закономірний результат політичного, соціально-економічного й культурного розвитку союзів князівств, які утворилися з різних племінних груп. Саме в умовах її існування розвивалися складні етнічні та мовні процеси. Держава поступово перетворювалася на середньовічну імперію з відповідними атрибутами влади. Значного розквіту досягла культура, було запроваджено й утвердилось християнство. Позитивними наслідками існування Русі стало піднесення сільського господарства, промислів, ремесел і торгівлі, що сприяло появі й розвитку міст. З'явилися перші правові норми, які регулювали різні сфери тогочасного життя. На відміну від країн Центральної і Західної Європи, тут не було релігійного *фанатизму*¹.

Військова потуга держави давала можливість протягом століть вести успішну боротьбу з кочівниками, зокрема хозарами, печенігами й половцями. Русь стала щитом для захисту народів Центральної і Західної Європи від монгольської навали.

Разом з тим слід пам'ятати, що систематичні завоювальницькі походи призводили до величезних втрат населення, загальмування політичного та економічного розвитку.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яку роль відіграли особливості вдачі Романа в тому, що він став «самодержцем всієї Русі»?
2. Чому Данило Романович домогся успіху в боротьбі за відродження держави?
3. Доведіть, що поразка Русі в боротьбі з монголами не була випадковою.
4. Чому створення Руського королівства мало важливе значення? Відповідь обґрунтуйте.
5. Чому Галицько-Волинська держава припинила своє існування?
6. У чому полягали особливості культури Галицько-Волинської держави?
7. Висловіть власну думку щодо історичного значення Київської Русі.

¹ *Фанатизм* – відданість певним релігійним віруванням, що поєднується з нетерпимістю до інакомислячих.

§26. ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ

■ ПЕРШИЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Хто об'єднав Волинське й Галицьке князівства в одну державу: а) Ярослав Осмомисл; б) Данило Романович; в) Роман Мстиславич?
2. 19 червня 1205 р.: а) загинув Роман Мстиславич; б) Роман Мстиславич захопив Київ; в) відбулося укладення угоди з Польщею й Угорщиною.
3. Громадянська війна точилася в: а) 1205–1239 рр.; б) 1204–1219 рр.; в) 1205–1245 рр.
4. Основною рушійною силою міжусобиць виступали: а) князі; б) бояри; в) городяни.
5. Вставте в речення пропущені слова: «У боротьбі за ... стіл бояри ... синів ... Ярославича з ... землі».
6. Боярин Володислав Кормильчич проголосив себе: а) волинським князем; б) галицьким князем; в) королем Галицько-Волинської держави.
7. Заверште речення: «У 1223 р. Данило взяв участь у битві з монголами на р. Калці, де ...».
8. У 1238 р. було розгромлено Добжинський орден під: а) Галичем; б) Дорогочином; в) Ярославом.
9. Де збиралися 1223 р. руські дружини для походу проти монголів: а) на о. Хортиці; б) під Києвом; в) під Переяславом?
10. Битва на берегах р. Калки відбулася в: а) 1187 р.; б) 1203 р.; в) 1223 р.
11. Заверште речення: «Взимку 1239 р. монголи увірвалися до ...».
12. Оборону Києва очолив: а) князь Мстислав Глібович; б) місцевий єпископ; в) воевода Дмитро.
13. Останній оборонний рубіж у Києві було зведено біля: а) Десятинної церкви; б) Софії; в) Лядських воріт.
14. Які міста монголи не спромоглися захопити під час походу до західних кордонів Русі?
15. Протягом якого часу територія Русі була завойована монголами: а) 1238–1239 рр.; б) 1236–1239 рр.; в) 1237–1241 рр.?
16. Коли виникла Золота Орда: а) у середині 40-х років XIII ст.; б) у 1251 р.; в) у 1280 р.?
17. Чому за державою Батия закріпилася назва Золота Орда?
18. Заверште речення: «Найбільшого спустошення від монголів зазнали ...».
19. Що таке ярлик?
20. Битва під Ярославом відбулася в: а) 1241 р.; б) 1244 р.; в) 1245 р.
21. До якого міста Данило переніс столицю: а) Холма; б) Галича; в) Володимира-Волинського?

22. Коронація Данила відбулася в: а) 1253 р.; б) 1254 р.; в) 1260 р.
23. Вставте в речення пропущені слова: «Включення до складу королівства ... й ... занепокоїло ..., яку очолював ...».
24. Володарювання Лева Даниловича припадає на: а) 1270–1295 рр.; б) 1270–1301 рр.; в) 1275–1308 рр.
25. Коли була утворена Галицька митрополія?
26. Династія Романовичів припинила існування в: а) 1308 р.; б) 1320 р.; в) 1323 р.
27. У 1340 р. бояри отруїли: а) Юрія I; б) Юрія II; в) Лева II.
28. Яка подія трапилася протягом 1387 р.: а) помер Любарт; б) польське військо окупувало Галичину; в) Литва відібрала від Польщі Волинь?
29. Про що свідчить віднайдення археологами «писал» для письма?
30. Заверште речення: «У школах навчали читання ...».
31. Галицько-Волинський літопис складено в: а) XI ст.; б) XII ст.; в) другій половині XIII ст.

■ ДРУГИЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Чому літописець назвав Романа Мстиславича «самодержцем всієї Русі»?
2. Що передбачала пропозиція Романа Мстиславича, спрямована на запобігання міжусобицям за володіння Києвом?
3. Яку роль відігравали бояри в громадянській війні 1205–1245 рр.?
4. Охарактеризуйте володарювання братів Ігоровичів.
5. Що передбачала польсько-угорська угода 1214 р.?
6. Чому польський князь Лешко запропонував Мстиславу Мстиславичу зайняти галицький стіл?
7. Які перетворення здійснив у Монголії Чингісхан?
8. Висвітліть хід битви на р. Калці.
9. З'ясуйте причини поразки руського війська й половців на р. Калці.
10. Розкажіть про оборону Переяслава від монголів.
11. Що ви знаєте про оборону Чернігова?
12. У чому полягала велич оборони Києва?
13. Розкажіть про спротив населення монголам під час їхнього походу на захід?
14. Чому навала монголів припинила існування Київської Русі?
15. Покажіть на карті кордони держави Батия в середині 40-х років XIII ст.
16. Чому на завойованих монголами землях занепадало економічне життя?
17. Чому Данило Романович здійснював походи проти болохівських князів?
18. Висвітліть хід Ярославської битви й визначте причини перемоги Данила Романовича.
19. Чому Данило Романович поїхав на зустріч з Батием?
20. З якою метою Данило Романович вів переговори з папою римським?

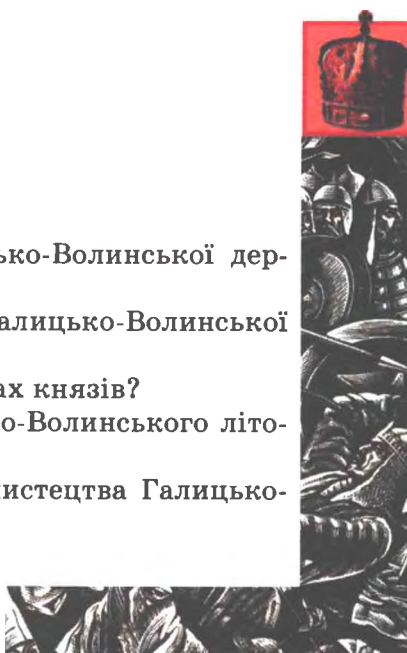
21. Які заходи здійснював Данило Романович щодо зміцнення держави?
22. Розкажіть про хід боротьби за незалежність і з'ясуйте причини її невдачі.
23. Заповніть таблицю «Політика наступників Романовича»:

Дата	Подія	Наслідки

24. У чому полягала відмінність у проведенні внутрішньої і зовнішньої політики Володимира Васильковича та Лева Даниловича?
25. Що ви знаєте про правління Юрія II?
26. Охарактеризуйте діяльність Любарта Гедиміновича.
27. Заповніть таблицю «Розподіл земель Галицько-Волинської держави між Польщею та Литвою»:

Дата	Які землі	До якої країни відійшли

28. Доберіть відповідні дати і події:
  - а) князювання Василька; б) королювання Юрія I; в) поїздка Данила Галицького до Золотої Орди; г) роки життя Данила Галицького; д) князювання Романа Мстиславича; е) втрата незалежності Галицько-Волинською державою;
  - а) 1301–1308 рр.; б) 1201–1264 рр.; в) 1349 р.; г) 1264–1270 рр.; д) 1245–1246 рр.; е) 1170–1205 рр.
29. Розташуйте події у хронологічній послідовності:
  - Ярославська битва;
  - смерть Данила Галицького;
  - оборона Києва від монголів;
  - битва на р. Калці;
  - створення Галицько-Волинської держави;
  - королювання Юрія I;
  - смерть Василька;
  - коронація Данила;
  - правління Любарта.
30. У чому полягає історичне значення Галицько-Волинської держави?
31. Визначте особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави.
32. Що вивчали учні в освітніх центрах при дворах князів?
33. Як оцінює діяльність Данила автор Галицько-Волинського літопису?
34. Охарактеризуйте розвиток образотворчого мистецтва Галицько-Волинської держави.

ТРЕТІЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Доведіть, що утворення Галицько-Волинської держави не було випадковою подією.
2. Підготуйте розгорнутий план доповіді на тему «Міжусобиці в Галицько-Волинській державі 1205–1245 рр.».
3. Складіть оповідання на тему «Боротьба Данила Романовича за відродження Галицько-Волинської держави».
4. Доведіть, що поразка руського війська на р. Калці була закономірною.
5. Складіть оповідання на тему «Героїчна оборона Києва від монголів».
6. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що на завойованих Київській, Чернігівській і Переяславській землях було встановлено золотоординське ярмо? Якщо так, то чому? Власну думку обґрунтуйте.
7. Як ви оцінюєте результат поїздки Данила Романовича до Батия? Власну думку обґрунтуйте.
8. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що Галицько-Волинська держава за часів Данила Галицького досягла розквіту? Якщо так, то чому? Власну думку обґрунтуйте.
9. Доведіть, що коронація Данила мала прогресивне значення.
10. Невдача Данила у виборюванні незалежності випадкова чи закономірна? Висловіть власну думку й обґрунтуйте її.
11. Розробіть розгорнутий план доповіді «Правління останніх Романовичів».
12. Складіть оповідання на тему «Розподіл земель Галицько-Волинської держави та припинення її існування».
13. Доведіть, що культура Галицько-Волинської держави переживала піднесення.
14. Складіть оповідання на тему «Галицько-Волинський літопис – видатна пам'ятка руського літописання».

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV-XV ст.)

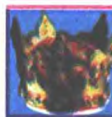

СУСПІЛЬНО-ПО-
ЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВ-
СТВА ЛИТОВСЬКО-
ГО. КРЕВСЬКА УНІЯ

Велике князівство Литовське утворилося в середині XIII ст., коли під загрозою німецьких рицарів-хрестоносців землі *Литви* й *Середнього Понімання* (етнічна територія Білорусі) об'єдналися в єдину державу під владою литовського князя *Міндовга*. Дещо згодом столицею її стало м. *Вільно*.

У 40–80-х роках XIV ст. до Великого князівства Литовського приєднуються *Поділля*, *Волинь*, *Київщина*, *Переяславщина*, *Чернігівщина* й *Сіверщина*. Землі колишньої Русі у складі нової держави пере-

§27. Станови-
ще українських
земель у складі
Великого князів-
ства Литовського
та Королів-
ства Польського

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV-XV ст.)

Українські землі у складі
Великого князівства Литовського
та інших держав (друга половина XIV-XV ст.)

важали не лише територіально (співвідношення між ними та власне литовськими землями в 1430 р. становило 12:1), а й відзначалися значно вищим рівнем суспільного розвитку. Не випадково руська мова стає державною, а руські правові норми й форми організації влади переносяться на литовський ґрунт. Великий литовський князь **Ольгерд** запозичив з Русі принцип володарювання: право на нього визнавалося лише за одним князівським родом, представники якого підкорялися старшому в роду. У XV ст. зростає роль дорадчого органу – *ради при князі (пани-рада)*. Відповідно назву держави було змінено на *Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське*.

В умовах боротьби за владу син Ольгерда **Ягайло**, шукаючи підтримки в Польщі, уклав в 1385 р. з нею *Кревську унію* (союз). Вона передбачала приєднання до Польщі Литовського князівства, повернення захоплених у неї земель та прийняття литовцями католицизму (до цього часу вони залишалися язичниками). Наступного року Ягайло під ім'ям **Владислава** хрестився, одружився з польською королевою Ядвігою і коронувався як «володар і король Королівства Польського».

Велике князівство Литовське являло собою слабо централізовану русько-литовську державу. Постійна боротьба князів за владу мала наслідком підпорядкування Литви Польщі.

Ядвіга. Портрет
Я. Матейка

Ольгерд
Гедимінович.
Гравюра XVII ст.

Владислав II
Ягайло. Портрет
Я. Матейка

ПОЛІТИКА ЛИТОВСЬКИХ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЩОДО ПРИЄДНАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Зі сходженням у 1340 р. на волинський стіл Любарта помітно активізувалася діяльність литовських князів щодо приєднання до Великого князівства Литовського етнічних

українських земель. За допомогою родинних зв'язків до нього приєднується *Волинь*. До кінця 40-х років XIV ст. сини Михайла-Коріата Гедиміновича опанували територію між *Дністром* і *Південним Бугом* (у середній течії), яка складала частину *Подільської землі*, що належала Золотій Орді.

Восени 1362 р. неподалік *р. Сині Води*¹ військо Ольгерда розгромило монголів західного улусу Золотої Орди. Завдяки цій перемозі *Київська, Чернігівська, Сіверська, Переяславська, Подільська й Волинська землі* закріплюються у складі Литви. Проте це не означало їх визволення від Золотої Орди, бо Ольгерд продовжував визнавати їх *данницьку залежність* від хана. Лише наприкінці XIV ст. хан *Тохтамиш* своїм ярликом передав їх Литовському князівству. Ольгерд відновив їхній *удільний устрій*, але на чолі князівств поставив представників литовської династії (своїх синів і племінників). Удільні князі перебували у васальній залежності від великого князя, зобов'язуючись «служити вірно», виплачувати щорічну данину і в разі потреби виставляти в його розпорядження своє військо.

Упродовж 60–90-х років XIV ст. швидко відновлювалося політичне життя в *Київському князівстві*, чому сприяла діяльність князя *Володимира Ольгердовича*. Він добився права карбувати власну монету й почав титулуватися як самостійний володар – «З божої ласки князь

Щит і булава золотоординського воїна

Тракайський замок, давня столиця Литви, резиденція Кейстута та Вітовта

¹ Тенер – річка Синюха, що впадає в Південний Буг.

*Київський». Бурхливо розвивалася Подільська земля. Її першим удільним князем став **Юрій Коріатович**; формувалося Подільське князівство. Про розвиток Волинського князівства дбав **Любарт**. Аби домогтися зміцнення центральної влади, великий князь **Вітовт** у 90-х роках XIV ст. приступив до ліквідації удільних князівств.*

Особливість приєднання українських земель до Литви полягала в тому, що воно відбувалося під гаслом звільнення від золотоординської залежності, без насильства, зі збереженням існуючих віри, мови, судочинства, традицій життя.

**ПОВСТАННЯ
СВИДРИГАЙЛА.
ОСТАТОЧНА
ЛІКВІДАЦІЯ УДІЛЬ-
НИХ КНЯЗІВСТВ**

Зміцнення позицій Вітовта як великого князя Литовського не залишилось поза увагою польського уряду. У результаті польсько-литовських переговорів 1413 р. було укладено *Городельську унію*, умовами якої визнавалося право Литви на політичну самостійність. Однак це не задовольнило ту частину литовської знаті, що прагнула її повної незалежності. Зростало обурення білоруської й української знаті привілеями католиків. Тому після смерті Вітовта в 1430 р. вона без згоди Ягайла обрала великим князем його молодшого брата **Свидригайла** – особу дуже вольову, хоробру й енергійну, але неврівноважену й жорстоку, посередніх здібностей політика й воєначальника. Він мав особливий дар психологічного впливу на людей, викликаючи в них захват і глибоку повагу: русичі *«несли за нього голову під ворожий меч і катівську сокиру»*. Невдоволений захопленням поляками Західного Поділля, що належало йому, Свидригайло пішов на розрив із Польщею. Влітку 1431 р. під *Луцьком* відбулася битва його військ з польськими, в якій литовський володар зазнав невдачі. Проте боротьби не припинив. Тоді польський двір у серпні 1432 р. організовує переворот: великим литовським князем проголошується брат Вітовта **Сигізмунд**.

Українська й білоруська знать відмовилася визнати його владу й заявила про утворення **Великого князівства Руського**, яке очолив **Свидригайло**. До складу князівства увійшли *Київщина, землі Чернігівщини й Сіверщини, Волинь, Поділля, Смоленщина, Вітебщина й Полоцька земля*. У воєнних діях почав брати гору Свидригайло. Занепокоєний Ягайло видає привілей про урівняння в правах православної знаті з католицькою, що підштовхнуло частину останніх до переходу на бік Сигізмунда. Трагічною для долі Великого князівства Руського стала битва **1 вересня 1435 р.** на р. *Швянті* під *Вількомиром* (нині м. Укмерге в Литві), в якій військо Свидригайла зазнало жакли-вої поразки (полягли 13 і потрапили до полону 40 руських князів). Наступного року від Руського князівства відпали *Смоленська, Полоцька й Вітебська землі*. Таким чином, у середині 30-х років XV ст. цей осередок руської державності фактично припинив існування.

Після смерті Сигізмунда в 1440 р. великим князем обирається син Ягайла **Казимир**. По-боюючись нового повстання, правлячі кола

Келени бойові.
XIV–XV ст.

Сокири бойові.
XIV–XV ст.

Сигізмунд
Кейстутович.
Гравюра XVI ст.

Литви визнали Свидригайла великим князем удільного *Волинського князівства* й відновили удільність *Київського князівства*. Але ненадовго. Скориставшись смертю Свидригайла в 1452 р., Казимир ліквідував Волинське князівство, а в 1471 р. – Київське.

Повстання Свидригайла – останній збройний виступ знаті, спрямований на відродження Руської держави, зазнало повної невдачі.

УТВЕРДЖЕННЯ
ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ
В ГАЛИЧИНІ Й ЗА-
ХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

Захопивши в 1387 р. Галичину, Польська корона проводила політику її поглинення. На вищі посади призначалися переважно поляки. Влітку 1434 р. виходить королівський привілей про запровадження польського права й урівняння місцевої шляхти з польською. На теренах Галичини утворилося *Руське воєводство* з центром у Львові, яке ділилося на *землі* й *повіти*. Очолював адміністрацію воєводства *воєвода*, котрий призначався королем. Ця посада була пожиттєвою. Його першим помічником був *каштелян*, що відав зібранням шляхетського ополчення. Королівську адміністрацію представляв *городський староста*, котрий об'єднував у своїх руках управління королівськими землями (староством), судочинство в карних справах і поліційні обов'язки. На теренах Галичини запроваджуються норми польського права.

Після ліквідації в 1393 р. удільності Подільського князівства Вітовт під тиском Ягайла погодився продати йому західну частину з містами *Кам'янець*, *Смотрич*, *Бакота*, *Скала* й *Червоноград*. У 1395 р. король передав Західне Поділля у спадкове володіння краківському воєводі. Після смерті останнього Ягайло викупив його й передав у володіння Свидригайлу. Довідавшись про смерть Вітовта, польські шляхтичі й кам'янецький єпископ захопили Кам'янець-Подільський та інші міста. Восени 1432 р. Сигізмунд, аби мати підтримку Польщі, передав їй Західне Поділля. У 1434 р. на його теренах утворюється *Подільське воєводство*, до складу якого згодом увійшли міста *Меджибіж* і *Хмільник*. У цьому воєводстві запроваджується такий самий устрій, як і в Руському воєводстві. Східне Поділля (розмежування проходило по р. *Мурафі*) залишалося у складі Литви.

Герб Польщі

На відміну від Великого князівства Литовського, Польща в приєднаних українських землях запроваджувала власний адміністративно-територіальний устрій і судочинство.

Попри існуючі відмінності в політиці литовських і польських правлячих кіл щодо приєднаних українських земель її суть зводилась до одного: остаточної ліквідації залишків політичної самостійності та повної асиміляції населення.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

- Осінь 1362 р.** – перемога над монголами біля Синіх Вод.
- 1385 р.** – укладення Кревської унії.
- 1430–1438 рр.** – повстання під проводом Свидригайла.
- 1 вересня 1435 р.** – поразка Свидригайла під Вількомиром.
- 1434 р.** – утворення Подільського й Руського воєводств.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Хто виступив творцем Литовської держави: а) Ольгерд; б) Вітовт; в) Міндовг?
2. У 1385 р. відбулося: а) хрещення Литви; б) захоплення Галичини; в) укладення Кревської унії.
3. Коли відбулася Синьоводська битва: а) у 1362 р.; б) у 1385 р.; в) у 1430 р.?
4. У 90-х роках XIV ст. удільні князівства ліквідував: а) Юрій Коріатович; б) Вітовт; в) Ягайло.
5. Повстання під проводом Свидригайла відбулося в: а) 1430–1438 рр.; б) 1432–1436 рр.; в) 1430–1436 рр.
6. У якому році було ліквідовано останнє українське удільне князівство?
7. Вставте в речення пропущені слова: «У ... р. утворюються ... і ... воєводства».
8. Які чинники сприяли утворенню Литовської держави?
9. Покажіть на карті українські землі, що увійшли до складу Литви в XIV ст.
10. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій Великого князівства Литовського.
11. Визначте політичні наслідки Синьоводської битви?
12. У чому полягали особливості приєднання українських земель до Литви?
13. Чому відбулося повстання Свидригайла?
14. Покажіть на карті землі, що увійшли до складу Великого князівства Руського.
15. Чому Вількомирська битва стала трагедією для Великого князівства Руського?
16. Як утверджувалася польська влада в Галичині й Західному Поділлі?
17. Доведіть, що Кревська унія передбачала втрату Литвою незалежності.
18. Складіть розширений план повідомлення на тему «Політика литовських князів щодо приєднаних українських земель».
19. Складіть оповідання на тему «Повстання під проводом Свидригайла».
20. Доведіть, що литовський і польський уряди намагалися ліквідувати самостійне політичне життя на приєднаних українських землях.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

**Городельський привілей (1413)
про пільги католикам
у Великому князівстві Литовському**

Пани (і) також бояри-шляхта земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і Римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, насолоджуються, володіють і користуються, як пани і шляхта Королівства Польського своїми володіють і користуються...

Дочок або сестер, родичок і своячок своїх названі вище пани і шляхтичі земель Литовських можуть одружувати тільки з католиками...

Також і урядником призначаються тільки католицької віри поклонники і підвладні святій Римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської (католицької) віри і до ради нашої допускаються...

Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів Королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, Римській церкві підвладні, не схизматики, або інші невіруючі.

Хрестоматія з історії СРСР. З найдавніших часів до кінця XVII ст.: У 3 т. – Т. 1. – С. 270–271.

№ 2

**Ліквідація литовським урядом
Київського князівства**

Року 1471. Упокоївся Семен Олелькович, князь київський. Після його смерті Казимир, король польський, бажаючи, щоб перестало існувати князівство Київське, не посадив уже там Симеонового сина Мартина, а посадив воєводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що він не був князем, а більше тому, що він був ляхом; одначе, будучи примушені, погодилися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи.

Хрестоматія з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Посібник для вчителя: У 2 т. – К., 1959. – Т. 1. – С. 116–117.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте основні положення Городельської унії, скориставшись джерелом. Дайте їм власну оцінку.
2. Яким чином, згідно зі змістом джерела № 2, було ліквідовано Київське князівство?

СДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – Тернопіль, 2005. – С. 225–238.

Махун Сергій. Князь Свидригайло – авантюрист чи державотворець? // Україна Incognita. Дві Русі / За загальною редакцією Лариси Івщиної. – К., 2003. – С. 27–30.

Шевчук Валерій. Дерево пам'яті // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – К., 1990. – Вип. 1. – С. 298–312.

Яковенко Наталія. Свидригайло Ольгердович // Історія України в особах. IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 147–152.

ПРИЄДНАННЯ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ
І СІВЕРСЬКОЇ
ЗЕМЕЛЬ
ДО МОСКОВСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ

З середини XIV ст. неухильно зміцнювалися позиції Московського князівства, володарі якого енергійно й цілеспрямовано проводили політику створення централізованої держави. Водночас вони зазіхали й на сусідні території. У середині 80-х років XV ст. в середовищі московської еліти зароджується ідея поширення влади московського князя на всі землі, що раніше входили до складу Київської Русі. Великий князь Іван III почав титулуватися «государем і великим князем усієї Русі», а білоруські й українські землі розглядалися як споконвічна «отчина» московських князів.

Московський уряд намагався втілити в життя задум поширити на них свою владу під гаслом захисту православного населення Литви від релігійних утисків. Ліквідація удільних князівств породила практику «від'їздів» до Москви окремих білоруських і українських князів. На початку 1500 р. зі своїми володіннями «під государеву руку» перейшли князі, котрим належала більшість чернігівських і сіверських земель. Зазнавши невдач у війні з Великим князівством Московським, литовський уряд визнав у 1503 р. входження до нього Чернігово-Стародубського й Новгород-Сіверського князівств. Однак населення вчинило московитам спротив, за що воєводи «людей багатьох вогню й мечу піддали, а інших повели до полону». У 1508 р. Литва підтвердила відмову від земель Чернігівщини й Сіверщини. Останню було поділено на повіти, очолювані воєводами, котрі зайняли місце тамтешніх князів, володіння яких ліквідовувалися.

§28. Українські землі у складі Великого князівства Московського, Угорщини та Молдавії

Приєднання Чернігівщини й Сіверщини зумовило утвердження в них соціально-політичного устрою, притаманного Великому князівству Московському.

ЗАКАРПАТТЯ У
СКЛАДІ УГОРЩИНИ

У X ст. *Закарпаття* увійшло до складу Русі. У другій половині XI ст. воно завойовується угорцями, королі яких почали титулуватися «*князями русинів*». У другій половині XIII ст. Руське королівство поширило свою владу на *Мукачівщину*. У Закарпатті в 1315 р. спалахнуло повстання проти угорського короля. Його провідник звертався до галицьких князів Андрія й Лева Юрійовичів, аби хтось із них зайняв угорський трон. Проте домовитися про спільні дії не вдалося, і повстанці зазнали поразки. На початку 20-х років XIV ст. Мукачівщина знову потрапляє до складу Угорщини.

Українські землі поділяються на територіально-адміністративні одиниці – *комітати*. Їх очолювали призначені королем намісники – *ішпани (жупани)*, що мали адміністративну, військову й судову владу. Землі роздавалися угорським *дворянам**, католицьким храмам й руській знаті, котра почала переймати угорську мову, католицьку віру, звичаї, побут, культуру. З середини XIII ст. край колонізують зі сходу *волохи*¹, а із заходу – *німецько-словацькі* переселенці. Утворюється союз самоврядних німецьких міст. *Магдебурзьке право** отримали *Бардіїв, Берегове, Пряшів, Хуст* та інші міста. Угорські магнати переселяли в новопридбані маєтки угорських селян. Руське ж населення насильно витісняли в гірські необжиті райони із суворим кліматом і неродючими ґрунтами. Зростали податки, запроваджувалася *панщина**.

Помітний слід в історії краю залишив останній подільський князь **Федір Коріатович**, котрий у 1394 р., зазнавши поразки від Вітовта, переселився із соратниками в Закарпаття. Угорський король призна-

чив його управителем Мукачівського королівського володіння й намісником Березького комітату. До кінця свого життя (помер у 1414 р.) князь захищав національно-релігійні інтереси місцевого руського населення, зокрема заснував православний монастир *Св. Миколи* на Чернечій горі біля Мукачєвого, його дружина Ольга – жіночий монастир на Сорочиній горі неподалік с. Підгоряни. З часом постає православне єпископство з центром у Мукачєвому. Православна віра перетворюється на ту духовну силу, завдяки якій більшість русинів зберегли рідну мову, культуру, національну свідомість.

Невдоволені зростанням визиску, місцеві селяни й міщани взяли участь у повстанні 1514 р. проти великих землевласників, очолюваному *Дьєрдем Дожем*. Після його придушення уряд усіляко сприяв зміцненню влади панів над підданими. У 1526 р. турецька армія розгромила угорців під *м. Мохачем* й Угорська держава

■ Верхня частина
срібної кадильниці
XIV ст.

¹ *Волохи* – назва румунів у тогочасних джерелах.

припинила існування. Західна частина Закарпаття (*Пряшівщина* та *Ужгородщина*) увійшла до складу *Австрії*, а східна – до *Трансильванії*.

Утвердження угорського панування прискорило розвиток середньовічних суспільних відносин; водночас відбувався процес асиміляції* руського населення, витіснення його в гірські необжиті райони.

ВХОДЖЕННЯ
БУКОВИНИ
ДО СКЛАДУ
МОЛДАВІЇ

Буковина – назва земель, розташованих між середньою течією *Дністра* і *Головним Карпатським хребтом* у долинах верхніх течій *Пруту* й *Серету*. Нині Північна Буковина входить до складу України (Чернівецька обл.), а Південна – до Румунії.

Назву краю дали букові ліси, яких було багато в XIV–XV ст.

У IX–X ст. в Буковині проживали племена *хорватів* і *тиверців*. З X ст. вона увійшла до складу Русі, а з виникненням Галицького князівства стає його невід'ємною частиною. Упродовж першої половини XIV ст. північна частина Буковини потрапляє під управління Золотої Орди, а в середині століття – Угорщини. Поляки зайняли гірські райони лівобережжя *р. Черемошу*. У 1359 р. в Молдавському воєводстві, створеному угорцями, владу захопив марамороський воєвода *Богдан*, котрий заснував самостійне *Молдавське князівство*. До його складу цього ж 1359 р. потрапляє й Північна Буковина, що наприкінці XIV – у першій половині XV ст. називалася *Шипинською землею*. Тоді вона поділялася на три волості: *Цецинську*, *Хотинську* й *Хмелівську*. Очолювали їх *старости (державці)* з місцевого боярства. У 1457 р. господар (князь) *Петро Арон* ліквідував Хмелівську волость, а Цецинську перетворив на Чернівецьку й дещо розширив терени Хотинської. Керували ними *уставичні старости*. Молдавія в 1498 р. приєднала й частину *Галицького Покуття*¹.

Народне повстання
під проводом Мухи.
Художник
І. Їжакевич

¹ *Покуття* – назва місцевості між ріками Дністром і Черемошем та Карпатами; походить від слова «кут».

У другій половині XIV – першій третині XVI ст. у Північній Буковині налічувалося 120 сіл і 2 міста. Кожна громада села мала свої межі (*хотарі*). Обмежена хотарем територія громади називалася *селом*, а саме поселення – *ватрою* (*вогнищем*). Члени громади мали в спільному користуванні орні землі, сіножаті, ліси тощо. Займалися землеробством і тваринництвом. Власниками землі були держава (нею розпоряджалися господарі), бояри, церква. До початку XVI ст. селяни були особисто вільними, хоча виконували повинності й виплачували різні податки власнику. Вони взяли активну участь у повстаннях під проводом **Мухи** (1490) та **Андрія Барули** (1491). Розвивалися міста, особливо *Хотин*, у якому з часом відбувалися найбільші у Молдавії ярмарки. До переселення на буковинські землі волохів місцеве населення краю майже не зазнавало національно-релігійних утисків.

З 70-х років XV ст. населення краю починає зазнавати спустошень від нападів турків. Особливо великих збитків зазнали селяни Хотинської і Чернівецької волостей під час нападу у 1485 р. Молдавський господар змушений був визнати васальну залежність від турецького *султана*¹. Дошкуляли і вторгнення польських підрозділів. Так, польське військо під проводом короля Яна Ольбрахта в другій половині 1497 р. пограбувало чимало сіл і спалило Чернівці. Воно зазнало нищівної поразки 26 жовтня в лісі під *с. Козмин* (південніше Чернівців) від молдавського господаря **Штефана III**.

Входження Буковини до складу Молдавії створило сприятливі умови для її колонізації волохами.

Перебування українських земель у складі Московського князівства, Угорщини та Молдавії позбавило їх самостійного політичного життя, призвело до змін у соціально-економічному розвитку й створило загрозу асиміляції їх населення.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

АСИМІЛЯЦІЯ – злиття одного народу (або частини) з іншим через засвоєння його мови, культури тощо; втрата своєї мови, культури, національної свідомості.

ДВОРЯНСТВО – соціальний стан, наділений привілеями (переважно спадковими). Термін «дворяни» відомий в Україні з XII ст. Спочатку вони були слугами при князівських дворах, а згодом перетворилися на власників землі.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – міське право, витворене в Німеччині, за яким міста частково звільнялися від підпорядкування центральній адміністрації, владі феодалів і створювали органи самоврядування.

ПАНЩИНА – примусова неоплачувана праця залежних селян у господарстві пана-землевласника.

¹ *Султан* – титул монарха Османської імперії.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

1359 р. – утворення Молдавського князівства й входження до його складу Буковини.

1503 р. – приєднання Московським князівством Чернігово-Стародубського й Новгород-Сіверського князівств.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Хто з володарів держав почав титулуватися «государем і великим князем усієї Русі»: а) Іван III; б) Ян Ольбрахт; в) Штефан III?
2. Вставте в речення пропущені слова: «Ліквідація ... князівств породила практику ... до Московії білоруських і ... князів».
3. У 1503 р. литовський уряд визнав: а) незалежність Великого князівства Московського; б) незалежність Криму; в) входження до Московського князівства Чернігово-Стародубського і Новгород-Сіверського князівств.
4. Чим завершилося повстання 1315 р. у Закарпатті?
5. Комітати – це: а) назва територіально-адміністративних одиниць Закарпаття; б) королівські намісники; в) учасники повстання 1514 р.
6. Звідки походить назва краю Буковина?
7. Творцем Молдавського князівства був: а) Дьєрдь Дож; б) Богдан; в) Федір Коріатович.
8. У 1497 р. польське військо зазнало поразки під: а) Хотиним; б) Чернівцями; в) Козмином.
9. Яку ідею сформулювала московська еліта для захоплення етнічних українських земель?
10. Висвітліть адміністративно-територіальний устрій Закарпаття та його розвиток.
11. Хто очолював комітати? Які повноваження мали ці урядовці?
12. Що таке паницина?
13. Які наслідки для Закарпаття мала поразка угорців у 1526 р.?
14. Покажіть на карті терени Буковини.
15. Що ви знаєте про життя селян у Буковині?
16. Який характер мав намір московських князів приєднати всі руські землі? Власну думку обґрунтуйте.
17. Доведіть, що діяльність Федора Коріатовича мала позитивне значення.
18. Складіть розширений план доповіді на тему «Становище населення українських земель у складі Буковини й Закарпаття».

ПОПРАЦЮЄМО З ДжЕРЕЛАМИ

№ 1

Нунцій¹ Альберто Кампензе про політику московських князів (середина 20-х років XVI ст.)

Великий князь московський Іван, а також його наступник, нинішній князь Василій, неодноразово – як за нинішнього короля Сигізмунда, так і за його попередників, королів Олександра й Казимира, – намагались опанувати більшу частину Литви, а саме землі... які складали раніше

¹ Нунцій – представник папи римського при уряді якої-небудь держави.

державу русів. Свої претензії московські князі ґрунтують на тому, що Русь, підвладна тепер польському королю, так само як і Львів і частина Польщі, що лежить на північ і північний схід від Сарматських гір (Карпат. – Авт.), дотримується непохитно грецької віри.

Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С.173.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чим обґрунтовувала Московська держава свої права на колишні південно-західні землі Русі?

АДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 239–241.
Угляренко Петро. Плач біля чужої стіни. – К., 1984.

§29. Утворення Кримського ханату та його відносини з Україною

ЗАВОЮВАННЯ КРИМУ І ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я МОНГОЛАМИ

До XIV ст. Кримський півострів називався *Тавридою* (Таврією), можливо, за іменем одного з народів, що населяв його в давнину, – *таврів*. Нова назва

півострова з'являється у XIII ст. і походить від адміністративного центру Золотоординського намісництва (*тумену*) *м. Кирум* (Солхат, нині – Старий Крим). З IX ст. півострів потрапляє у сферу впливу Русі, й наприкінці наступного століття тут виникає *Тмутараканське князівство*, в якому правили чернігівські князі. З початку XII ст. половці відокремлюють його від Русі, і згодом воно припиняє існування. Проте в містах *Судак*,

Херсонес, *Солхат* та інших продовжували мешкати впливові громади русичів.

Монгольське завоювання Криму розпочалося з нападу в 1223 р. на *м. Судак* та його пограбування й завершилося у 1238–1239 рр. створенням окремого улусу, або намісництва. Проте до його складу потрапили лише степові терени півострова, заселені половцями. Гірські й південнобережні райони з містами Судак і Херсонес перебували в залежності від Візантії. Протягом XIII ст. відбувалися помітні зміни у національному складі населення краю. Сюди переселялися турки-сельджуки, вірмени й італійці, а монголи, осідаючи та змішуючись з половцями, започаткували формування *кримськотатарського етносу*. З кінця XIII ст. серед них поширюється іслам.

Золотоординська адміністрація сприяла розвитку міст, торгівлі й ремесел. З її згоди генуезці заснували у 60-х роках XIII ст. *м. Кафу* (сучасна *Феодосія*), а пізніше ними й венеціанцями створюються торгові й промислові поселення на узбережжі Чорного моря біля річок

Дунаю, Дністра, Дніпра, Дону, Кубані та в Керчі. Особливо швидко розвивалася Кафа, що в XV ст. стає одним з найбільших портів світу й центральним ринком продажу невільників, захоплених татарами й турками переважно в українських землях. У 1318 р. у ній засновується католицьке єпископство. Важливу роль у Південному Криму відіграло створене наприкінці XII ст. греками князівство *Феодоро*, що визнало залежність від монголів.

Захоплення монголами Криму й Північного Причорномор'я не призвело до економічного занепаду краю, а започаткувало процес формування кримськотатарського народу.

УТВОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ ТА ЙОГО ЗАЛЕЖНІСТЬ ВІД ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У другій половині XIV ст. Кримське намісництво стає основним володінням темника Мамає, а наприкінці століття – опорним пунктом хана Золотої Орди Тохтамиша. Впливова татарська знать схиляється до думки про його перетворення на окрему державу.

Виразником інтересів знаті став **Гаджі Гірей** – нащадок Чингісхана. Він народився в сім'ї вигнаного з Криму представника місцевої верхівки, що знайшов притулок у Литві. Не без допомоги останньої домогся влади в намісництві й протягом 1428–1430 рр. заснував на Кримському півострові нову державу – *Кримський улус*, що займав південно-східну частину півострова. У 1449 р., за підтримки найвпливовіших родів *Ширінів* і *Баринів* Гаджі Гірей проголошує себе правителем Криму. В 1455 р. держава виборює самостійність і набуває статусу «великого улусу». До нього переселяються роди *Аргинів* і *Кипчаків*, розширюється територія шляхом приєднання причорноморських степів та підпорядкування прибережних міст.

З розпадом Золотої Орди її спадкоємниця – *Велика (Заволзька) Орда* – не полишала намірів повернути до своїх володінь Кримський улус. Після смерті в 1466 р. Гаджі Гірея розпочалася боротьба за владу між його синами. Скориставшись цим, хан Великої Орди Ахмат у 1474 р. захоплює Крим. Один із провідників роду Ширінів, Емінек, звернувся по допомогу до турецького султана Мегмеда II, котрий сам хотів утвердитися в Криму. В 1475 р. турецьке військо захоплює Кафу та інші міста Південного узбережжя, включаючи Мангуп – столицю Феодоро. Утворюється турецька провінція – *Кафський санджак*, до якої приєднуються захоплені пізніше міста Північного Причорномор'я (Копа, Кілія та ін.).

Намісником *Османів*¹ у Криму призначається Емінек, котрий, враховуючи нову загрозу з боку Ахмата, в 1478 р. звернувся до султана з проханням відрядити для управління улусом сина Гаджі Гірея – **Менглі Гірея**. Визнавши васальну залежність від Османів, останній призначається володарем Кримського улусу. Титул хана він отримує в 1502 р. після розгрому Великої Орди й захоплення «тронного улусу». Відтоді Кримський улус стає ханатом.

¹ *Осман* – засновник правлячої династії у Туреччині.

Кримський ханат не зумів вибороти самостійність і вимушений був визнати васальну залежність від Османської імперії.

СУСПІЛЬНИЙ
УСТРІЙ ХАНАТУ

Терени держави розширювалися і в середині XVI ст. уже становили 200 тис. кв. км. Крім власне території Криму (майже 27 тис. кв. км), до неї входили землі від гирла *Дніпра* до гирла *Дону* й *р. Кубані* аж до *Грузії*. Столицею ханату був *Кири́м*, а згодом став *Бахчисарай*. Політичний устрій держави копіював золотоординський. За формою правління ханат був монархією, яку очолював хан. Формувалися адміністративні й судові органи влади. Знать складали *князі (беї)*, котрі очолювали роди, *темники* (воєначальники), керівники військових підрозділів, що налічували по 1 тис. вояків, та ін. Хан мав заступників: *калгу* (правитель східної частини держави) й *нуредді́на* (правитель західної частини держави). Його влада суттєво обмежувалася князями чотирьох, а пізніше шести родів, котрі мали право збирати з'їзд родів – *курултай*, що розв'язував найголовніші питання, і входили до державної ради – *дивану*. Вони ж командували значними військовими силами, могли здійснювати без відома хана військові виправи і вступати в самостійні відносини з іноземними володарями. Привілейовані члени інших родів (усіх близько 60) називалися *мурзами*.

До початку XVI ст. татари займалися кочовим скотарством, примітивне землеробство лише зароджувалося. Вони були вільними, сплачуючи незначні податки на користь мурз. Велика увага приділялася військовій справі, до якої чоловіків готували з дитинства. Кримське військо не мало рівних собі у світі щодо рухливості: за день могло подолати близько 120 км. Стан господарства в ханаті мав *архаїчний*¹ характер і, як правило, не забезпечував матеріальних потреб більшості населення, що постійно жило в злиднях і часто голодувало. Тому, аби поліпшити своє становище, татари часто вдавалися до грабіжницьких нападів на сусідні землі, насамперед українські, масово забираючи людей у *ясир*², щоб потім продавати як рабів на невільницьких ринках.

Кримськотатарське суспільство було ранньодержавним, у ньому лише зароджувалися феодальні відносини.

ТРАГЕДІЯ УКРАЇНИ

Перший напад у 1474 р. кримські татари вчинили на Поділля й Галичину. Особливо великих утрат зазнало населення в околицях *Кам'янця-Подільського*, *Галича* й *Збаража*. Через кілька років загоны кримських татар спустошили поселення Східного Поділля. Заохочуваний московським великим князем Іваном III, Менглі Гірей 1 вересня 1482 р. напав на *Київ* і розгромив місто.

¹ Архаїзм – пережиток старовини.

² Ясир – бранці, полонені; полон, неволя.

У подарунок князю він надіслав золоту чашу й таріль із храму Св. Софії. У 1487 р. у Східне Поділля вторгнулися татари Великої Орди, які були розбиті військом руських князів і польського королевича біля *Копистирина*. Наступного року відбувся новий напад татар; у 1489 р. вони дограбували Київ і дуже спустошили Київщину, а взимку наступного року – Волинь. Під час повернення неподалік *Заслава* татари зазнали нищівної поразки від руських і польських вояків.

Особливо страхотливих масштабів набуло руйнування України наприкінці XV ст. Окрім татар, у 1498 р. вперше на Галичину напали турки, які дощенту її спустошили, забравши до полону десятки тисяч людей. У 1500 р. *чамбули* (загони) синів Менглі Гірея пройшли «вогнем і мечем» Брацлавщиною, Волинню, Берестейщиною, Галичиною, Люблінщиною й Сандомирщиною, спаливши багато міст і захопивши 50 тис. українських і польських бранців. Походи татар тривали і в наступні десятиліття. В цілому з 1450 по 1556 р. вони вторглися в Україну не менше 86 разів. Татари руйнували й обезлюднювали поселення, грабували майно, захоплювали ясир, гальмуючи розвиток економіки й культури.

Напади татар були величезним лихом для населення українських земель, яке стало заручником неспроможності урядів Литви й Польщі організувати захист кордонів своїх держав.

Створення Кримського ханату мало важливе значення для формування кримсьотатарського народу. Проте агресивність його еліти обернулася жахливою трагедією для населення українських земель.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

1428–1430 рр. – утворення Кримського улусу (з 1502 р. – Кримський ханат).

1478 р. – визнання Менглі Гіреем васальної залежності від Туреччини.

1 вересня 1482 р. – розгром кримськими татарами Києва.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. У якому році розпочалося завоювання монголами Криму: а) 1216 р.; б) 1221 р.; в) 1223 р.?
2. Вставте в речення пропущені слова: «Монголи, осідаючи і змішуючись з ..., започаткували формування ... етносу».
3. Творцем Кримського улусу був: а) Гаджі Гірей; б) Ахмат; в) Менглі Гірей.
4. Як називалася Кримська держава у другій половині XV ст.: а) султанат; б) ханат; в) великий улус?
5. У 1478 р. Кримський улус: а) виборов незалежність; б) визнав васальну залежність від Туреччини; в) проголосив себе імперією.
6. Продовжте речення: «Влада хана істотно обмежувалася...».
7. Розкажіть про захоплення монголами Криму.

8. Яку економічну політику проводила золотоординська адміністрація?
9. Що ви знаєте про утворення Кримського ханату й здобуття ним самостійності?
10. За яких обставин Османська імперія опанувала Південне узбережжя Криму?
11. Покажіть на карті терени Кримського ханату на початку XVI ст.
12. Яку роль у житті ханату відіграли беї?
13. Чому татари часто здійснювали напади на землі сусідів?
14. Складіть хронологічну таблицю нападів татар на українські землі.
15. Віднайдіть відмінності в наслідках завоювання монголами українських земель і Криму.
16. Чи можна вважати прогресивним явищем утворення Кримського ханату? Власну думку обґрунтуйте.
17. Складіть розширений план висвітлення питання «Суспільний устрій ханату».
18. Доведіть, що напади татар стали великою трагедією для України.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Історик про роль беїв у політичному житті Кримського ханату

...Група чотирьох, а потім шести беїв мала визначальний голос у державних справах. Без їхньої згоди хан фактично не міг нічого вдіяти. Беї вирішували військові справи, висловлювали перед султаном побажання курултаю у справі обрання чи усунення хана, радили володарю на засіданнях дивану, визначали основні напрями політики Криму, управляли майном роду і всім бейством. На терені своєї провінції виступали виразниками інтересів усього роду, часто суперечливих іншим родам, а також хану. Мали дуже велику військову владу і разом розпоряджалися більшими збройними силами, ніж сам монарх. Підрозділи згаданих родів билися на війні під власними корогами, під керівництвом бея... Обрання бея належало до основних прав роду, і хани не могли до нього втручатися.

Podhorodecki Leszek. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987. – S. 45.

№ 2

Історик про становище кримських селян

Серед татар, а це майже всі селяни, були землероби й пастухи. Їхні стосунки з панами значно відрізнялися від типових для тих часів феодалних відносин. Прості татари були насамперед вільними людьми, мали право залишати землю, поголовно служили у війську. Мусульманське право захищало їх від усунення від землі, позбавлення майна, перетворення на невольників. Повинності стосовно аристократії¹ і держави були незначними, не враховуючи важкої небезпечної військової служби, яка, однак, приносила значну матеріальну користь у вигляді здобичі й невольників. Тому всі охоче вирушали на військові виправи.

Podhorodecki Leszek. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – S. 48.

¹ Аристократія – вищий прошарок привілейованого стану, майнова і родова знать.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Доведіть, що беї мали великий вплив на політичний розвиток Кримського ханату.
2. У чому полягала особливість становища кримських селян?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – Тернопіль, 2005. – С. 244.
 Гірняченко Г. Цвіт граната. З «Кримських оповідань» // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – К., 1990. – Вип. 1. – С. 332–345.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Упродовж другої половини XIV–XV ст. на етнічних українських землях помітно прискорилися процеси формування суспільної структури. Чіткіше виявлялися відмінності між суспільними верствами і групами, наповнювалися новим змістом їхні права та обов'язки. У різних регіонах соціальна структура мала свої особливості. Це пояснювалося різними формами суспільного й економічного розвитку країн, до складу яких входили українські землі.

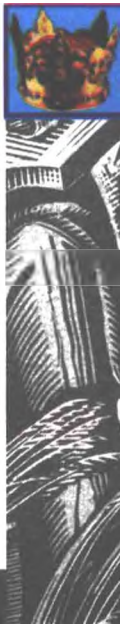
Панівне становище займали князі й боярсько-рицарський люд. Із середини XV ст. останніх починають називати *шляхтичами*¹. Отримуючи нові пільги і привілеї (особливо у складі Польщі), вони все більше відокремлювалися й віддалялися від решти прошарків населення. Привілейоване становище займало у суспільстві й *духовенство*, помітно зростала його чисельність, визначалися права і привілеї. Найчисельнішою верствою залишалося *селянство*. З розвитком міст збільшувалася чисельність *міщан*. Наприкінці XV ст. зароджується новий суспільний стан – *козацтво*, якому в майбутньому судилося відіграти надзвичайно важливу роль в історії України. Перші достовірні згадки про козаків зафіксовані у джерелах наприкінці XV ст.

У другій половині XIV–XV ст. прискорюється становлення основних верств українського середньовічного суспільства.

ОСНОВНІ ГРУПИ ПАНІВНОГО СТАНУ ТА ЇХ ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

Відмінності у політичному й соціальному розвитку країн, до складу яких потрапили українські землі, позначилися на становищі панівної верстви. Так, у Литві більшість знаті отримувала право на во-

§30. Формування й розвиток привілейованих верств українського суспільства

¹ *Шляхтич* – людина знатного (благородного) походження, що належала до верхівки середньовічного суспільства.

Гедимін. Гравюра
XVII ст.

лодіння землею лише за умови виконання певних обов'язків (насамперед військового) перед державою, тому воно не було спадковим. Водночас існувало й *отчинне* (спадкове) *землеволодіння*.

Верхівку панівного стану утворювала титулована знать – нащадки князів **Рюриковичів** і **Гедиміновичів**, котрі становили замкнуту групу, потрапити до якої не можна було ні завдяки багатству, ні шляхом обіймання найвищих посад. Особливо міцними були їхні позиції у Волині. З часом формується поділ княжих родів на «*княжат головних*» (Острозькі, Заславські, Сангушки й ін.) та «*княжат-повітників*». Перші

з них не підлягали місцевій адміністрації, брали участь у засіданнях великокнязівської ради, їхні збройні загони виступали окремими підрозділами з родовими гербами. Щоденне життя князів проходило у вирішенні різноманітних питань політичного характеру, взаємин з місцевою владою, збереження й примноження власних володінь, утримання двору, розв'язання конфліктних ситуацій.

«Сходинку» нижче займали *пани*¹, які відрізнялися від інших груп *шляхти** давністю роду, отчинним характером землеволодіння й певними правами. Будучи багатими землевласниками, вони жили у розкоші, мали слуг. Щоденно клопоталися про власне господарство, влаштовували банкети, полювання тощо. Середній прошарок шляхти складався з основної маси боярсько-рицарського люду, котрі відбували військову повинність, прагнули розширити право на землю й позбавитися залежності від князів і панів. Їхні будні проходили у виконанні різних доручень, військових виправ, в облаштуванні домівки, веденні господарства, а також час від часу в розвагах. Найнижчий прошарок складали дрібні шляхтичі-службовці, котрі виконували різні повинності, та «панцерні слуги», що відбували військову службу. Їхнє життя мало чим відрізнялося від життя заможних селян, адже часто доводилося самим обробляти власну землю.

Інакше формувався панівний стан у *Галичині* й *Західному Поділлі*. Відмінність полягала насамперед у тому, що князів тут майже не було і вони не становили окремої групи. Бояри-рицарі до середини XV ст. перебували на становищі *особистих слуг короля*. Вони повинні були жити у власних селах, нести кінну службу на користь короля, не мали права без його дозволу продавати чи дарувати свою землю, змушені були займатися ремонтом замків, сплачувати окремі податки. Тим часом польська шляхта ще наприкінці XIV ст. домоглася від короля визнання права приватної власності на свої земельні володіння, звільнення від сплати податків і виконання повинностей, на власне самоврядування й виборне судочинство. І лише у 1434–1447 рр. українські бояри-рицарі

¹ Слово «пан» увійшло до вжитку в Україні в середині XIV ст. Потрапило з чеської мови спочатку в Галичину, а потім в інші землі.

урівнялись у правах з польською шляхтою, що прискорило процес їх перетворення на соціальну верству й змінило спосіб щоденного життя. Воно стало спокійнішим, незалежним ні від кого, проходило у турботах за власний маєток, у розв'язанні проблем шляхетської спільноти у повіті й воєводстві, різноманітних розвагах тощо.

Попри наявні відмінності у становищі різних соціальних груп знаті вони являли собою єдиний панівний стан.

КНЯЗЬ КОСТЯНТИН
ОСТРОЗЬКИЙ

Наймогутнішим князівським родом наприкінці XV – у першій половині XVI ст. був рід Острозьких, котрих не без підстав називали «некоронованими королями Русі». З-поміж них своїми здібностями та впливом вирізнявся **Костянтин Іванович Острозький**. Найімовірніше, він народився 1460 р. в Острозі. Відзначився мужністю під час воєнних дій Литви проти Московського князівства у 1492–1494 рр.; трохи пізніше як намісник замків у Вінниці й Брацлаві займався організацією оборони українських земель від нападів татар. Завдяки виявленим військовим здібностям призначений першим *гетьманом* (головнокомандувачем) Великого князівства Литовського. Під час війни з Москвою у 1500 р. у битві під *Ведрошею* К. Острозький потрапив у полон, з якого втік у 1507 р. і знову отримав посаду гетьмана. У наступні роки він зажив слави видатного полководця. Так, очолюючи 35-тисячне військо, в бою під *Оршею* (вересень 1514 р.) наголову розгромив 70-тисячну московську армію. Відомі блискучі перемоги Костянтина над татарами під *Вишневецом* (1512) і *Ольшаницею* (1527). Всього він провів 33 битви, з яких лише у двох зазнав поразки. Попри православне віросповідання князь займав високі державні посади, які могли обіймати тільки католики: віленського *каштеляна*¹ і тракайського воєводи.

Водночас він дбав і про збагачення роду Острозьких, постійно збільшуючи володіння, в яких працювало близько 60 тис. підданих. До війська рід виставляв 426 вершників. Виступаючи ревним захисником православ'я, Костянтин витрачав великі кошти на будівництво й ремонт храмів, зокрема у Вільно, Турові, Києві й Жидичині. Князь мав двох синів – Іллю та Василя. Помер він у серпні 1530 р. Похований в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря.

Костянтин Острозький – видатний полководець і державний діяч Великого князівства Литовського, доклав значних зусиль до захисту українських земель від татарських нападів.

СТАНОВИЩЕ
ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ
І ДУХОВЕНСТВА

Розподіл українських земель між країнами з різним віросповіданням негативно позначився на релігійному житті. Візантійські патріархи намагалися закріпити осідок київських митрополитів у

¹ *Каштелян* – управитель замку та округи, що прилягала до нього (каштелянії); заступник воєводи, керівник шляхетського ополчення.

Московському князівстві й зберегти єдину церковну організацію на теренах, що раніше входили до Руської держави. У зв'язку з цим вони підтримали домагання Москви ліквідувати Галицьку митрополію. Наприкінці XIV ст. вона припинила існування. Спроба великого князя Вітовта створити в 1415 р. незалежну від Москви митрополію зазнала невдачі. Ухвалу *Флорентійського собору* 1439 р. про *унію* (об'єднання) православної і католицької церков московське духовенство не визнало. У 1458 р. Київська митрополія була поділена на дві з центрами у Києві та Москві.

Непросто складалися відносини православної церкви з католицькою, яка за підтримки Ватикану і польського уряду поширювала свій вплив на українські землі. З другої половини XV ст. засновуються католицькі єпископства у *Перемишлі, Галичі, Холмі, Володимирі й Кам'янці-Подільському*, хоча католиків у цих краях майже не було. Активізується діяльність чернечих *орденів*¹, що пропагували переваги католицизму над православ'ям. І хоча королі й великі литовські князі в релігійному питанні проводили в цілому помірковану політику (Владислав III у 1443 р. видав привілей про урівняння в правах руського та польського духовенства), у щоденному житті католицьке духовенство й місцева влада утискали православну церкву, її священників та православних віруючих. Відбувалися негативні зміни і в самій православній церкві, падав авторитет духовенства, знижувався його освітній та культурний рівень.

У кінці XIV–XVI ст. ускладнюється становище православної церкви та її духовенства.

Упродовж другої половини XIV – XV ст. прискорюється процес об'єднання різних привілейованих груп суспільства у панівну верству – шляхту.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

ШЛЯХТА – панівний суспільний стан, котрий утворився на основі зближення родової знаті з військовослужилою верствою і отримав значні пільги.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

1458 р. – поділ Київської митрополії на дві частини з центрами у Києві та Москві.

Кінець XV ст. – перші достовірні згадки про українських козаків.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Назвіть основні верстви українського суспільства.
2. Назва «шляхта» починає закріплюватися за: а) духовенством; б) міщанами; в) князями та боярсько-рицарським людом.

¹ Орден – католицька чернеча організація з певним статутом.

3. Вставте у речення пропущені слова: «Зростала питома вага ..., котрі втрачали особисту ... й ... до землі».
4. Заверште речення: «Верхівку панівного стану утворювали...».
5. У чому суть отчинного землеволодіння?
6. Бояри-рицарі у Галичині й Західному Поділлі перебували на становищі: а) особистих слуг короля; б) титулованої знаті; в) панів.
7. Бояри-рицарі урівнюються у правах з польською шляхтою: а) наприкінці XIV ст.; б) у 1430 р.; в) у 1434–1447 рр.
8. У 1458 р.: а) було ліквідовано Галицьку митрополію; б) стався поділ Київської митрополії; в) відбувся Флорентійський собор.
9. У чому полягала особливість формування на українських землях суспільних верств?
10. Поясніть відмінність статусу «княжат головних» від «княжат-повітників».
11. Що ви знаєте про повсякденне життя основних груп панівного стану?
12. Чим відрізнялося становище панів від інших груп шляхти?
13. Які обов'язки мали виконувати бояри-рицарі до середини XV ст.?
14. Які зміни відбулися в житті православної церкви?
15. З'ясуйте відмінності у становищі боярсько-рицарського люду на землях, що входили до Литви та Польщі, після їх урівняння у правах із польською шляхтою.
16. Складіть розгорнутий план висвітлення питання «Становище основних груп панівного стану».
17. Використовуючи зміст підручника й додаткову літературу, складіть історичний портрет князя Костянтина Острозького.
18. Визначте причини погіршення становища православної церкви та її духовенства.

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Дослідник про формування панівного стану

Оформлення критерію родовитості як спільної ознаки для всіх строкатих у майновому і правовому стосунках прошарків панівного класу свідчило про реальний початок його консолідації. Характерно, що тоді ж поняття родовитості як підстава вищого над простолодом становища вперше фіксується і в законодавчих актах, зокрема у привілеї 1492 р., яким обіцяно «не підносити простих людей над благородними».

Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 40.

№ 2

Німецький дипломат Зігмунд Гербенштейн (1486–1566) про військову тактику Костянтина Острозького

Костянтин безліч разів розбивав татар; при цьому він не виступав їм назустріч, коли вони ватагою йшли грабувати, а переслідував обтяжених здобиччю. Коли вони діставалися до місця, де, на їхню думку, можна було, через віддаленість, нічого не боятися, перевести подих і відпочити – а це місце бувало йому відоме, – він вирішував напасти на них і наказував своїм воїнам приготувати для себе їжу тієї ж ночі, бо наступної

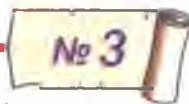

він не дозволить їм розводити велике багаття... Чергового дня Костянтин, коли татари, не помічаючи вночі ніяких вогнів і вважаючи, що вороги повернули назад або розійшлися, відпускали коней пастися, різали худобу й бенкетували, а потім поринали у сон, з першими променями сонця нападав на них і вчиняв їм повний розгром.

Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – С. 149–151.

**Уривок із повідомлення польського історика
Я. Длугоша про перетворення перемишльського собору
на костьол**

[1412 р.] Король Владислав з Медики вирушив до Перемишля... наказав кафедральну церкву (збудовану з квадратного каменю з дуже гарною архітектурою і розташовану в центрі Перемишля), якою до цього часу управляв руський єпископ грецького обряду, посвятити на католицьку церкву латинського обряду, викинувши перед тим з могил прах руських небіжчиків. Руські священики і народ, вважаючи це зневагою свого обряду і ганьбою, супроводжували [такі дії] гіркими риданнями, криком і плачем. З часом, напевне, десь року Божого 1470-го, за Миколи, єпископа перемишльського, вона [церква] була зруйнована, а деякі її квадратні камені використані для будівництва кафедрального костьолу в місті [...]

Правда про унію. Документи і матеріали. – Видання третє, доповнене. – Львів, 1981. – С. 26.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли і як започатковується процес консолідації панівного стану?
2. Яку тактику застосовував князь Костянтин Острозький у боротьбі з татарами?
3. Як ви оцінюєте дії польської влади у Перемишлі?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – Тернопіль, 2005. – С. 245–247.

Шевчук Валерій. Сиві хмари // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – Вип. 1. – С. 359–373.

Яковенко Н. Костянтин Острозький. Костянтин-Василь Острозький // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 156–160.

ГОСПОДАРСЬКЕ
ЖИТТЯ

У продовж другої половини XIV – першої половини XV ст. удосконалювалося *землеробство*. Поширювалося *трипільля*. Плуг витісняв у лісові смуги соху й рало. Селяни почали користуватися довгою косою; вирощували переважно жито, ячмінь, овес, пшеницю, гречку, горох тощо. Підвищення цін на м'ясо на європейських ринках спонукало шляхту до розведення у маєтках волів і корів; примножувалося поголів'я свиней. Розвивалися також *городництво*, *садівництво*, *бджільництво* й *рибальство*.

Збільшувалася переробка деревини: виготовлялася велика кількість дьогтю, смоли, поташу, ванчосу (тонкі дошки). Розвинутими промислами були солеваріння (у Прикарпатті) та *видобування руди* (у Волині й Поліссі). Множилися *ремесла*. Так, на початку XVI ст. у містах налічувалося 150–200 ремісничих спеціальностей. Для регулювання виробництва і захисту власних інтересів ремісники об'єднувалися у самоврядні групи – *цехи** (спілки), діяльність яких визначалася спеціальними *статутами*¹. Їх очолювали старшини (*цехмістри*), що обиралися з-поміж найвпливовіших майстрів. Підмайстри й учні у вирішенні цехових справ участі не брали. Перші цехи з'явилися наприкінці XIV ст. у Галичині та Закарпатті. Наприкінці XV ст. у Львові налічувалося вже 14 цехів. З цього часу вони виникають у містах Західного Поділля, Волині та Київщини. Займалися ремеслом і позацехові ремісники, котрих називали *партачами*.

Збільшення обсягів продукції, що виготовлялася на продаж, сприяло розвитку *внутрішньої* і *зовнішньої торгівлі*. Однак тут існували різні обмеження (купці були зобов'язані везти свої товари лише визначеними шляхами, зупинятися у містах, які мали право ведення торгівлі, продавати товари на певних умовах тощо). За кордон вивозилися полотно, шапки, хутряні вироби, холодна зброя, ювелірні прикраси, воли, зерно і т. ін. Важливими центрами торгівлі були Львів, Київ та Кам'янець-Подільський.

§31. Економічний розвиток. Становище селян і мішан

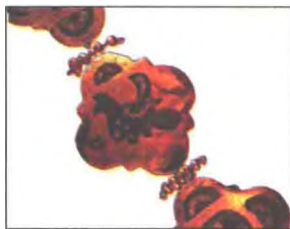
Знаки львівських цехів

¹ *Статут* – збірник основних засад, положень про що-небудь, зведення правил.

У другій половині XIV–XV ст. спостерігалось поживавлення економічного життя, з'явилися ремісничі цехи.

СЕЛО. СТАНОВИЩЕ
І ПОВСЯКДЕННЕ
ЖИТТЯ СЕЛЯН

Більшість сіл були невеликими. В них існувала *сільська громада*, що складалася переважно з *дворищ* (їх утворювали *великі родини*) або окремих господарств – *димів*. Орна земля перебувала у спадковому володінні індивідуальних господарств, а луками, випасами, водоймами спільно користувалися селяни різних дворищ і димів. Очолював громаду виборний *отаман*; існував *копний*¹ *суд* – суд селянського сходу. Села об'єднувалися у соціально-територіальні осередки – *волості*, очолювані виборними «*старцями*». Останні захищали інтереси селян, збирали їх на віча для розв'язання важливих питань волосного життя.

Золоте намисто з медальйонів, прикрашених перегородчастою емаллю

Бронзовий водолій

За правовим становищем селяни поділялися на *похожих (вільних)*, котрі мали право відходу від свого володаря, та *непохожих (отчичів)*, позбавлених такого права. До найзаможніших належали служилі селяни – *слуги*, котрі перебували на службах, за що отримували 1–2 *волоки*² землі й звільнялися від інших повинностей. Вільними залишалися *данники*, що виплачували данину державі. Тяглові селяни за користування землею виконували *відробіткову* повинність (оранка поля, засівання зерна та ін.) зі своїм тяглом (робочою худобою) на користь держави чи землевласника. Серед селянства було чимало збіднілих: *сусіди* й *підсусідки*, котрі селилися при дворах заможних селян; *коморники*, які не мали свого житла і наймали комори; *городники*, що володіли тільки городами, та *халупники*, котрі мали лише хати. Упродовж XIV–XV ст. *раби*, *челядь* та *холопи* перетворювалися на залежних селян.

Селяни виплачували податки й виконували повинності. Основним державним грошовим податком у Литві був податок на військові потреби. Селяни маєтків, які належали великим землевласникам, виплачували податки натурою й грошима. Відбували й державні повинності: споруджували й ремонтували замки, зводили мости, греблі тощо. В XV ст. *панщина* іноді сягала 14 днів на рік. Набувало поширення *фільваркове господарство** (особливо у Галичині, Західному Поділлі й Західній Волині), що мало

¹ *Копи* – сільська громада.

² *Волока* – земельна ділянка та одиниця вимірювання сільськогосподарської землі; у різних місцевостях дорівнювала від 16,8 до 21,4 га.

своїм наслідком *закріпачення** селян. З середини XV ст. вони потрапляють під присуд великих землевласників, обмежується їхнє право на переходи. Польський сейм у 1503 р. заборонив їм переселятися на інші землі без дозволу шляхти.

Щоденне життя селян значною мірою залежало від їхнього становища. Особливо нелегким воно було у залежних селян, котрим доводилося все більше працювати на користь землевласника. Панщина й кріпацтво позбавляли їх особистої свободи. Робочий день тривав зі сходу сонця до його заходу. Відпочивали селяни лише в неділю та великі релігійні свята.

З розвитком середньовічних суспільних відносин все більша частина селян втрачала свободу, потрапляючи в залежність до шляхти; водночас зростали податки й повинності.

ЗРОСТАННЯ МІСТ
МАГДЕБУРЗЬКЕ
ПРАВО

Відродження зруйнованих монголами міст відбувалося повільно. Наприкінці XV ст. на теренах Київщини, Брацлавщини й Волині їх налічувалося лише близько 40. Найшвидше розвивалися *Львів, Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк*. Наприклад, якщо в XIV ст. у Львові проживало до 3 тис. осіб, то на початку XV ст. – близько 10 тис. Виникали міста і в приватних маєтках великих землевласників. Зростала їх роль як центрів розвитку ремесел, торгівлі. Майже щотижнево у великих містах влаштовувалися ярмарки.

У XIV ст. почав формуватися новий тип міської організації, заснований на магдебурзькому праві. У першій половині століття його отримують такі міста, як *Володимир і Сянок*, а в другій – *Львів, Кам'янець-Подільський, Берестя, Холм*; пізніше – чимало інших міст. Київ почав користуватися магдебурзьким правом із середини XV ст. Магдебурзьке право звільняло міщан від управління й суду воєвод і старост (представників королівської адміністрації). Запроваджувалося міське *самоврядування* – *магістрат*, члени якого обиралися з-поміж заможної верхівки. Він поділявся на дві *колегії* – *лаву* (суд у кримінальних справах) і *раду* (адміністративний орган і суд у цивільних справах). Очолював міську адміністрацію *війт*. Його посада могла бути спадковою, персонально наданою чи виборною. Засідав магістрат у спеціальному приміщенні – *ратуші*. Магдебурзьке право в українських містах мало обмежений характер: часто зберігалася залежність від власників міст, інколи магістрат не поділявся на колегії; у Галичині, Західному Поділлі й Закарпатті при зайнятті адміністративних посад надавалися пільги католикам.

Запровадження й поширення магдебурзького права надавало українським містам самоврядування, що сприяло їх розвитку.

МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ
ТА СПОСІБ
ЙОГО ЖИТТЯ

Особливістю міст Галичини, Західного Поділля, Закарпаття й Західної Волині була етнічна строкатість їхнього населення. У містах проживало чима-

ло німців, вірмен, поляків і євреїв. Наприклад, у першій чверті XV ст. у Львові 70 % мешканців становили німці, у Кам'янці-Подільському виникли окремі українська, вірменська й польська громади. Чужоземці користувалися різноманітними пільгами, які отримували від королівської та князівської влади; натомість православним українцям чинилися явні перешкоди для вступу в цехи й обрання в органи самоврядування, що породжувало конфлікти на етнічній та релігійній основі.

Повноправними міщанами вважалися ті, котрі володіли будинками в межах міста й мали відповідний статус. Отримати його можна було спадково або за заслуги, через купівлю будинку й землі, одруження тощо. Верхівку міщан складав *патриціат* (у його руках зосереджувалися самоврядні органи управління), середній прошарок – поспільство (ремісники, торговці, купці), низи – наймані працівники (сторожі, слуги), *гультяї*¹, жебраки та ін. На відміну від села, у самоврядних містах міщанин вважався вільною особою (пригадаймо загальновідомий західноєвропейський вислів «*Міське повітря робить людину вільною*»). Селянин, проживши в місті певний час і ставши хоча б коморником чи халупником, міг дістати свободу, і це право міста захищали міщани. Водночас вони виплачували податки – *шос* (від розмірів нерухомого та рухомого майна), від цехів, крамниць, торговлі тощо. До повинностей, зокрема, належали: військова, ремонт шляхів, укріплень.

Спосіб життя міщан залежав від їхнього статусу. Представники верхівки розв'язували всі питання внутрішнього життя міста, обстоювали його інтереси у стосунках з державною владою. Будучи заможними, вони жили в найкращих будинках. Ремісники з ранку до вечора займалися виробництвом товарів, у чому їм допомагали підмайстри та учні. Вдосконалюючи професійну майстерність, трударі намагалися їх вигідно продати, бо за виручені кошти утримували сім'ї, закупували необхідні для роботи матеріали. Торговці й купці часто перебували в дорозі. Нерідко вони зазнавали нападів розбійників чи зловживань з боку магнатів.

У багатьох містах і містечках торгово-ремісниче населення становило меншість (8–30 %), а більшість займалася сільськогосподарськими роботами. Навіть у Києві наприкінці XV ст. чимало міщан заробляли на життя землеробством і сільськогосподарськими промислами.

Основним здобутком населення міст було узаконення особистої свободи та місцевого самоврядування.

Упродовж другої половини XIV–XV ст. окреслилися позитивні зрушення в економіці й торгівлі; відбулися зміни в соціальній сфері; започаткувалося міське самоврядування.

¹ Гультяй – пероба, ледар, гульвіса.

ЗАСВОЇМО ПОНЯТТЯ

ЗАКРІПАЧЕННЯ – залежність селян, що полягала в прикріпленні до землі, підлеглих адміністративній і судовій владі свого володаря.

ЦЕХ – об'єднання міських ремісників однієї чи споріднених спеціальностей для захисту своїх інтересів, виробництва й збуту товарів.

ФІЛЬВАРОК – шляхетське господарство, в якому використовувалася праця покріпачених селян.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

1503 р. – польський сейм заборонив селянам переселятися без дозволу шляхти.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Заверште речення: «Плуг витісняв у лісові райони...».
2. Перші цехи виникли: а) у середині XIV ст.; б) наприкінці XIV ст.; в) у першій половині XV ст.
3. Які товари вивозилися за кордон?
4. Партачі – це: а) торговці; б) позацехові ремісники; в) залежні селяни.
5. Вставте у речення пропущені слова: «Очолоював сільську громаду виборний ...; існував ... суд – суд селянського ...».
6. Села об'єднувалися у: а) волості; б) дворища; в) цехи.
7. Перелічіть основні групи селян.
8. Вставте у речення пропущені слова: «... селяни за користування землею виконували ... повинність».
9. Польський сейм заборонив селянам без дозволу шляхти залишати маєтки у: а) 1440 р.; б) 1498 р.; в) 1503 р.
10. Які міста розвивалися найінтенсивніше?
11. Заверште речення: «Магдебурзьке право звільняло міщан від ...».
12. З яких груп складалося населення міст?
13. Що ви знаєте про розвиток сільського господарства?
14. З якою метою створювалися цехи?
15. Яких обмежень зазнавала торгівля?
16. Охарактеризуйте село XIV–XV ст.
17. Чим займалися «старці»?
18. У чому полягала різниця між «похожими» селянами та «отчичами»?
19. Які податки виплачували селяни?
20. Що таке фільваркове господарство?
21. Скільки міст налічувалося на теренах Київщини, Брацлавщини й Волині наприкінці XV ст.?
22. У чому полягало призначення магістрату?
23. Чим відрізнявся склад населення великих міст західних регіонів України?
24. Хто вважався повноправним мешканцем міста?
25. Охарактеризуйте спосіб життя міщан.
26. Доведіть, що в другій половині XIV–XV ст. українські землі переживали економічне піднесення.

27. Утворення цехів мало позитивне чи негативне значення? Власну думку обґрунтуйте.
28. Складіть розгорнутий план висвітлення питання «Яким було становище селян».
29. Доведіть, що в українському селі розвивалися феодальні відносини.
30. Чи є підстави вважати магдебурзьке право прогресивним для розвитку міст? Якщо так, то чому? Власну думку обґрунтуйте.
31. Як ви розумієте вислів «Міське повітря робить людину вільною»?

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Обмеження польським королем Сигізмундом I прав українських міщан Львова у 1525 р.

Під час нашого перебування в минулому році в місті Львові до нас звернулися зі скаргою громадяни того ж нашого міста Львова руської віри, яких там живе чимало, що... бурмистри зазначеного міста забороняють їм купувати будинки, які знаходяться поза межами їх вулиці, тримати шинки, продавати та пити вино, пиво та інші напої, торгувати сукном, а також займатися ремеслом, записуватися в цехи, забороняється їм це не внаслідок шкоди, чи збитків, чи нехтування, що вони ніби роблять. Навпаки, самі бурмистри і громадяни католицької чи римської віри здійснюють повні свої усталені законом права і свої законні справи...

Ми вияснили, що довгий час наші попередники не змінювали і не встановлювали у своїх ухвалях нічого і ніколи з приводу справи згаданих громадян м. Львова грецької та руської віри, тому, порадившись з нашими радниками, ухвалили... інше ж житло, що знаходиться по інших місцях і вулицях, де раніш не жили вони самі або їх попередники, вони не можуть і не мають права купувати, будувати та мати у володінні. Так само за давнім звичаєм та заборонаю, що збереглися до цього часу в названому нашому місті Львові, не можна приймати до цехів та допускати до ремесел, ми залишаємо назавжди в попередньому стані.

Хрестоматія з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.: Посібник для вчителя. У 2 т. – Т. 1. – С. 144.

№ 2

Історик про регламентацію життя ремісників цехів

Цехові статuti передбачали суворе покарання за розголошення того, що діялося всередині цеху. Підкреслену вагу мала причетність до спільних обрядів, зокрема – участі в похоронних процесіях, зібраннях при «братському пиві» в дні церковних свят та «братських обідів», влаштуваннях із нагоди піднесення підмайстра до рангу майстрів. На призвідців сварки чи лайки під час загальних зібрань накладали чималі штрафи. Часто устави містили й вимоги, спрямовані на підтримання престижу членів цеху: наприклад, окремий пункт статуту ткачів Львова й Дрогоби́ча забороняв майстрам ходити босоніж по місту, а статут кам'янецьких кравців накладав штраф на підмайстрів, які в присутності жінок співали б сороміцьких пісень чи непристойно жартували.

Яковенко Наталія. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С.130.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягали обмеження прав львівських міщан?
2. Чому цехи дбали про престиж своїх членів?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Вовк Ю. Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 247–248, 251–253.
Іваничук Роман. Черлене вино. – Львів, 1979. – С. 1–154.
Кочерга Іван. Свіччине весілля // П'єси. – К., 1990. – С. 89–222.

ОСОБЛИВОСТІ
РОЗВИТКУ
КУЛЬТУРИ

Культурний розвиток у другій половині XIV–XV ст. відбувався у складних умовах. Поділені політично між Великим князівством Литовським, Польщею, Московським Великим князівством та іншими державами, українські землі опинилися під різними культурними впливами. Уповільнилися темпи формування самосвідомості українців. Поширення католицької культури в західному регіоні створювало певні труднощі для розвитку тут православних культурних традицій. Постійні спустошливі напади татар знекровлювали український люд, завдавали непоправної шкоди його матеріальній культурі. Уповільнилися темпи її розвитку, гальмувалося зародження нових явищ у духовному житті.

Спостерігалось помітне *відставання рівня* розвитку української культури від рівня культурного розвитку країн Центральної та Західної Європи. Не випадково багато молодих українців виїжджало на навчання до Польщі, Німеччини, Італії, Чехії. Здобувши освіту в тамтешніх університетах, більшість із них поверталася на Батьківщину, поширюючи тут світоглядні та моральні цінності *гуманізму* – нової культури, що в XIV ст. зародилася в Італії й утверджувала право людини на щастя і свободу.

Місцеве населення Півдня зазнавало на собі впливів золотоординської культурної спадщини та культур сусідніх християнських народів.

Етнічна строкатість західних регіонів створила сприятливі умови для зближення культури українців з культурою представників інших народів (поляків, німців, вірмен, євреїв тощо), її збагачення.

Традиційні форми культури зберігалися та розвивалися переважно в середніх та нижніх прошарках суспільства.

§32. Культурне життя в другій половині XIV–XV ст.

ОСВІТА. ПОЧАТОК
КНИГОДРУКУ-
ВАННЯ

■ **Юрій Котермак**
(Дрогобич)

Друкарський знак Ш. Фіоля з «Осьмигласника». 1491 р. Краків

■ **Друкарський знак**
Ш. Фіоля із «Осьми-
гласника». 1491 р.
Краків

друкарства. У 1491 р. в Кракові німецький друкар і ювелір Швайпольт Фіоль опублікував кирилицею перші чотири книги церковнослов'янського письма (*Часослов*, *Осьмигласник*, *Тріодь пісна*, *Тріодь увітна*). У перших двох помітний вплив розмовної української мови. Можливо, що він також взяв участь в організації друкарні православної Перемишльської єпископії, яку очолював єпископ Іон.

Новими явищами в освіті й книговиданні стали латинські школи й кириличне друкарство.

ЛІТОПИСАННЯ

Протягом другої половини XIV–XV ст. збільшується кількість шкіл при церквах і монастирях, вчителями яких були *дяки*. Зміст навчання в них орієнтувався на давні київські зразки. У містах при католицьких костьолах, в яких існували єпископські кафедри, засновуються нові школи – *латинські (кафедральні)*. Вони створювалися за зразком західноєвропейських шкіл середнього рівня. Основними предметами в них були латинська граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, музика, астрономія; учні знайомилися з католицькими церковними обрядами, вивчали основи теології (богослов'я). Найбільш відомими серед шкіл були кафедральні у Львові, Перемишлі, Красноставі, Києві.

Зростає кількість вихідців з України, які навчалися в європейських університетах. У Празькому й Краківському університетах засновуються гуртожитки (бурси) для українських і білоруських студентів. З 1400 по 1500 р. у Краківському університеті навчалося до 200 осіб з Галичини й Поділля. Окремі з них досягали значних успіхів. Так, **Юрій Котермак (Дрогобич)** із Дрогобича після закінчення Краківського університету, де здобув ступінь магістра, продовжив навчання у Болонському університеті. Тут отримав диплом доктора медицини й читав студентам лекції з астрономії та медицини, а в 1481 р. був обраний ректором. У 1483 р. він надрукував свою працю – астрологічний календар. Повернувшись у 1487 р. до Кракова, викладав астрономію в місцевому університеті, отримав титул «королівського медика».

Небачені можливості для поширення книг, розвитку освіти відкрилися з винайденням

З XV ст. відомий лише Литовсько-Білоруський літопис, складений із кількох окремих творів. Найбільш яскравими серед них є оповіді «Про

Подільську землю» та «Похвала князю Вітовту». Ймовірно, їхніми авторами були українські книжники. Перша з них розповідає про завоювання литовськими князями Коріатовичами Подільської землі. Вона слугує унікальним джерелом для вивчення історії краю середини й другої половини XIV ст. Тут знаходимо важливі дані про розбудову міст, спорудження фортець, оборону від татар, становлення Подільського князівства. Чимало уваги приділено висвітленню князювання Федора Коріатовича, його боротьбі з Вітовтом, утечі в Закарпаття.

Друга оповідь є справжнім художнім твором, у якому емоційно, занадто ідеалізовано (приписування рис і діянь, не притаманних князеві) описується діяльність Вітовта. У тексті помітні впливи місцевого фольклору. Наприклад, могутність Вітовта порівнюється з нестримною течією річки, а мудрість – з невичерпним морем. Головна ідея твору – звеличення Литви, її незалежності від Польщі.

Литовсько-Білоруський літопис містить цінну інформацію про історичні події на українських землях у складі Великого князівства Литовського.

МІСТОБУДУВАННЯ Й АРХІТЕКТУРА

У другій половині XIV–XV ст. розбудова міст здійснювалася переважно на основі давньоруських традицій. Водночас із поширенням магдебурзького права в містобудуванні почали утверджуватися західноєвропейські норми. Територія міста поділялася на квартали. Головні вулиці вели до ринкового *майдану* – площі прямокутної форми, яка ставала центром адміністративного, економічного й духовного життя. Тут розміщувалися *ратуша* та головний храм, відбувалися всі найважливіші події. Такий спосіб забудови міст виник не лише з

■ Церква Різдва Богородиці в Рогатині. XIV–XV ст.

■ Кам'янець-Подільський замок. Сучасний вигляд

Троїцька церква.
XV ст. Рівненська
обл., с. Межиріч

практичних потреб. Він відповідав тогочасним світоглядним уявленням про Всесвіт і місце в ньому людини. Найбільш виразно нові норми містобудування позначилися на зовнішньому вигляді Львова й Кам'янця-Подільського.

З середини XIV ст. споруджувалося дедалі більше фортець. У зв'язку з розвитком військової техніки й змінами у способах ведення воєнних дій необхідні були укріплення, збудовані з каменю чи цегли. Такі муровані замки споруджуються в *Кам'янці-Подільському, Острозі, Сатанові, Хотині, Мукачевому* та інших містах.

Нові тенденції з'явилися у спорудженні храмів і монастирів. Важливими пам'ятками мурованого будівництва виступають монастирська церква *Св. Юра* та вірменський кафедральний собор *Успіння Богородиці* у Львові, церква *Різдва Христового* в Галичі, кафедральна церква *Св. Іоанна Богослова* в Луцьку, вірменська церква *Св. Миколая* в Кам'янці-Подільському та муровані споруди в інших містах. У Поділлі храми зводилися водночас як культові й оборонні будівлі. На середину XV ст. поряд із традиційними кам'яними спорудами поширюються дерев'яні. Місцеві традиції мурованого церковного будівництва княжої доби поєднуються з європейською готикою. Найранішим зразком цього стилю слугує церква *Різдва Богородиці* в *Рогатині*. Помітні західні запозичення у відбудованому в 1470 р. *Успенському соборі* Києво-Печерського монастиря (відновлений у 2000 р.).

Кількість будівель у готичному стилі зростає з поширенням на українських землях католицизму. Це парафіяльний костюл та костюли монастирів домініканців і францисканців у Львові, костюли у Дрогобичі, Острозі, Олиці, Кам'янці-Подільському, Берегові, Хусті.

Розбудова міст і замків, спорудження храмів здійснювалися на основі національних традицій із використанням здобутків європейського містобудування та архітектури.

МАЛЯРСТВО
ТА КНИЖКОВА
МІНІАТЮРА

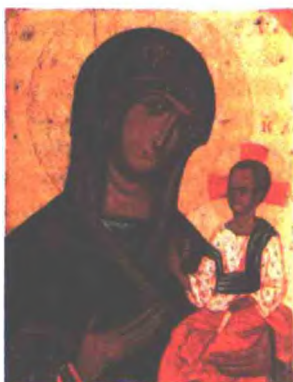
Малярство залишалося провідним жанром тогочасного образотворчого мистецтва. Найвідомішим малярським осередком був *Перемишль*. Багато малярів працювало у Львові та Києві. Наприкінці

XIV – у першій половині XV ст. митці з українських земель уславилися своїми роботами у Польщі. Вони розписували храми й палаци у Кракові, Любліні та інших містах.

На жаль, до нашого часу вціліло обмаль фресок. Найстарішою пам'яткою іконопису цього періоду є ікона *Богородиці Одигітрії* (Матері-Проповідниці) з Волині. Помітне місце в іконописі займали житійні композиції. З них унікальними є ікони з церкви в *Станілі* (кінець XV ст.), зокрема Св. Юрія, на якій зображено юного вершника на вороному коні, котрий вражає змія списом. У зовнішності святих з'являються риси звичайної людини.

З поширенням католицизму починає розвиватися *скульптура*. Статуями святих прикрашаються католицькі храми. Розвивається орнаментальне різьблення. У ньому поряд з традиційними рослинними й тваринними орнаментами поширюються геометричні фігури.

Мало що відомо про книжкові мініатюри. Найвідомішою пам'яткою є *Київський псалтир* (1397), у якому вміщена 301 ілюстрація, виконана *Спиридонієм*. Мініатюри відзначаються різноманітністю жанрових сценек тогочасного життя і характеризуються виразністю, індивідуальною особливістю облич, свіжістю кольорів.

■ *Богородиця Одигітрія Волинська. Початок XIV ст. Ікона*

Наприкінці XIV – у XV ст. вдосконалювалася майстерність малярів. Їхня творчість здобуває визнання в Європі.

Попри втрату незалежності й розподіл українських земель між сусідніми державами культура, хоч і повільно, продовжувала розвиватися, зберігаючи яскраво виражений національний характер.

ЗАСВОІМО ПОНЯТТЯ

ГУМАНІЗМ – напрям культури, який приділяв основну увагу людині як найвищій цінності, утверджував її право на земне щастя й свободу думки.

ЗАПАМ'ЯТАЄМО ДАТИ

1483 р. – поява першої друкованої книжки – астрологічного календаря Юрія Котермака (Дрогобича).

1491 р. – опубліковано перші книги церковнослов'янського письма.

ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Як проникали гуманістичні ідеї в Україну?
2. Вихідці з українських земель виїжджали на навчання до: а) Московського князівства; б) Литви; в) Польщі, Німеччини, Італії.
3. Чому в містах з'являються латинські школи?

4. Які науки вивчалися в кафедральних школах?
5. У 1483 р.: а) з'являється перша друкована праця дрогобицького автора; б) помер Юрій Котермак; в) започатковано книгодрукування на українських землях.
6. Першим опублікував книги церковнослов'янською мовою: а) Юрій Котермак; б) Спиридоній; в) Швайпольт Фіоль.
7. Закінчіть речення: «На середину XV ст. поряд із традиційними кам'яними спорудами поширюються ...».
8. Чому розпочалося будівництво храмів готичного стилю?
9. Мініатюри в Київському псалтирі виконав: а) Андрій; б) Спиридоній; в) Юрій Котермак.
10. У чому полягали особливості розвитку культури на теренах України в XIV–XV ст.?
11. Що таке гуманізм?
12. Чому підпорядкування українських земель іншим державам негативно позначилося на розвитку культури?
13. Що ви знаєте про діяльність Юрія Котермака (Дрогобича)?
14. У чому джерелознавча цінність оповіді «Про Подільську землю»?
15. Чому із середини XIV ст. зростає будівництво кам'яних укріплень?
16. Визначте особливості зведення храмів і монастирів.
17. Якими роботами прославилися українські малярі в Польщі?
18. Що ви знаєте про розвиток іконопису?
19. З'ясуйте, які чинники впливали на розвиток культури позитивно, а які – негативно.
20. Визначте основні особливості західноєвропейських норм містобудування.
21. Складіть оповідання на тему «Розвиток українського малярства».

ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

№ 1

Вчений про основні принципи розбудови міст

Головні майдани-ринки більшості тогочасних (XIV–XV ст. – Авт.) французьких, італійських, чеських, польських та інших європейських міст (у тому числі українських) організовувалися на основі регулярного прямокутно-перехресного або «шахового» розпланування, яке містобудівники перейняли від римських міст-таборів і трансформували згідно з містобудівними нормами свого часу. В їх числі розташування в центрі ринку ратуші та різноманітної забудови навколо неї за малим периметром, розбивка великого периметра майдану-ринку на приблизно однакові за розмірами ділянки під забудову, локалізація в одному із кутів майдану-ринку або недалеко від нього кафедрального собору...

Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст.: (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 42–43.

№ 2

Опис сутківецької церкви Покрови Богородиці

Центральне місце серед них (мурованих церков Поділля. – Авт.) займає споруджена 1476 р. унікальна на українських землях за характером церква Покрови Богородиці в Сутківцях. У плані вона демонструє

конху¹ із квадратною центральною частиною, декорованою назовні готичними ступінчастими щипцями – фронтонами (втрачені при перебудові кінця XIX ст.). В інтер'єрі церкву розподілено на два поверхи, нижній і вищий, має посередині невідомий в українському будівництві опорний стовп, який є ще одним доказом діяльності в Сутківцях майстра західної будівельної школи. На нього вказують і готичні зірчаті склепіння нижнього поверху у вежах. Оборонний характер споруди підкреслюють масивні стіни, невеликі вікна-бійниці й насамперед суцільний вінець бійниць-машикулів² у завершенні стін... такого акцентування оборонних елементів у мурованих церквах в Україні ніде більше немає.

Історія української культури: У 5 т. – К., 2001. – Т. 2. – С. 420–421.

№ 3

Опис ікони Одигітрії з церкви с. Красова (перша третина XV ст.)

Це Мати-Провідниця – Одигітрія. Мигдалеподібні очі із зіницями точно посередині очного яблука, довгі дугасті брови, тонке перенісся з двома звуженнями й горбочком указують, що майстер знав стару традицію іконографії, але не був у її полоні, не ідеалізував її. Він змалював при цих східних очах округле слов'янське обличчя із характерним м'яким малюнком щік, підборіддя й особливо гарних уст, що не виражають уже такої скорботи й муки, як то було давніше на подібних іконах.

Звертає на себе також увагу значно посвітлілий колір лику Марії, рожевий, а не вохристо-оливковий колір її щік з рум'янцями, загальна миловидність молоді матері.

Степовик Дмитро. Історія української ікони X–XX століть. – К., 1996. – С. 41.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи текст параграфа й джерело № 1, складіть повідомлення про розбудову українських міст.
2. Визначте прикметні ознаки будови сутківецької церкви. Про що вони промовляють?
3. У чому виявився відхід автора ікони Богородиці Одигітрії від візантійського канону?

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Бічуя Ніна. Дрогобицький звіздар // Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: Від найдавніших часів до 1648 року. – Вип. 1. – С. 319–332.

Вовк Ю.Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – С. 257–262.

¹ Конха – півкупол для перекриття півциліндричних частин (піш) будівлі.

² Машикулі – навісні бійниці у верхніх частинах стін та веж середньовічних укріплень.

§33. Узагальнення

СПІЛЬНЕ І ВІДМІН-
НЕ У СТАНОВИЩІ
УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ

Втративши політичну незалежність, українські землі з середини XIV ст. виявилися розділеними між сусідніми

державами. Кожна з цих держав мала власний суспільно-політичний устрій і проводила щодо підкорених руських князівств свою політику. Спільним при цьому було те, що чужоземні володарі й уряди керувалися насамперед інтересами власного панівного стану. Місцеві князі (Рюриковичі) і знать усувалися від управління

князівствами й землями. Запроваджувалися нові податки й повинності. Втрачала провідні позиції православна церква.

Відмінності в становищі українських земель полягали в неоднаковому адміністративно-територіальному устрої, поширенні різних правових норм і судочинства. Неоднаковими темпами розвивалися суспільні відносини. Існували особливості у формуванні основних соціальних верств.

Відсутність власної держави й розподіл українських земель створювали умови для їх відособленості, посилення національно-релігійних утисків населення та його асиміляції, гальмування розвитку культури й мови, послаблення національних традицій побутового життя.

ЗНАЧЕННЯ УТВО-
РЕННЯ КРИМСЬКО-
ГО ХАНАТУ ТА ОСОБ-
ЛИВОСТІ ЙОГО
ЗОВНІШНЬОПОЛІ-
ТИЧНОГО КУРСУ

Утворення власної держави мало прогресивне значення для кримськотатарського народу. Адже це дозволило йому виокремитися зі складу Великої Орди, жити самостійним політичним життям. Формувалася власна суспільна еліта. Створювалися сприятливі умови для розвитку мови й культури.

Однак успадкування знаттю імперських традицій Золотої Орди обумовило агресивний характер зовнішньої політики Кримського ханату. Його уряд постійно прагнув до завоювання чужих територій, розширення сфер впливу.

У свідомості населення сформувався погляд на війну як звичний спосіб життя. Захоплена під час набігів на чужі території здобич в умовах слабо розвиненого кочового господарства ставала для більшості татарських родин одним із основних засобів існування.

Найбільше від кримськотатарських нападів потерпали землі Південно-Західної Русі.

ВІДМІННОСТІ
У ФОРМУВАННІ
ПАНІВНОГО СТАНУ

Процес консолідації панівного стану в українських землях, що входили до Литви й Польщі, мав відмінні риси. Окреслимо головні з них:

– у Великому князівстві Литовському провідне становище посідали князі – замкнута привілейована група, до складу якої не можна було потрапити ні шляхом накопичення багатств, ні через найвищі державні посади (до неї належали тільки нащадки Рюриковичів і Гедиміновичів). Панівний стан Польщі такої групи не мав;

– переважна більшість знаті Литви, на відміну від Польщі, не мала права приватної власності на землю, а відтак не могла передати її у спадок;

– боярсько-рицарський люд Литви, на відміну від польської шляхти, за володіння землею змушений був виконувати повинності, серед яких основною була військова;

– отримавши права, які мала польська шляхта, українська шляхта увільнилась від виконання повинностей і виплати податків, стала власником маєтків й отримала можливість самоврядування;

– шляхетський стан у Польщі виявився більш однорідним, згуртованим і привілейованим, ніж у Литві.

ЗМІНИ В СТАНОВИЩІ СЕЛЯНСТВА

На відміну від панівного стану, що отримував усе більше привілеїв і свобод, селянство їх неухильно втрачало, перетворюючись на підневільну верству. Цей процес відбувався (щоправда, з різною інтенсивністю) в усіх українських землях. У чому він проявлявся?

По-перше, все більше селян (особливо у Закарпатті, Галичині, Західній Волині й Західному Поділлі) втрачали свободу, перетворюючись на підданих своїх володарів, а також потрапляли під їхній присуд.

По-друге, обмежувалося право селян на переходи, а на початку XVI ст. у Польщі вони його втрачають взагалі.

По-третє, зростала кількість повинностей, що ставали обтяжливими.

По-четверте, збільшувалася кількість і обсяги податків.

По-п'яте, на теренах, де запроваджувалося фільваркове господарство, розпочалося перетворення селян на кріпаків, поширювалася панщина, селяни втрачали землю.

РОЛЬ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

З розвитком середньовічних суспільних відносин, що супроводжувався обмеженням прав і свобод простоліуду, магдебурзьке право перетворювало міста на острівки свободи, «повітря» яких насправді «робило людей вільними». Попри всі обмеження використання зазначеного права в українських містах воно перетворювало мешканців міста на **громадян**, котрі несли відповідальність за його долю. Самоврядування якщо і не скасовувало зовсім залежність міської громади від місцевих органів державної влади чи волі власника міста, то все ж істотно її послаблювало. Воно сприяло розвитку ремесел, промислів, торгівлі, освіти й культури; істотно впливало на розбудову міст, характер взаємин між різними релігійними й етнічними громадами.

ПОЄДНАННЯ ТРАДИЦІЙ І НОВАЦІЙ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Укравінська культура розвивалася на основі попередніх традицій, збагачуючись досягненнями західноєвропейської цивілізації. Її відкритість і спроможність до запозичень ставали підмурком внутрішнього динамізму, запорукою прогресу в

умовах бездержавного життя. Так, зростала кількість традиційних шкіл, водночас сотні молодих людей, відчуючи потребу в поглибленні знань, виїжджали на навчання до університетів Польщі, Німеччини, Чехії, Італії. Започатковується діяльність латинських шкіл, які давали типову європейську середню освіту, що сприяло ознайомленню українців із науковими досягненнями Заходу. З поширенням магдебурзького права спостерігалось проникнення західно-європейських норм містобудування, зведення оборонних споруд. Відбувалося поєднання місцевих традицій мурованого церковного будівництва та європейської готики. З'являються перші католицькі храми готичної архітектури. У малярстві окреслився відхід іконописців від візантійської традиції зображення образів святих.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яким було становище українських земель у складі інших держав?
2. У чому полягало прогресивне значення виникнення Кримського ханату?
3. Віднайдіть спільне й відмінне у формуванні панівного стану у Великому князівстві Литовському та Польщі.
4. Чому становище селян погіршилося?
5. Доведіть прогресивність запровадження в містах самоврядування.
6. Визначте нові риси в розвитку культури.

§34. ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ

■ ПЕРШИЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Столицею Литовської держави, що виникла, стало місто: а) Вільно; б) Новгородок; в) Пінськ.
2. Творцем Литовської держави був: а) Ольгерд; б) Міндовг; в) Вітовт.
3. Ольгерд розгромив татар біля р. Сині Води у: а) 1362 р.; б) 1390 р.; в) 1410 р.
4. Першим удільним князем Подільської землі став: а) Володимир Ольгердович; б) Любарт; в) Юрій Коріатович.
5. Закінчіть речення: «Після смерті Вітовта українська й білоруська знать обрала великим князем ...».
6. Велике князівство Руське утворилося у: а) 1430 р.; б) 1432 р.; в) 1434 р.
7. Вставте в речення пропущені слова: «Відповідно до королівського привілею 1434 р., на теренах Галичини утворюється ... .. з центром у ..., яке поділялося на ... та ...».
8. Як титулувався російський великий князь Іван III?
9. У 1503 р. литовський уряд визнав входження до Московського Великого князівства: а) Чернігово-Стародубського та Новгород-Сіверського князівств; б) Київщини; в) Волині.
10. Хто мав у Закарпатті титул князів русинів?
11. Українські землі поділялися на комітати в: а) Західному Поділлі; б) Закарпатті; в) Буковині.
12. Продовжте речення: «Угорські феодали переселяли до маєтків угорських селян, а руське населення насильно ...».
13. У 1526 р. турецька армія розгромила: а) поляків; б) молдаван; в) угорців.
14. Яка територія України дістала назву Шипинська земля?
15. Північна Буковина потрапила до складу Молдавії у: а) 1359 р.; б) 1457 р.; в) 1485 р.
16. Вставте в речення пропущені слова: «Обмежена хотарем територія ... у Буковині називалася ..., а саме поселення ...».
17. Військо польського короля Яна Ольбрахта було розгромлене Штефаном III під: а) Хотиним; б) Чернівцями; в) Козмином.
18. У XV ст. стає одним із найбільших портів світу: а) Кафа; б) Судак; в) Феодоро.
19. Засновником Кримського ханату був: а) Ахмат; б) Емінек; в) Гаджі Гірей.
20. У 1455 р.: а) Кримський ханат виборює самостійність; б) утворюється Кримський ханат; в) Кримський ханат визнає васальну залежність від турецького султана.
21. Коли володар Кримського улусу отримує титул хана?
22. Жахливий погром Києва було вчинено у: а) 1474 р.; б) 1482 р.; в) 1489 р.

23. Вставте у речення пропущені слова: «Верхівку панівного стану утворювала титулована знать – нащадки князів... і ..., котрі становили замкнуту групу, потрапити до якої не можна було ні завдяки ..., ні шляхом ... посад».
24. Бояри-рицарі урівнюються у правах із польською шляхтою у:
а) 1434–1447 рр.; б) 1430 р.; в) 1530 р.
25. Що передбачав Флорентійський собор 1439 р.?
26. У якому році стався поділ Київської митрополії: а) 1415 р.; б) 1458 р.; в) 1530 р.?
27. Завершіть речення: «Сільську громаду очолював ...».
28. Фільварок – це: а) назва податку; б) господарство залежного селянина; в) магнатське господарство, в якому використовувалася праця закріпачених селян.
29. Вставте в речення пропущені слова: «Магістрат поділявся на дві колегії – ... і ...».
30. У яких містах діяли кафедральні латинські школи?
31. Хто з українців обирався ректором Болонського університету:
а) Юрій Котермак; б) Кирило Туровський; в) Спиридон?
32. У яких містах споруджувалися муровані замки?
33. Закінчіть речення: «Кількість будівель в ... зростає з поширенням на українських землях католицизму».
34. Найпомітнішим малярським осередком був: а) Львів; б) Луцьк; в) Перемишль.

ДРУГИЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Які чинники сприяли виникненню Литовської держави?
2. Охарактеризуйте суспільно-політичний устрій Великого князівства Литовського.
3. У чому полягала особливість приєднання українських земель до Литви?
4. Які наслідки для українських земель мало поновлення Ольгердом їх удільності?
5. Покажіть на карті землі, приєднані до Литви в 40–80-х роках XIV ст.
6. Покажіть на карті кордони Великого князівства Руського.
7. Чому уряд Литви ліквідував удільні князівства в Україні?
8. Як утверджувалася польська влада в Галичині й Західному Поділлі?
9. Складіть схему польського адміністративно-територіального устрою в українських землях.
10. Який погляд на українські й білоруські землі формується в середовищі російської еліти у 80-х роках XV ст.?
11. Яку політику щодо українського населення проводив угорський уряд?
12. Що ви знаєте про діяльність Федора Коріатовича у Закарпатті?
13. Покажіть на карті терени Буковини.
14. Охарактеризуйте становище Буковини у складі Молдавії.
15. Що було спільним у політиці Польщі й Османської імперії щодо Молдавії?
16. Висвітліть політику золотоординської адміністрації в Криму у сфері торгівлі й ремесел.

17. Що ви знаєте про етнічний склад населення Криму в другій половині XIII–XIV ст.?
18. За яких обставин Кримський ханат визнав васальну залежність від турецького султана?
19. Яку роль відігравали в житті ханату беї провідних родів?
20. Складіть хронологічну таблицю вторгнень татар в останній чверті XV ст. в Україну, вказавши рік, об'єкт нападу та його наслідки.
21. Доберіть відповідність подій та дат:
  - а) битва на Синіх Водах; б) битва під Вількомиром; в) утворення Кримського ханату; г) Кревська унія; ґ) утворення Подільського воєводства; д) битва під Мохачем; е) входження Буковини до Молдавії; є) розгром Менглі Гіреєм Києва;
  - а) 1482 р.; б) 1385 р.; в) 1435 р.; г) 1434 р.; ґ) 1359 р.; д) 1362 р.; е) 1526 р.; є) 1428–1430 рр.
22. У чому полягали особливості формування станів українського суспільства?
23. У чому полягала відмінність у становищі «княжат головних» і «княжат-повітників»?
24. Які обов'язки виконували бояри-рицарі на користь короля?
25. Охарактеризуйте діяльність князя Костянтина Острозького.
26. З якою метою створювалися ремісничі цехи?
27. Визначте основні групи селян та їхні повинності.
28. Що таке панщина?
29. У чому суть магдебурзького права?
30. Кого вважали повноправними міщанами?
31. Як ви розумієте вислів «Міське повітря робить людину вільною»?
32. Розташуйте в хронологічній послідовності:
  - початок книгодрукування;
  - поява Київського псалтиря;
  - утворення Великого князівства Литовського;
  - розгром московської армії під Оршею;
  - утворення Великого князівства Руського;
  - повстання Свидригайла;
  - повстання під проводом Дьєрдя Дожа;
  - визнання Кримським ханатом васальної залежності від турецького султана.
33. Висвітліть умови, в яких розвивалася українська культура.
34. Що ви знаєте про життя й діяльність Юрія Котермака?
35. Про які події можна довідатися з оповіді «Про Подільську землю»?
36. Що передбачали західноєвропейські норми містобудування?
37. Які нові особливості з'явилися в іконописі?

■ ТРЕТІЙ РІВЕНЬ СКЛАДНОСТІ

1. Доведіть, що Кревська унія позбавила Велике князівство Литовське незалежності.
2. З'ясуйте відмінність політики литовського й польського урядів стосовно приєднаних українських земель.

3. Дайте власну оцінку Городельській унії 1413 р.
4. Складіть історичний портрет Свидригайла.
5. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що Вилькомирська битва мала трагічні наслідки для України? Якщо так, то чому? Власну думку обґрунтуйте.
6. Охарактеризуйте політику Литви, Польщі й Москви щодо України. Що було, на ваш погляд, в ній спільного, а що відмінного?
7. З'ясуйте спільне й відмінне у становищі українського населення Закарпаття й Буковини.
8. Доведіть, що захоплення Криму та Причорномор'я не призвело до їхнього занепаду.
9. У чому ви вбачаєте прогресивне значення утворення Кримського ханату?
10. Визначте особливості суспільного устрою Кримського ханату.
11. Охарактеризуйте соціальну структуру українського середньовічного суспільства.
12. Віднайдіть спільне й відмінне у формуванні панівного стану в Литві та Польщі.
13. Складіть історичний портрет Костянтина Острозького.
14. Складіть розгорнутий план висвітлення питання «Українське село та становище в ньому селян».
15. У чому, на вашу думку, полягало прогресивне значення магдебурзького права?
16. Доведіть, що, незважаючи на несприятливі умови, українська культура розвивалася.

ПІСЛЯМОВА

Ось і завершилася ваша багатомісячна мандрівка у світ українського середньовіччя. Прочитано останній ліхтарик, виконано останнє завдання підручника, який протягом цілого навчального року був вашим досвідченим гідом у цій сповненій таємницями минулого подорожі. Сподіваємося, ми змогли переконати вас у тому, що події і явища, які відбувалися протягом багатьох століть в історії нашої Батьківщини, є не менш захоплюючими, аніж загадки давніх античних чи східних цивілізацій, пірамід фараонів Єгипту. Вони не менш оповиті романтикою пригод, сповнені не меншого героїзму, аніж морські виправи флібустьєрів чи походи європейських рицарів-хрестоносців.

Давайте ще раз поміркуємо над тим, чим же було середньовіччя для України? Які спільні з іншими європейськими державами процеси відбувалися в цей час на її теренах? Чим різнився її суспільно-політичний та культурний розвиток?

З підручника ви дізналися, що пращурами українців були племена східної гілки слов'ян – дулібів, деревлян, хорватів, полян, уличів, тиверців і сіверян, які здавна населяли територію сучасної України. Вони займалися землеробством, рибальством, полюванням, бортництвом (збирали мед диких бджіл), вирощували худобу, добували корисні копалини, розвивали ремесла, торгували з сусідами, обороняли свої землі від завойовників, водночас самі освоювали все нові й нові території, асимілюючи місцевих мешканців. Під впливом цілої низки факторів відбувалася еволюція їхнього соціального та політичного життя. Слов'яни створювали великі політичні союзи, які стали основою формування давньоруської державності.

Новоутворена на межі VIII–IX ст. держава під назвою Русь, Руська земля об'єднала у своїх кордонах землі слов'янських племінних князів Середнього Подніпров'я, політично згуртованих навколо Києва. Вона виникла як держава осілого землеробського населення з характерними для слов'янства елементами суспільної організації – верховенством князівської династії, визначальною роллю в політичному житті князівської дружини, домінуванням територіальної общини, основною структурною одиницею якої виступала малá сім'я, своїм віросповіданням – язичництвом, яке мало власний пантеон богів й у різних князівнинах відзначалося місцевими особливостями.

Спочатку Руською землею управляли представники місцевої династії Києвичів. З утвердженням на київському столі князів з династії Рюриковичів, які прийшли сюди з півночі, політична влада Києва поширилася на величезні території. Руська держава поступово перетворилася на могутню імперію, відому під назвою Київської, або

Давньої, Русі. Її кордони проходили на заході через Карпати, по Західному Бугу, Дніні та Німану, на півночі захоплювали Фінську затоку, Чудське, Ладозьке та Онезьке озера. На півдні та південному сході їх лінія окреслилася руслами Сули, Сіверського Дінця, Росі, Дністра й Прута, на сході сягала верхів'їв Оки та Волги. До складу Київської Русі було включено, зокрема, й ареали проживання нинішніх російського та білоруського етносів. Практично до кінця XII ст. її політичним та територіальним ядром залишалася Руська земля, а увінчане золотими банями церков давнє місто над Дніпром перетворилося на духовний символ держави. Недаремно весь час існування Київської Русі між князями точилася гостра боротьба за київську спадщину. Адже володіти Києвом означало володіти Руссю.

Значним надбанням середньовіччя стала християнізація Русі. Відіграючи роль загальнодержавної ідеології, нова релігія сприяла централізації влади, консолідації суспільства, збереженню територіальної і політичної цілісності імперії. Через християнство країна русів долучилася до скарбниці європейської культури, увійшла в коло провідних європейських держав. Руські князі почали справляти помітний вплив на міжнародні відносини в Східній і Південно-Східній Європі.

Намагаючись посилити політичну, економічну та воєнну могутність Русі, великі князі організовували воєнні походи, налагоджували добросусідські відносини з Візантією, встановлювали дипломатичні зв'язки з країнами Західної Європи. Вони дбали про організацію оборони кордонів держави від нападів кочових народів.

У внутрішній політиці впорядковувалося збирання данини й податків, вдосконалювалися механізми організації господарського життя, вкорінювалася поширена в західноєвропейських країнах практика врегулювання суспільних відносин на основі васальної залежності. Розроблялися норми права і судочинства. Здійснювалися заходи щодо зміцнення влади на місцях шляхом концентрації її в руках одного княжого роду. Водночас київський князь як уособлювач вищої влади в державі прагнув у зародку придушувати будь-які спроби місцевої знаті проводити самостійну, незалежну від центру політику.

Безперечно, політика великих київських князів не залишалася незмінною на різних хронологічних відрізках часу. Вона зазнавала певних коливань в залежності від розстановки міжнародних сил, від стану господарського розвитку країни. Значний вплив на неї справляли індивідуальні риси характеру та вподобання володарів. Так, одні з них, як, наприклад, Ольга, Володимир Мономах, Ярослав Мудрий, віддавали перевагу мирним способам врегулювання внутрішніх суперечок та конфліктів із сусідами. Інші – Святослав, Олег, Ігор – вирішували всі спірні питання за допомогою війська.

В результаті проведення політики окняження земель, явища позитивного в своїй основі, Київська Русь перетворилася на величезне територіальне утворення, яке населяла різна слов'янська і неслов'янська людність. Окремі регіони імперії відрізнялися один від одного не лише за географічними й кліматичними умовами, а й за своєю

політичною організацією, за своїм господарським і культурним розвитком. В них побутували відмінні звичаї, норми поведінки, обрядовість, зміцнювалася місцева еліта. Це закладало підвалини для поступового підриву цілісності державного організму, дроблення його на окремі самостійні частини. Іншою – визначальною – причиною цього процесу стали князівські міжусобиці. Зауважимо: вони не були особливстю лише політичного життя Русі. Від міжусобної боротьби потерпала практично вся середньовічна Європа.

Намагаючись запобігти їхній руйнівній дії, великі князі докладали чимало зусиль для зміцнення своєї влади, для вдосконалення механізмів її успадкування. Саме з цією метою було проведено адміністративну реформу, яка передбачала поділ держави за територіальним принципом шляхом запровадження намісництва. Своїм заповітом синам Ярослав Мудрий спробував започаткувати в політичній практиці Русі принцип старшинства, яким встановлювалася послідовність переходу київського столу до старшого з братів. Посиленню централізації держави мало сприяти й запровадження отчини, тобто закріплення певних уділів у спадкове володіння за окремими родами правлячої династії Рюриковичів.

Однак усі ці заходи виявилися неспроможними зупинити об'єктивний хід історії. До чинників внутрішніх, які спричиняли руйнацію однієї з наймогутніших держав середньовічної Європи, додалися зовнішні. Останнього удару політичній і територіальній єдності Київської Русі було завдано Золотою Ордою. Напади військ Чингісхана й Батия не лише зруйнували економіку держави, знекровили її населення, перетворили на згарища її стольний град Київ та інші руські міста. Наслідки монгольського ярма виявилися більш трагічними для Руської держави – захистивши собою Європу від нищівних руйнувань, вона фактично припинила існування.

Вистояти в цю скрутну добу вдалося лише Галицько-Волинському князівству. Саме тут на певний час зосередилося державне життя русичів. Прийнявши корону з рук папи римського, Данило Галицький, завдяки своїм особистим якостям володаря, зумів об'єднати під своєю владою Руське королівство. Однак за його нащадків процес розпаду Галицько-Волинської держави набув незворотного характеру, і в першій половині XIV ст. вона втратила незалежність.

З середини – другої половини XIV ст. землі Південно-Західної Русі виявилися поділеними між сусідніми державами. До складу Литви увійшли Волинь, Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, Сіверщина. Галичина опинилася під владою Польщі. Між Польським королівством та Великим князівством Литовським було поділено Поділля. Наприкінці XV ст. свої права на всі землі, що входили до складу Київської Русі, почало заявляти Московське Велике князівство. У результаті низки проведених заходів до нього відійшли Чернігово-Стародубське й Новгород-Сіверське князівства.

Завойоване угорцями ще в другій половині XI ст. Закарпаття після припинення існування Угорської держави було поділене між Австрією та Трансильванією. В середині XIV ст. поділу між Угорським

і Польським королівствами зазнала Буковина. Однак незабаром її північна частина опинилася у складі новоутвореного Молдавського князівства. Наприкінці XV ст. до нього було приєднано також частину Галичини. Таким чином, землі південно-західного регіону колись могутньої Київської держави перетворилися на розмінну монету для іноземних господарів при задоволенні ними своїх територіальних і політичних інтересів.

Специфічні умови існування південно-західних земель Русі у складі різних за своїм суспільно-політичним і економічним розвитком держав спричинили помітні демографічні зміни. Послаблювалися господарські, торгівельні й культурні зв'язки. Звичайний порядок адміністративного управління змінювався на новий, який не відповідав національним традиціям. Посилювалися соціальні та релігійні суперечності. Зазнали змін форма та структура земельної власності.

Водночас надання містам магдебурзького права сприяло перетворенню їх на самоврядні осередки. Це помітно послаблювало залежність міської громади від місцевих органів державної адміністрації чи приватних власників. Створювалися більш сприятливі умови для розвитку ремесел і промислів. В містах поживавлювалася торгівля. В них зосереджувалося культурне життя.

У 30-х роках XV ст. руська знать спробувала відновити незалежність руських земель, які перебували під владою великого князя литовського. Було проголошено створення Великого князівства Руського. Однак цей останній осередок державності русів проіснував зовсім недовго. Незабаром литовський уряд провів адміністративну реформу, якою ліквідував Київське і Волинське князівства.

Дещо особливими шляхами за доби середньовіччя відбувався еволюційний розвиток Криму. В силу свого географічного розташування Кримський півострів опинився в зоні перетину античної, кочової, християнської та мусульманської цивілізацій. З IX ст. Крим перебував у сфері впливу Руської держави. Незважаючи на захоплення половцями Тмутараканського князівства, потужні громади русичів і надалі відігравали помітну роль у житті краю. За національним складом населення півострова було доволі строкатим. Після завоювання монголами Крим перетворився на окремий улус Золотої Орди. Внаслідок зміщення монголів з половцями тут виникла нова етнічна група – кримськотатарська. Було засновано нове державне утворення – Кримський ханат. Визначальну роль у його житті відігравали військові. Відтоді кримськотатарський фактор протягом тривалого часу справляв помітний вплив на розвиток історичного процесу на теренах нашої Батьківщини.

За доби середньовіччя на етнічних українських землях склалася в цілому типова для тогочасного суспільства соціальна структура. Як і в країнах Заходу, населення поділялося на окремі групи – стани, наділені різними правами, що мали різні обов'язки перед державою.

Основну, найчисельнішу соціальну групу становило селянство. Воно не було однорідним за своїм правовим становищем. На відміну від Центральної та Західної Європи, більшість селян становили

смерди, які мали власне господарство й володіли земельними наділами. Пізніше селяни поділилися на вільних та таких, які позбавляли права відходу від землевласника. В XIV–XV ст. зростали їхні повинності на користь магнатів та держави. Швидкими темпами відбувався процес закріпачення. До простолюду відносилися також міщани – ремісники, купці, дрібні торговці. Найбільш знедоленими були челядь та холопи.

Дещо уповільненими темпами, в порівнянні із західноєвропейськими країнами, відбувалося становлення привілейованого суспільного стану. Спочатку він складався із місцевих князів і бояр – представників родоплемінної знаті та верхівки дружинників. Увінчував цю соціальну піраміду великий князь. Із запровадженням християнства в Русі почав формуватися стан духовенства, верхівка якого також увійшла до складу суспільної еліти.

У XIV–XV ст. відмінності в соціальній структурі окремих українських земель стали значно помітнішими, що обумовлювалося їхньою належністю до країн із різними формами суспільного й політичного устрою. Зокрема, у тих із них, що перебували у складі Литви й Польщі, верхівку панівного стану – шляхти – становила титулована знать – нащадки князівських родів. Основна маса боярсько-рицарського люду належала до середнього прошарку шляхетства. Існувала також значна кількість дрібних шляхтичів-службовців. У Галичині й Західному Поділлі зрівняння руського боярства у правах з польською шляхтою відбулося дещо пізніше. Приблизно у цей же час послаблюються позиції православної церкви, що не могло не позначитися на становищі духовенства. Наприкінці XV ст. писемні джерела фіксують появу нової соціальної групи – козацтва, якій незабаром судилося відіграти особливу роль в історії України.

На відміну від країн Центральної та Західної Європи, на етнічних українських землях доволі пізно зароджується приватна власність на землю. Тривалий час земля вважалася власністю «княжого столу» і надавалася великим князем у тимчасове володіння. У межах Великого князівства Литовського надання земельних наділів у користування шляхтичам на час виконання певних обов'язків перед державою мало значне поширення і в XIV–XV ст. Відповідно дещо специфічних форм набули васальні відносини та система соціального визиску.

Політика руських князів, спрямована на розбудову сильної централізованої держави, надала могутній імпульс культурному піднесенню. Розвиваються освіта й наукові знання, покликані забезпечити потреби виробництва і повсякденного побуту населення. Утверджується культ книги. На новий рівень підноситься письменство, в основу якого покладено вдосконалену слов'янську абетку. Поширення, поряд із етнічними розмовними діалектами, набувають церковнослов'янська й писемно-літературна мови. У XIV–XV ст. в школах вищого рівня в навчальний процес упроваджується латина, що надавало можливість наблизитися до європейських культурних надбань. З іншого боку, місцеві майстри слова збагатили світову культурну скарбницю невмирущими пам'ятками літописання, літератури та

народного епосу. Створюються побутові пісні, поширюється музична культура, яка мала багато місцевих особливостей.

Інтенсивно розвивалося містобудівництво. Якщо спочатку територія міст забудовувалася стихійно, без дотримання якихось певних правил, то вже за литовсько-польської доби у цій сфері утверджуються європейські канони планування. Зводяться та вдосконалюються фортифікаційні укріплення. Вулиці й площі міст прикрашаються монументальними архітектурними спорудами як культового, так і громадського призначення. Вибудовуються палаци знаті.

Створюються шедеври образотворчого мистецтва, особливо майстрами фресок і мозаїки, виробляється своєрідний, наближений до традицій народного малярства стиль в іконописі. Значного поширення набуває книжкова мініатюра. Світове визнання здобули витвори прикладного та ювелірного мистецтва. З проникненням на українські землі католицької культури тут починає розвиватися скульптура, набуває поширення готичний архітектурний стиль. В цілому культура доби середньовіччя розвивалася на національній основі, залишаючись при цьому відкритою для зовнішніх запозичень.

Середньовічна доба в історії України є важливим етапом в її цивілізаційному поступі. На цьому етапі відбулося тісне переплетення загальноєвропейських закономірностей і національних особливостей, які взаємно доповнювалися й збагачувалися. Головне ж, що, незважаючи на всі місцеві відмінності та зміни в своєму політичному статусі, за середньовіччя всі історичні регіони нашої Батьківщини розвивалися як єдине ціле. Ця єдність забезпечувалася насамперед через культуру й духовність народу, об'єднавчі тенденції в яких виявилися найбільш стійкими.

Українське середньовіччя залишило по собі багато таємниць, оповитих легендами й міфами. Розгадати їх намагається не одне покоління вчених-істориків. І, можливо, саме комусь із вас, тих, хто сьогодні зробив перші кроки на шляху до пізнання минулого свого народу, в не такому вже й далекому майбутньому судитиметься зробити великі відкриття в такій захопливій і водночас такій складній науці, якою є історія.

Щастя вам!

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ
СЛОВНИЧОК

Автокефалія – незалежність, самоврядування православних церков.

Автокефальна церква – православна церква, яка має цілковиту самостійність у вирішенні організаційних і культових питань.

Автономія – самоуправління певної частини території держави.

Автохтонний – той, який виник або який зародився на місці сучасного проживання етносу, існування.

Адміністрація – органи державної влади, управління.

Архаїзм – пережиток старовини.

Археологічна культура – група споріднених археологічних пам'яток, які належать до одного часу, займають певну територію і відзначаються місцевими особливостями.

Археологічні пам'ятки – місця проживання та виробничої діяльності давньої людини, її святилища, поховання та могильники, речові скарби та окремі знахідки.

Археологія – наука, яка досліджує пам'ятки матеріальної культури.

Асиміляція – злиття одного народу (або його частини) з іншим через засвоєння його мови, культури тощо; втрата своєї мови, культури, національної свідомості.

Баскак – намісник хана Золотої Орди в підвладних країнах, котрий проводив облік населення й збирав данину.

Болохівська земля – історична область у верхів'ях Південного Бугу, Случі й Тетерева. Назву дістала від міста Болохова.

Бояри – представники правлячого стану в Київській Русі, котрі займали, після князів, панівне становище в управлінні державою.

Васал – феодал, котрий одержував землю від сеньйора й залежав від нього.

Васалітет – система особистої залежності одних земельних власників (васалів) від інших (сюзеренів).

Велике переселення народів – переміщення в IV–VI ст. германських, слов'янських, тюркомовних та інших племен на територію Римської імперії; охопило й Українське Причорномор'я.

Вєрв – селянська община (громада).

Верстви (стани) – великі групи людей, які відрізняються спадковими правами й обов'язками.

Вівтар – східна підвищена частина храму, призначена для відправлення служби.

Віче – народні збори, на яких вирішувалися важливі державні справи.

Влада – спроможність впливу на діяльність окремих осіб чи соціальних груп за допомогою певних засобів (авторитету, насилля, волі). Сутністю влади є відносини панування (керівництва) і підпорядкування.

Волесть – область, округа. У Русі XI–XIII ст. вона не мала чітко окресленої території, могла охоплювати місто з округою чи навіть кілька міст.

Волохи – назва румунів у середньовічних українських джерелах.

Вотчина – феодальна земельна власність та пов'язані з нею права на залежних селян.

Град (город) – назва походить від «городити», тобто укріплювати. Вживалася для позначення будь-якого укріпленого поселення незалежно від його типу. Тому серед городів були міста, прикордонні фортеці та двори-замки.

Гривня – зливок срібла вагою близько 160 грамів, який слугував грошовою й ваговою одиницею.

Громадянська війна – збройна боротьба за владу в державі із залученням до неї різних прошарків населення.

Гуманізм – напрям культури, який приділяв основну увагу людині як найвищій цінності, утверджував її право на земне щастя й свободу думки.

Дворянство – соціальний стан, наділений привілеями (переважно спадковими). Спочатку дворяни були слугами при князівських дворах, а згодом перетворилися на власників землі.

Демократія – форма політичної організації суспільства, за якої народ визнається джерелом влади та має право брати участь у вирішенні державних справ.

Держава – політичне утворення, яке, спираючись на органи влади й закони, обов'язкові для всього населення, регулює життя суспільства, зберігає його цілісність, забезпечує розвиток, захищає від зовнішнього ворога.

Династія – низка правителів з одного й того самого роду, котрі змінюють один одного за правом успадкування влади.

Дипломатія – діяльність керівників держав і урядів, спрямована на досягнення цілей зовнішньої політики, захист інтересів держави й громадян у зарубіжних країнах; сукупність прийомів і методів проведення зовнішньої політики.

Дитинець – центральна укріплена частина міста, де розташовувалися князівська резиденція, житла знаті й духовенства, храми.

Документ – достовірне історичне джерело.

Дружина – збройний загін у Русі, що становив постійну військову силу князя.

Дяк – найнижчий за рангом церковнослужитель.

Еліта – вищий привілейований прошарок суспільства.

Закони – встановлені державою чи звичаєм правила, обов'язкові для виконання.

Закупи – селяни, котрі потрапляли в кабалу до феодалів через невідпрацьований борг – «купу».

Земські суди – незалежні від старост виборні шляхетські суди в повітах і землях.

Золота Орда – монгольська держава, що існувала в XIII–XV ст. на території Середньої Азії та Східної Європи.

Ізгої – особи, позбавлені звичного суспільного становища.

Імперія – багатоетнічна держава, в якій панівні позиції посідає народ, котрий відіграв провідну роль у її утворенні, а інші перебувають у підлеглому становищі й втрачають можливість самостійного розвитку. Як правило, має велику територію, монархічну форму правління та проводить завойовницьку політику.

Канон – твердо встановлене правило, норма, що слугує зразком.

Канонізація – зарахування до лику святих.

Князівський з'їзд – зібрання великих князів для обговорення питань збереження суспільного миру, оборони країни, прийняття законів, принципів престолонаслідування тощо. Відбувався в найвідповідальніші для держави часи.

Козак – термін тюркського походження, що означає вільну людину, шукача пригод, бурлаку; водночас уживався на означення охоронця кордонів, вправного вояка тощо.

Колонізація – заселення території всередині країни, побудова поселень за межами своєї етнічної території.

Комітати – територіально-адміністративні одиниці на українських землях, які входили до Угорського королівства.

Копа – сільська громада.

Кріпацтво – залежність селян, яка полягала в прикріпленні до землі, підлеглості адміністративній та судовій владі великого землевласника.

Култ – сукупність обрядів, поведінка священнослужителів і віруючих; поклоніння комусь або чомусь.

Літописи – історичні твори, в яких розповіді про події та факти подаються за роками.

Магдебурзьке право – міське право, яке склалося в Німеччині. За ним міста частково звільнялися від підпорядкування центральній адміністрації, владі феодалів і створювали органи самоврядування.

Магія – дія людини з метою надприродним чином вплинути на предмет чи явище.

Магнати – найбільші землевласники.

Менталітет – сукупність особливостей мислення народу, соціальної групи або окремої людини.

Мито – податок, сплачуваний за перевезення товарів через кордон.

Міжусобиця – внутрішній розбрат, війна між окремими людьми чи суспільними групами в державі.

Монархія – одноосібна влада володаря держави, що успадковується.

Моногамія – форма сім'ї та шлюбу, коли один чоловік бере шлюб з однією жінкою.

Мораль – система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей.

Натуральне господарство – господарство, в якому продукти праці виробляються не для продажу на ринку, а для власного споживання.

Острів – дерев'яне укріплення.

Пани – представники привілейованого стану у Великому князівстві Литовському, які не мали князівських титулів, але відрізнялися від інших груп давністю роду, вотчинним характером землеволодіння й певними правами.

Панщина – примусова неоплачувана праця залежних селян у господарстві пана-землевласника.

Пар – поле, яке не засівають протягом певного часу з метою підвищення його родючості.

Патріархальна сім'я – родинний колектив нащадків одного батька, який має спільне виробництво й споживання.

Патріархат – панівна роль чоловіка в господарстві та сім'ї.

Пластика – глиняні статуетки, що зображують людей (переважно жінок) і тварин.

Плем'я – сукупність певної кількості родів, пов'язаних між собою спільним походженням та віруваннями, однаковими звичаями та обрядами.

Повстання – збройні виступи населення (стихійні чи організовані) з метою поліпшення умов життя та розправи над кривдниками.

Погост – адміністративно-господарський осередок, де княжі люди виконували князівські розпорядження, чинили суд, збирали данину й податки.

Політика – діяльність у сфері управління країною, врегулювання відносин між соціальними групами (внутрішня) та державами (зовнішня).

Політична роздробленість – послаблення й розпад держави, політичне піднесення окраїнних земель.

Прогрес – поступальний рух уперед, розвиток нового, перехід від нижчого етапу до вищого, досконалішого.

Протомісто – найдавніше місто.

Регалії – предмети, що символізують монархічну владу; відзнаки.

Республіка – форма правління, за якої вищі органи державної влади обираються на певний термін і несуть відповідальність за свою діяльність.

Реформа – перетворення, зміни, нововведення, що сприяють розвитку соціально-політичних та економічних відносин.

Ритуал – послідовне виконання обрядів, які супроводжують відзначення свята чи релігійну відправу.

Рядовичі – смерди, які укладали з феодалом «ряд» – договір про найм чи займ і відповідно до нього працювали в його господарстві.

Сакральний – священний; те, що стосується культу й ритуалу.

Самодержавство – форма правління з необмеженою владою однієї особи.

Сейм – станово-представницький орган у Польщі, Литві та Чехії.

Сеймик – зібрання шляхти в повітах, землях, воєводствах для обговорення важливих питань життя краю та країни.

Сеньйор – великий землевласник, що займав вищу сходинку в соціальній ієрархії щодо свого васала.

Сільська громада – територіальне об'єднання господарств, пов'язаних колективною власністю на землю й угіддя, що підлягали періодичному перерозподілу між сім'ями.

Смерди – вільні селяни, котрі мали своє господарство, володіли землею, виплачували державі данину, виконували на її користь певні повинності.

Статут – кодекс законів.

Степ – степові простори, що прилягали до Русі з півдня і сходу. По них постійно переміщувалися хвилі кочових народів, що рухалися з Азії в Європу і навпаки.

Суспільні відносини – зв'язки і взаємини між соціальними групами, станами й націями, а також усередині них у процесі економічної, соціальної, політичної та культурної діяльності.

Суспільство – сукупність людей, об'єднаних певними відносинами, що зумовлені способом виробництва матеріальних і духовних благ.

Тризна – поминки, що супроводжувалися піснями й військовими іграми на честь померлого, його оплакуванням, поминальним обідом, жертвоприношенням.

Тріумвірат – правління трьох осіб; союз трьох осіб для спільної діяльності.

Уділ – адміністративно-територіальна одиниця, якою управляв князь.

Улус – у Монгольській імперії назва удільних володінь нащадків Чингісхана, які згодом стали самостійними державами.

Фанатизм – сліпа відданість своїй вірі, що поєднується з крайньою нетерпимістю до інших вірувань.

Федерація – форма державного устрою, за якої територіальні одиниці, що входять до її складу, мають ознаки державного утворення, однак найважливіші питання державного життя вирішують вищі органи центральної влади.

Феод – земля, що надавалася королем чи сеньйором васалу в спадкове володіння як плата за службу (як правило, військову).

Феодал – власник феоду.

Феодалізм – політична, ідеологічна й правова система, що склалася в середньовічній Європі на основі васальних взаємин.

Філософія – наука, яка вивчає загальні закони розвитку суспільства та мислення.

Фільварок – шляхетське господарство, в якому використовувалася праця покріпачених селян.

Централізація – зосередження влади в руках верховного уряду країни.

Цивілізація – сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; історичний тип культури.

Чернь – чорні та темно-сірі зображення, нанесені на метал шляхом гравіювання й заповнення штрихів особливими сплавами.

Шляхта – панівний суспільний стан, що утворився на основі зближення родової знаті з військовослужилою верствою та отримав значні пільги.

Ясир – бранці, полонені; полон, неволя.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Близько першої
половини IV –
початок VII ст.
V–VII ст.
Кінець V – перша
половина VI ст.
Кінець VI – перша
половина VII ст.
602 р.

VII–VIII ст.
Рубіж VIII–IX ст.
860 р.
Початок
60-х років IX ст.
60-ті роки IX ст.
882 р.

882–912 рр.
907, 911 рр.
912–945 рр.
941, 944 рр.
945 р.

945–964 рр.
946–947 рр.
964–972 рр.
964–967 рр.

968–971 рр.
969 р.

972 р.
980–1015 рр.
980 р.
981 р.
80-ті роки X ст. –
початок XI ст.

Близько 988 р.
988 р.

- існування Антського державного утворення (царства)
- Велике розселення слов'ян
- заснування м. Києва
- життя і діяльність князя Кия
- нищівна поразка антів у боротьбі з аварами.
- Розпад Антського державного утворення
- формування східнослов'янських племінних союзів
- утворення Руської держави
- виправа Аскольда на Константинополь
- створення Кирилом і Мефодієм слов'янської абетки
- перша спроба поширення християнства на Русі
- убивство князя Аскольда. Прихід до влади династії Рюриковичів
- княжіння Олега
- походи русичів проти Візантії та укладення договорів
- княжіння Ігоря
- походи Ігоря на Візантію
- повстання деревлян, очолюваних князем Малом, проти володарювання Рюриковичів. Убивство Ігоря
- княжіння Ольги
- реформи Ольги
- княжіння Святослава Ігоровича
- походи Святослава проти Волзької Булгарії, Хозарії, ясів, касогів та в'ятичів
- походи Святослава в Болгарію
- облога печенігами Києва; реорганізація центральної влади Святославом
- загибель Святослава
- княжіння Володимира Великого
- спроба Володимира реформувати язичництво
- приєднання до Русі Червенських міст
- створення «граду Володимира» у Києві; розбудова міст-фортець і земляних валів на півдні Русі
- проведення Володимиром адміністративної реформи
- проголошення християнства державною релігією в Русі

**Кінець X –
початок XI ст.**

996 р.

1016 р.

1019–1054 рр.

1026 р.

1037 р.

1051 р.

Середина XI ст.

1054–1073 рр.

1068–1069 рр.

1072 р.

1073 р.

1086 р.

1097 р.

Кінець XI ст.

1103 р.

1113 р.

1113–1125 рр.

1125–1132 рр.

40–60-ті роки XII ст.

1141 р.

1147 р.

1152–1187 рр.

1160 р.

1169 р.

1170–1205 рр.

1185 р.

1187 р.

Кінець XII ст.

1199 р.

1201 р.

1201–1264 рр.

1205 р.

1223 р.

1237–1241 рр.

1238 р.

1239 р.

Вересень –

грудень 1240 р.

Кінець 1240 –

початок 1241 р.

- початок карбування в Русі власних монет;
- перетворення Русі на імперію
- завершення будівництва Десятинної церкви
- створення «Правди Ярослава»
- княжіння Ярослава Мудрого
- поділ Русі по Дніпру між Ярославом і Мстиславом
- спорудження храму Св. Софії в Києві
- заснування Києво-Печерського монастиря
- створення Остромирового євангелія
- правління тріумвірату Ярославичів
- повстання міщан м. Києва
- ухвалення нового збірника законів «Правда Ярославичів»
- створення «Ізборника»
- заснування школи для дівчаток
- Любецький з'їзд князів
- початок становлення боярського землеволодіння
- перемога руського війська над половцями на р. Сутині
- створення «Повісті временних літ»
- княжіння Володимира Мономаха
- княжіння Мстислава Великого
- роздроблення Русі на удільні князівства
- об'єднання Галицького князівства Володимирком Володаревичем
- обрання київським митрополитом Кліма Смолятича
- княжіння Ярослава Осмомисла
- спорудження Успенського собору у Володимирі-Волинському
- розгром Києва військом Андрія Боголюбського
- княжіння Романа Мстиславича
- розгром половцями на р. Каялі війська новгород-сіверського князя Ігоря Святославича
- перша згадка в літописі назви «Україна»
- створення «Слова о полку Ігоревім»
- утворення об'єднаного Галицько-Волинського князівства
- об'єднання волинським князем Романом Мстиславичем Галицько-Волинського і Київського князівств
- життя та діяльність Данила Романовича
- загибель князя Романа Мстиславича
- битва на р. Калці
- припинення існування Київської Русі
- утвердження Данила Галицького при владі в Галичі;
- перемога Данила Галицького та Василька над Добжанським орденом під Дорогочином
- захоплення монголами Переяславського, Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств
- героїчна оборона Києва від монголів
- завоювання монголами Галицько-Волинського князівства

- Кінець 1241 р.** – похід Данила Галицького проти болохівських князів
- 1245 р.** – Ярославська битва
- Кінець 1245 – початок 1246 р.** – поїздка Данила Галицького до Орди
- 1253 р.** – коронація Данила Романовича «королем Русі»
- Друга половина XIII ст.** – створення Галицько-Волинського літопису
- 1254–1255 рр.** – боротьба Данила Галицького з монгольським військом Куремси
- 1264 р.** – смерть Данила Галицького
- 1264–1270 рр.** – володарювання Василька Романовича
- 1270–1301 рр.** – володарювання Лева Даниловича
- Кінець XIII – початок XIV ст.** – створення ікони «Волинська Богородиця»
- Перша половина XIV ст.** – поширення магдебурзького права на землі Південно-Західної Русі
- 1301–1308 рр.** – королювання Юрія Львовича
- 1303 р.** – утворення Галицької митрополії
- 1308–1323 рр.** – княжіння Андрія та Лева II
- 1315 р.** – повстання населення Закарпаття проти влади угорського короля
- 1323 р.** – припинення існування династії Романовичів
- 1323–1340 рр.** – княжіння Юрія II
- 1349 р.** – втрата Галицько-Волинською державою незалежності
- 1352 р.** – поділ теренів Галицько-Волинської держави між Великим князівством Литовським і Польщею
- 1359 р.** – утворення Молдавського князівства і входження до його складу Буковини
- 1362 р.** – перемога над татарами біля Синіх Вод
- 60–90-ті роки XIV ст.** – відродження удільних князівств та їх ліквідація
- 1385 р.** – укладення Кревської унії
- 1387 р.** – приєднання Галичини до Польщі
- Кінець XIV ст.** – утворення перших цехів
- 1428–1430 рр.** – утворення Кримського улусу (з 1502 р. – Кримський ханат)
- 1435 р.** – Вількомирська битва
- 1432–1436 рр.** – існування Великого князівства Руського
- 1434 р.** – приєднання Західного Поділля до Польщі. Створення Подільського та Руського воєводств
- Близько 1450–1494 р.** – життя і діяльність Юрія Котермака (Дрогобича)
- 1452 р.** – ліквідація Волинського князівства
- 1458 р.** – поділ Київської митрополії на дві частини з центрами у Києві та Москві
- Близько 1460–1530 р.** – життя і діяльність князя Костянтина Острозького
- 1471 р.** – ліквідація Київського князівства
- 1474 р.** – перший великий напад кримських татар на українські землі
- 1478 р.** – визнання Кримським ханством васальної залежності від Туреччини
- 1482 р.** – розгром кримськими татарами Києва
- 1483 р.** – вихід у світ першої друкованої книжки Юрія Котермака (Дрогобича)
- 1491 р.** – початок книгодрукування церковнослов'янською мовою

Кінець XV ст.

1503 р.

1514 р.

1514 р.

- перші документальні згадки про українських козаків
- ухвала польського сейму про заборону селянам без дозволу панів переселятися в інше місце; приєднання Чернігово-Стародубського та Новгород-Сіверського князівств до Московської держави
- розгром князем Костянтином Острозьким московського війська під Оршею
- участь місцевого населення Закарпаття у повстанні Дьєрдя Дожа

ГАЛЕРЕЯ
ІСТОРИЧНИХ ПОРТРЕТІВАлімпій Печерський¹

(близько 1050–1114)

Видатний мозаїст і живописець. Іконопису навчався у візантійських майстрів, котрі розписували київські церкви. Брав участь у розписі Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Ставши ченцем, Алімпій присвятив життя писанню ікон; деякі з них вважалися чудодійними. Є припущення, що відомий майстер виконував мозаїчні роботи для Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Похований у Ближніх печерах Києво-Печерського монастиря.

Анна

(роки життя невідомі)

Друга дружина князя Романа Мстиславича, мати Данила та Василька. Після смерті чоловіка в 1205 р. стала регенткою, управляла державою при малолітніх синах. Вступивши в конфлікт з галицьким боярством, змушена була залишити спочатку Галич, а потім і Володимир-Волинський. Протягом 15-ти років боролася за повернення дітям батьківської спадщини, виявляючи велику мужність, стійкість, самопожертву й гострий розум. Своїх синів виховала справжніми лицарями, палкими патріотами рідної землі. Коли старший син Данило досяг повноліття, у 1219 р. пішла в монастир, однак не залишалася осторонь політичного життя. Відомо, що в 1254 р. Анна взяла участь у зібраній Данилом Державній раді та підтримала думку про необхідність його коронації. Подальша її доля невідома.

Анна Ярославна

(близько 1024 – після 1075)

Молодша дочка Ярослава Мудрого. У 1049 р. стала дружиною французького короля Генріха I Капета, котрий шукав підтримки в Русі в боротьбі за воз'єднання Франції. Подружжя мало трьох синів. Після смерті чоловіка в 1060 р. Анна стала опікункою проголошеного королем малолітнього сина Філіппа I, разом з ним підписувала окремі документи. У 1062 р. одружилася з нащадком Карла Великого графом

¹ До галереї історичних портретів вміщено короткі біографічні дані тих осіб, про яких в тексті підручника згадується лише побіжно.

Раулем Валуа-Крепті, але цей шлюб не був визнаний папою римським, оскільки граф мав дружину. І все ж вони залишалися разом до смерті Рауля в 1074 р. Остання згадка про королеву Франції Анну припадає на 1075 р. Подальша її доля невідома. Привертає увагу той факт, що Анна привезла з Києва написане кирилицею Євангеліє, на якому під час коронації присягали наступні королі Франції.

Антоній Печерський

(рік народження невідомий – 1073)

Народився в м. Любечі Чернігівської землі. Деякий час перебував на Афоні (Греція), де й постригся в ченці. Повернувшись до Києва, оселився в печері. Коли після смерті Володимира Великого спалахнула міжусобиця, знову подався на Афон. Діставшись удруге Києва, власноруч викопав собі печеру в горі над Дніпром. Згодом до нього приєдналися Феодосій та Никон. Так Антоній став одним із засновників Києво-Печерського монастиря. Брав участь у політичному житті Русі, мав великий авторитет. Похований у Києво-Печерському монастирі.

Василько Романович

(1203–1269)

Молодший син Романа Мстиславича від Анни, волинський князь. Життя та діяльність Василька — взірць самовідданого служіння Вітчизні, щирої любові до старшого брата Данила, котрого Василько завжди підтримував і на владу якого ніколи не зазіхав. У 1214 чи 1215 р. брати почали князувати у Володимирі-Волинському й у 20-х роках XIII ст. завершили об'єднання Волині. Після цього міста Луцьк, Пересопниця, Чорторийськ та Берестя Данило передав Василькові, котрому було проголошено волинським князем. У 1234 р. брати ліквідували удільне Белзьке воєводство на Волині, а в 1245 р. остаточно зламали спротив галицького боярства. Після смерті Данила Василько формально очолив Галицько-Волинське князівство, але фактично продовжував займатися справами свого, Волинського, князівства. Будучи хоробрим і талановитим полководцем, він, утім, віддавав перевагу розв'язанню спірних питань не силою зброї, а шляхом переговорів.

Ігор Святославич

(1151–1202)

Другий син Святослава Ольговича, зять галицького князя Ярослава Осмомисла. Після смерті батька в 1164 р. не одержав окремого князівства. У 1169 і 1173 рр. брав участь у походах на Київ, організованих володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським. Улітку 1171 р. розгромив військо половецьких ханів Кончака і Кобяка. Ставши в 1180 р. новгород-сіверським князем, пішов на зближення з половецькими ханами, укладаючи з ними політичні союзи. У 1183 р. Ігор відмовився приєднатися до походу русичів проти половців.

Становище змінилося в 1185 р. Після вторгнення Кончака у Переяславщину Ігор разом з кількома молодими князями вирушив на половців. Спочатку русичі досягли успіху, але на берегах р. Каяли вони зазнали нищівної поразки. Ігор та інші князі потрапили до полону. Ці події лягли в основу знаменитого літопису «Слово о полку Ігоревім». Утікши з полону, Ігор продовжував княжити в Новгороді-Сіверському. У 1198 р. став чернігівським князем і залишався ним до смерті.

Іларіон

(рік народження невідомий – близько 1088)

Перший київський митрополит, українець за походженням, талановитий письменник, оратор, філософ та історик. Спочатку був старшим священником князівського храму в с. Берестові під Києвом. Відзначався вченістю і благочестям, входив до кола близьких радників Ярослава Мудрого.

У 1051 р. за бажанням великого князя, котрий прагнув звільнитися від втручань Візантії в руські церковні справи, Собор руських єпископів висвятив Іларіона на київського митрополита. Однак у 1053 р. з політичних міркувань Ярослав Мудрий звільнив його з цієї посади. Подальша доля Іларіона невідома. Окремі вчені припускають, що він пішов до Києво-Печерського монастиря, постригся в ченці під ім'ям Никона і став творцем Печерського літопису 1073 р.

Перу Іларіона належить видатний церковно-богословський твір «Слово про закон і благодать», написаний між 1037 і 1050 роками. Автор звеличує князя Володимира за те, що той прославив Русь в усіх кінцях Землі, пишається Руссю, виступає за її самостійний політичний і культурний розвиток.

Мстислав Володимирович (Хоробрий)

(рік народження невідомий – 1036)

Дев'ятий син Володимира Великого від полоцької княжни Рогніди. Близько 988 р. дістав в уділ Тмутараканське князівство й відіграв важливу роль у його розвитку. Відзначався великою фізичною силою, хоробрістю, військовим талантом. У 1016 р. вів успішну боротьбу з хозарами. У 1022 р. здійснив похід проти касогів (черкесів), долю якого вирішила його перемога у двобій з касозьким князем Редедєю (оспівана у «Слові о полку Ігоревім»).

Розпочавши боротьбу за владу, у 1023 р. Мстислав зробив невдалу спробу оволодіти Києвом. Осівши в Чернігові, наступного року завдав поразки братові Ярославу (Мудрому) в Листвинській битві. Однак виявив мудрість і пішов на укладення в 1026 р. миру, що передбачав поділ земель Русі на дві частини. Помер, не залишивши спадкоємця.

Нестор

(близько 1055 – близько 1113)

Видатний літописець і письменник. У середині 70-х років XI ст. став ченцем Києво-Печерського монастиря. Відзначався високою освіченістю. Автор літопису «Повість временних літ», в якому описав події до 1113 р., використавши попередні літописи. Автор розмірковує про добро і зло, осуджує князівські усобиці та прославляє тих правителів, які вміли «творити мир», оберігаючи єдність і самостійність Русі. Нестор написав також «Житіє Бориса і Гліба» та «Житіє Феодосія Печерського». Мав великий авторитет у монастирі та серед освічених мужів столиці. Похований у Києво-Печерському монастирі.

Феодосій Печерський

(близько 1036 – 1074)

Народився у м. Василеві (нині – Васильків), дитинство і юність пройшли в Курську. Близько 1055–1056 рр. вирушив до Києва, постригся в ченці та оселився в печері із засновниками Києво-Печерського монастиря Антонієм та Никоном. У 1062 р. став другим після Антонія ігуменом створеного монастиря. Феодосій організував життя братії за грецьким статутом, сприяв зведенню багатьох споруд, зокрема Успенського собору. Велику увагу приділяв купівлі, перекладу та переписуванню книг. Унаслідок його зусиль монастир перетворився на перший у Русі перекладацький центр. Сам Феодосій написав понад 20 творів різних жанрів (збереглося лише два). Брав активну участь у політичному житті Русі. Похований у Києво-Печерському монастирі. Канонізований Руською православною церквою.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ

- Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик. – К., 1991.
- Асєєв Ю. С.* Мистецтво стародавнього Києва. – К., 1969.
- Баран В.Д.* Історичні витоки українського народу. – К., 2005.
- Білик І.* Похорон богів. – К., 1986.
- Великий неспокій: Друга половина XII – XIII ст.* – К., 1992.
- Вовк Ю. Й.* Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до середини XVI ст. – Тернопіль, 2005.
- Галицько-Волинський літопис: дослідження, текст, коментар.* – К., 2002.
- Головко О.Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001.
- Горський В.С.* Святі Київської Русі. – К., 1994.
- Гусєв В.І., Дрожин В.П., Сокирко О.Г., Червінський В.І.* Видатні постаті в історії України: Короткі біографічні нариси, історичні та художні портрети. – К., 2002.
- Давня історія України: У 3-х т. – Т. 3: Слов'яно-Руська доба.* – К., 2000.
- Дерево пам'яті: Книга українського історичного оповідання. Від найдавніших часів до 1648 року. – Вип.1.* – К., 1990.
- Загребельний П.* Диво. – К., 1968.
- Загребельний П.* Первоміст. – К., 1982.
- Загребельний П.* Смерть у Києві. – К., 1973.
- Знойко О.П.* Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.
- Золотий лев: Повісті.* – К., 1989.
- Іванченко Р.* Гнів Перуна. – К., 1982.
- Іванченко Р.* Золоті стремена. – К., 1984.
- Іванченко Р.* Зрада, або Як стати володарем. – К., 1988.
- Іванчук Р.* Черлене вино. – Львів, 1979.
- Ісаєвич Я.* Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999.
- Історія України в документах і матеріалах. – Т.І: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть.* – К., 1946.
- Історія України в особах. IX–XVIII ст.* – К., 1993.
- Історія України в особах. Литовсько-польська доба.* – К., 1997.
- Історія України: Для дітей.* – Львів, 1934.
- Коваленко Г.* Українська історія: Оповідання з історії України від найдавніших до нових часів. – К., 1993.
- Котляр М.* Данило Галицький. – К., 2002.
- Котляр М.* Історія України в особах. Давньоруська держава. – К., 1996.
- Котляр М.Ф.* Воєнне мистецтво Давньої Русі. – К., 2005.
- Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. – К., 1998.
- Котляр М.Ф., Смолій В.А.* Історія в життєписах. – К., 1994.

- Крисаченко В.С.* Українознавство. Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. - Кн.1. - К., 1996.
- Крисаченко В.С.* Християнство на теренах України. I–XI століття: Свідчення очевидців. - К., 2000.
- Літопис Руський* / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. - К., 1990.
- Лотоцький А.* Княжа слава: Історичні оповідання. - Львів, 1991.
- Луцій О.* Падіння давньої столиці. - К., 1996.
- Малик В.* Князь Кий. - К., 1982.
- Малик В.* Черлені щити. - К., 1990.
- Масленіков В.* Стародавня історія України в легенді про братів – засновників Києва та в інших легендах і джерелах. - К., 2004.
- Мищенко Д.* Лихі літа Ойкумени. - К., 1985.
- Моця О.* Південна «Руська земля». - К., 2007.
- Моця О., Ричка В.* Київська Русь: від язичництва до християнства. - К., 1996.
- Назарук О.* Осмомисл. - Львів, 1991.
- Несторова* летопись и поучение Владимира Мономаха: Издание для учащихся с примечаниями и словарем. - Изд. 2-е, испр. - М., [б.г.].
- Нижник І.* Доброслав: Повісті. - К., 1989.
- Павленко С.* Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. - Чернігів, 1996.
- Рассказы русских летописей XII–XIV вв.* Перевод с древнерусского. - М., 1968.
- Ричка В.* Княгиня Ольга. - К., 2004.
- Ричка В.М.* За літописним рядком: Історичні оповіді про Київську Русь. - К., 1991.
- Русина О., Горобець В., Чухліб Т.* Незнайома Кліо: Українська історія в таємницях і курйозах. - К., 2002.
- Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. - К., 1998.
- Січинський В.* Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. - Вид. 2-е, випр. і доп. - Прага, 1942.
- Скляренко С.* Володимир. - К., 1989.
- Скляренко С.* Святослав. - К., 1989.
- Слово про Ігорів похід* / Переклад на українську мову *М. Рильського*. - К., 1982.
- Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. - К., 1998.
- Толочко П.П.* Володимир Святий. Ярослав Мудрий. - К., 1996.
- Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. - К., 2005.
- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. - К., 1980.
- Толочко П.П.* Нащадки Мономаха. - К., 1972.
- Толочко П.* Ярослав Мудрий. - К., 2002.
- Тулуб З.П.* Людолови. - К., 1988.
- Угляренко П.* Довгий шлях до озер. - Ужгород, 1979.
- Угляренко П.* Плач біля чужої стіни. - К., 1984.
- Україна Incognita. Дві Русі.* - К., 2003.

Федака С. Літописні джерела з історії княжої і феодальної Русі. – Ужгород, 2003.

Федорів Р. Отчий світильник // Федорів Р. Твори: У 2 т. – Т.2. – К., 1980.

Франко І. Захар Беркут: Історична повість // Франко І. Вибрані твори. – Львів, 1977.

Хижняк А. Данило Галицький. – К., 1955.

Хоткевич Г. Історія України (до кінця XVI ст.): Для молодшого та середнього шкільного віку. – Ч. 1: Київське князівство; Ч. 2: Галицько-Волинська держава. – К., 1992.

Ян В. Батий. – К., 1991.

Ян В. До «останнього моря». – К., 1991.

Ян В. Чингісхан. – К., 1991.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Вступ	5

1 ТЕМА Утворення та розвиток Київської Русі

§ 1. Союзи племен напередодні утворення Руської держави (VI–VIII ст.).....	9
§ 2. Утворення Київської Русі. Політика перших князів	16
§ 3. Русь за князювання Ольги та Святослава	22
§ 4. Суспільний устрій та господарське життя Київської Русі у IX–X ст.....	29
§ 5. Узагальнення	36
§ 6. Запитання та завдання для тематичного оцінювання	39

2 ТЕМА Київська Русь наприкінці X – у першій половині XI ст.

§ 7. Внутрішня і зовнішня політика Володимира Великого	41
§ 8. Розквіт Русі	50
§ 9. Політичний та соціально-економічний розвиток Русі	57
§ 10. Культура Русі.....	65
§ 11. Узагальнення	73
§ 12. Запитання та завдання для тематичного оцінювання	76

3 ТЕМА Київська Русь у другій половині XI – першій половині XIII ст.

§ 13. Послаблення центральної влади у державі	79
§ 14. Зміцнення єдиновладдя в Русі. Утворення удільних князівств	86
§ 15. Політичний і соціально-економічний розвиток Київського, Переяславського, Чернігівського і Новгород-Сіверського князівств у середині XII – першій половині XIII ст.	92
§ 16. Політичний і соціально-економічний розвиток Галицького і Волинського князівств	98
§ 17. Розквіт культури Київської Русі	103
§ 18. Узагальнення	111
§ 19. Запитання та завдання для тематичного оцінювання	114

4 ТЕМА Галицько-Волинська держава

§ 20. Утворення Галицько-Волинської держави	117
§ 21. Боротьба з монгольською навалою	124
§ 22. Утворення Руського королівства	130
§ 23. Розпад королівства та його загибель	136
§ 24. Культура Галицько-Волинської держави	141
§ 25. Узагальнення	147
§ 26. Запитання та завдання для тематичного оцінювання	151

5 ТЕМА Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV–XV ст.)

§ 27. Становище українських земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського	155
§ 28. Українські землі у складі Великого князівства Московського, Угорщини та Молдавії	163
§ 29. Утворення Кримського ханату та його відносини з Україною	168
§ 30. Формування й розвиток привілейованих верств українського суспільства	173
§ 31. Економічний розвиток. Становище селян і міщан	179
§ 32. Культурне життя в другій половині XIV–XV ст.	185
§ 33. Узагальнення	192
§ 34. Запитання та завдання для тематичного оцінювання	195
<i>Післямова</i>	199
<i>Термінологічний словничок</i>	205
<i>Хронологічний показник</i>	209
<i>Галерея історичних портретів</i>	213
<i>Література для позакласного читання</i>	217

**У підручнику використано роботи
Ф. Нірода, В. Лопати, а також ілюстрації
та фотографії з видань**

Україна. Віхи історії / Авт.-упоряд.: В. Томазов, О. Ясь. – К.:

Мистецтво, 2001. – 132 с.: іл.

Храми України: Альбом. – К.: Мистецтво, 2000. – 296 с.: іл.

Навчальне видання

СМОЛІЙ Валерій Андрійович
СТЕПАНКОВ Валерій Степанович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Підручник для 7 класу загальноосвітніх
навчальних закладів**

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Головний редактор *Олександр Удод*
Завідуюча редакцією суспільствознавчих
дисциплін *Олена Радзивілл*
Редактор *Олена Радзивілл*

Головний художник *Павло Машков*
Макет, художнє оформлення

обкладинка *Володимира Лопарєва, Сергія Лопарєва*

Художній редактор *Павло Машков*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Алла Кравченко, Любов Федоренко*
Комп'ютерна верстка *Світлани Поспішної*

Здано на виробництво та підписано до друку 12.07.2007.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Шкільна.
Ум. друк. арк. 18,2.
Умовн. фарбо-відб. 72,8. Обл.-вид. арк. 18,09.
Наклад 277 550 прим. (3-й з-д: 180 051—277 550 прим.).
Вид. № 634. Зам. 7-210.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів на
ВАТ «Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе»,
61057, м. Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.
Свідоцтво серія ДК №1580 від 28.11.2003 р.